

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГОРЛІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ФІЛОЛОГІЯ

*Збірник наукових праць
випуск 9
мовознавство*

Засновано у 2002 році

Горлівка-2006

УДК 81+801+882+82

ББК Ш81.0+82.0

С92

- С92 Східнослов'янська філологія:** Збірник наукових праць. Випуск 9.
Мовознавство. – Горлівка: Видавництво ГДПШМ, 2006. – 267 с.

ISBN 966-8469-39-9

Збірник присвячено дослідженню актуальних проблем східнослов'янської філології.

Для наукових робітників, спеціалістів-філологів, аспірантів, студентів-філологів, викладачів української та російської мови і літератури у школі.

ББК Ш81.0+82.0

- С92 Восточнославянская филология:** Сборник научных работ.
Випуск 9. Языкознание. – Горловка: Издательство ГТПИИЯ, 2006. – 267 с.

Сборник посвящен исследованию актуальных проблем восточнославянской филологии.

Для научных работников, специалистов-филологов, аспирантов, студентов-филологов, преподавателей украинской и русской литературы и языков в школе.

Рецензенти: д. філол. н. А.С. Зеленько
д. філол. н. В.І. Мацапура
д. філол. н. П.В. Михед

Редколегія: д. філол. н. М.М. Гіршман, д. філол. н. В.А. Глущенко, д. філол. н. В.А. Гусев, д. філол. н. А.П. Загнітко, д. філол. н. В.М. Калінкін, д. філол. н. М.О. Луценко, д. філол. н. Є.С. Отін, д. філол. н. Л.В. Дереза, д. філол. н. О.С. Киченко, д. філол. н. Л.Г. Фрізман, д. філол. н. В.В. Федоров, д. філол. н. Л.І. Шевченко, к. філол. н. Н.І. Іванова, к. філол. н. С.О. Кочетова (відповідальний редактор), к. філол. н. Т.М. Марченко, к. філол. н. Н.В. Корабльова, к. філол. н. Р.А. Куцова, к. філол. н. К.Г. Олійникова, к. філол. н. Л.І. Пац, к. філол. н. В.І. Теркулов, к. пед. н. А.Р. Габідуліна.

Друкується за рішенням вченої ради Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов. Протокол № 8 від 22.03.06.

Постановою президії ВАК України від 30.06.2004р. №3-05/7 розділ „Мовознавство” збірника „Східнослов'янська філологія” внесено до переліку фахових наукових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6751.

ISBN 966-8469-39-9

© ГДПШМ, 2006

*Н.А. Туранина
(Белгород, Россия)*

УДК 377.5

АКСИОСФЕРА СЛАВЯНСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРЫ КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Приобщение к ценностным основам народной культуры в процессе усвоения лингвистических дисциплин – важная и актуальная задача современного гуманитарного образования. Формирование толерантности каждой отдельной личности должно происходить в процессе обучения родному языку на материале текстов о национальной культуре русских, украинцев, белорусов. Бережное отношение к своим национальным традициям и традициям других славянских народов является одним из условий преемственности исторического опыта народа, его ментальности, воссоздания нравственных и этических основ национального характера.

Одной из важных задач современной методики преподавания русского языка является формирование у студентов языковой и межкультурной компетентности, национальное воспитание средствами родного языка. Совершенствование методической системы преподавания родного языка в вузе должно быть связано с процессом соединения этнокультурных и лингвистических знаний в единое целое.

Что же несет в себе народная культура в плане формулирования языковой личности студента? Наиболее очевидными и бесспорными аргументами в пользу ее изучения являются те, которые вытекают из самой сущности и внутренней организации языка:

- а) его социальной природы, благодаря чему язык способен включать всю совокупность знаний и представлений о картине мира;
- б) способности языка отражать мир культуры, и в первую очередь, народной культуры, воплотившей всю систему материальных и духовных ценностей.

Разработанная нами программа и система занятий по русскому языку может вписаться в существующую программу по каждому из восточно-славянских языков (украинскому, белорусскому, русскому), дополняя и обогащая ее.

Цели и задачи программы формирования этнокультурной компетентности студента в процессе освоения родного языка:

1. Формирование знаний:
 - изучение общих понятий о народной культуре;
 - создание представление о родном доме и быте;
 - раскрытие особенностей традиций родного дома;
 - расширение знаний о ремеслах, промыслах, народных мастерах.
2. Формирование нравственно-этических норм:
 - привитие любви к родному языку;
 - воспитание патриотизма;
 - воспитание уважения к женщине – хранительнице семейного очага.
3. Формирование учебных умений:
 - формирование языковой компетентности студентов;
 - способствование развитию правильной и образной речи.

В качестве наглядного примера, предлагаем фрагменты занятий по разным разделам и темам русского языка, формирующие языковую личность в вузе.

ФОНЕТИКА

Лингвистическая тема: Классификация согласных звуков.

Этнокультурная тема: Рождественские праздники на Руси.

Фрагмент текста

Утром на Рождество ходили по домам славить Христа. Войдя в дом дети и взрослые пели песни, поздравляли с Рождеством, хозяева одаривали их подарками.

Наряду с христианской традицией существовало и языческое колядование. Магические песни «колядки» пелись в честь Коляды, олицетворяющего бога плодородия. Песни призывали Коляду дарить людям обильный урожай и домашнее счастье.

С утра до вечера колядующие ходили по домам. Набрав целый мешок угощений, они шли в какой-нибудь дом и устраивали посиделки.

Одним из любимых развлечений молодежи в святые вечера было ряжение. Каждая зооморфная маска, изображавшая козла, медведя, видимо, когда-то означала дух умершего главы рода. С течением времени ряжение потеряло свое магическое значение и превратилось в веселую игру.

Примерные задания для комплексного анализа текста:

- Расскажите о славянских традициях празднования Рождества.
- Объясните значение слов «язычество», «зооморфный».
- В первом предложении подчеркните все согласные. Назовите парные согласные по глухости/звонкости.
- Выпишите из второго предложения все согласные, которые имеют пары по твердости/мягкости.
- В третьем предложении найдите слова, в которых не совпадает количество букв и количество звуков.
- Затранскрибируйте слова «языческое», «развлечений», «ряжение», «превратилось».

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Лингвистическая тема: Слово и его значение.

Этнокультурная тема: Украинский дом.

Фрагмент текста

Типичное народное жилище в Украине отличалось простотой и художественной выразительностью архитектурного решения. До XX века господствующим типом украинского сельского дома было прямоугольное однокамерное или двухкамерное строение, с глинобитным полом, состоящее из хаты и сеней. В таких домах жили беднейшие крестьяне. Трёхкамерное жилище, которое состояло из хаты, сеней и каморы (амбар, или чулан, – неотапливаемая часть хаты), имели более зажиточные крестьяне – середняки и кулаки. В отличие от домов в русских сёлах с типичной двускатной крышей на Украине обычно преобладала четырёхскатная соломенная крыша. Стены домов возводились из глины, самана, лозы, камыша (очерета), соломы, изредка из дерева, кирпича или камня, в зависимости от местного материала.

Характерная черта старой типичной украинской хаты – её небольшой, но привлекательный внешний вид: чисто выбеленные стены с росписями, соломенная, искусно подстриженная крыша и окна с резными ставнями и другими украшениями, гармонирующими с окружающим пейзажем.

В районах Полесья преобладали срубные дома, которые к югу постепенно уступали место глинобитным. Для центральных районов (Приднепровье) были характерны развитые с главного фасада свесы кровли и высокие глиняные выступы (призьба), для Правобережья и Подолии – яркая настенная роспись или же окраска стен. Художественное оформление традиционного жилища в Подолии имеет много общих черт с жилищем молдаван. В Карпатах дома отличались высокими деревянными или соломенными крышами, срубленными стенами, богатством резных украшений.

Примерные задания для комплексного анализа текста:

- Опишите народное жилище в Украине, сопоставьте с русским (белорусским) домом.
- Объясните значение слов «глинобитный», «сени», «двухскатный».
- Найдите в тексте пять многозначных слов, назовите все их значения, указанные в толковом словаре.
- В последнем абзаце текста найдите слова, которые могут употребляться в переносном значении.
- Выпишите из текста слова, относящиеся к тематической группе «Дом».

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ

Лингвистическая тема: Морфемный состав слова.

Этнокультурная тема: Обереги русского дома.

Фрагмент текста

Дом славянина был весь пронизан магической закликательной символикой, унаследованной ещё с языческих времён. Защитой от злых духов служили прежде всего доброжелательные языческие символы, размещённые на самых уязвимых участках жилища. Стены жилищ покрывали узоры, изображающие змей, ужей как покровителей домашнего очага. Отдельно вешали полотенце – главный оберег избы и семьи. Все предметы в доме тоже были покрыты охранными знаками, облегчающими одоление зла внутри убежища. Все предметы, связанные с изготовлением одежды, густо оснащались закликательными знаками. До сих пор в деревнях сохранился обычай, зародившийся в старину, очищать свой дом вербой. Это лишь часть тех традиций и обычаев, которые дошли до нас, наделенные удивительной магической силой предков.

Примерные задания для комплексного анализа текста:

- Объясните значение слов «оберег», «язычество», «традиция», «обычай».
- Что Вы узнали об оберегах и их магической силе?
- Разделите на морфемы слова «магической», «унаследованной», «изображающие», «оснащались», «традиций».
- Найдите в тексте слова с непроизводной основой.
- Выпишите слова с нулевой флексией.
- Подберите однокоренные слова к существительному «дом», прилагательному «удивительный», глаголу «служили».

МОРФОЛОГИЯ

Лингвистическая тема: Имя существительное. Разряды существительных.

Этнокультурная тема: Белорусская народная одежда.

Фрагмент текста

Белорусский национальный костюм сложился на основе одежды славян, населявших Киевскую Русь. Мужские сорочки с широкой нагрудной вышивкой и широкие шаровары носили еще в те далекие времена. Гуцульская плащ-накидка (гугля) ведет свое происхождение от древнеславянской верхней плащеобразной одежды. К эпохе Киевской Руси относятся различные венкообразные женские узоры, а также другие украшения.

Отличительной чертой белорусского народного костюма было широкое распространение белого цвета. С этой особенностью некоторые исследователи даже связывали название «белорус». Белыми были не только сорочки, летние женские юбки и мужские штаны, но часто и верхняя теплая одежда. Мужской костюм на протяжении веков изменялся мало. Он состоял из сорочки, которую носили навыпуск и подвязывали, нешироких полотняных или суконных штанов, иногда безрукавки. Сорочки украшались тканым или вышитым ор-

наментом. Самым ярким элементом мужского костюма был плетеный или вязаный пояс.

Как и у других народов, у белорусов особенно живописным был женский костюм, и больше всего, конечно, праздничный. Тонкая льняная сорочка украшалась ярким двухцветным, а позже многоцветным тканым или вышитым узором по воротнику, груди, поликам, манжетам или по всему полку рукава. Излюбленным цветом у белорусов был красный в сочетании с белым, черным, позже – с зеленым. Многообразие женского костюма определялось наличием нескольких типов поясной одежды. Женщины поверх сорочки носили шитую полотняную юбку, шерстяной или полушерстяной андарак из полосатой или пестрой клетчатой ткани. На северо-востоке Белоруссии юбка пришивалась к лифу; называлась юбка саян. На юге носили несшитую поясную одежду – паневу, плахту. Весь костюм представлял согласованный в деталях, гармоничный ансамбль. Обязательной составной частью женского костюма был орнаментированный полотняный, изредка шерстяной передник. Праздничный передник обшивали кружевами. Женский костюм дополняла красочная безрукавка, сшитая из парчи, атласа, бархата или других нарядных тканей. Безрукавки вышивали, украшали лентами, галунами, шнурками. В холодную погоду мужчины и женщины надевали суконные свиты – белые, серые или коричневые. Шились они чаще всего прямыми, неотрезными, реже с клиньями по бокам. Позже появился покрой отрезной по талии свиты со складками или сборками. Женские свиты отличались от мужских более богатыми украшениями.

Примерные задания для комплексного анализа текста:

- Опишите женский белорусский национальный костюм.
- Объясните значение слов «орнамент», «ансамбль», «гуцульская».
- Выпишите из первого абзаца конкретные и абстрактные существительные, составьте с ними словосочетания.
- Найдите в тексте собирательные существительные, назовите их признаки.
- Дополните текст собственными именами существительными.

СИНТАКСИС

Лингвистическая тема: Второстепенные члены предложения.

Этнокультурная тема: Русская баня.

Фрагмент текста

Испокон веку на Руси баня была лучшим отдыхом и удовольствием. В каждом более – менее зажиточном хозяйстве ставили свою баню, подальше от жилья, поближе к воде, реке, озеру. Баня всегда была насущно необходима для крестьян.

Парная русская баня выгоняла хвори, считалась в народе универсальным лекарством от всех болезней: баня парит, баня правит, баня без пара, что щи без навара. Особенно полезным для здоровья,

несмотря на мороз, считалось, распарившись, выскакивать на улицу, валяться в снегу, а также, разогревшись, прыгать в ледяную прорубь.

По народным поверьям, при каждой деревенской бане живёт особый дух – Банник. Он охраняет баню, строго следит за соблюдением банного ритуала и сам большой любитель попариться. Поэтому ему оставляли после мытья обмылок, метлу вместо банного веника и шайку с водой (бондарное изделие цилиндрической формы с одной или двумя ручками). В народном воображении он рисовался чёрным, лохматым, злым существом.

Мифологическое сознание русского человека наделяло и банный веник особой магической очистительной силой. Часто он выступал в качестве оберега.

Примерные задания для комплексного анализа текста:

- Расскажите о русской бане, дополните свой рассказ известной Вам информацией о бане.

- Объясните значение и определите происхождение слов (по словарю) «мифологический», «магический», «поверье», «ритуал».

- Во втором абзаце подчеркните прилагательные и определите, каким членом предложения они являются.

- В третьем абзаце найдите дополнения и обстоятельства и определите, какой частью речи они выражены.

- Подчеркните главные и второстепенные члены в последних предложениях текста, назовите способ их выражения.

Формирование этнокультурной компетентности в процессе становления языковой личности является для нас столь же важной проблемой, как и освоение языка в целом. Предлагаемая системная работа показала, что тексты об этнокультуре восточных славян вызывают большой интерес и способствуют формированию уважительного отношения к традициям славянских народов к родному языку.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маслова Г.С. Народная одежда русских, украинцев и белорусов. – М., 1996.
2. Туранина Н.А. Традиции и культура русского быта. – Белгород, 2004.
3. Этнография восточных славян. – М., 1987.

АННОТАЦИЯ

В статье представлена система работы по формированию языковой и межкультурной компетентности на материале текстов о славянской культуре. Приобщение к традициям народной культуры в процессе обучения родному языку помогает соединению лингвистических и

этнокультурных знаний, формированию полноценной языковой личности в вузе.

Формирование толерантности в процессе становления языковой личности в вузе – одна из важных и актуальных проблем инновационного подхода к современному гуманитарному образованию... Эта проблема может успешно решаться преподавателем родного языка в вузе в результате приобщения студентов к традициям славянских народов и воспитания уважения к этнокультуре русских, украинцев, белорусов.

SUMMARY

In article the system of work on formation of language and intercultural competence on a material of texts about slavic culture is submitted. Familiarizing with traditions of national culture during training to the native language helps connection of linguistic and ethnocultural knowledge, formation of the high-grade language person in high school.

Formation of tolerance during becoming the language person in high school – one of the important and actual problems of the innovative approach to modern arts education... This problem can successfully be solved by the teacher of the native language in high school as a result of familiarizing students with traditions of slavic peoples and education of respect for ethnoculture Russian, Ukraines, Byelorussians.

***В.К. Харченко**
(Белгород, Россия)*

УДК-811.161.1”37-116.4

О МЕТОДИКЕ ИСЧИСЛЕНИЯ ТЕКСТОВОГО КОЭФФИЦИЕНТА И КОЭФФИЦИЕНТА ЛЕКСИЧЕСКОГО РАЗНООБРАЗИЯ ТЕКСТА

В аспекте исследования идиостиля того или иного писателя могут быть использованы две весьма выразительные и прозрачные методики исчисления текстового коэффициента и коэффициента лексического разнообразия текста. В. Клейн при определении стиля придает большее значение глаголу и в целях измерения «плотности текста» вводит понятие «текстовый коэффициент»: соотношение количества слов на количество спрягаемых форм глагола [10, с. 114]. “Ученый исходит из того, что в речи взрослого компетентного носителя языка на один глагол как стержень высказывания приходится большее число компонен-

тов, нежели это имеет место в формирующейся речи ребенка. Сравнительное описание одной и той же картинки взрослыми и детьми, В. Клейн получает следующие коэффициенты: в детских текстах – 5,9, во взрослых – 7,25. При этом отмечает, что плотность текста у девочек выше, чем у мальчиков: 6,31 и 5,77 соответственно” [2, с. 351-352].

Привлекает изящество исчисления текстового коэффициента, однако для русского языка мы вынуждены сделать поправку на формы прошедшего времени, поскольку, как известно, они неспрягаемы, то есть включить глаголы прошедшего времени в общее число «стержневых высказывания».

Из постмодернистской литературы последнего периода рассмотрим недавно опубликованный роман С.Н. Есина «Марбург» [4], претендующий на статус классического текста в литературе постмодернистского направления. В своей монографии 1998 года мы исследовали стиль С.Н. Есина как наиболее ярко отражающий категорию плотности [8]. Теперь обратимся к языку цифр. Так, постраничный глагольно-количественный ряд первой главы романа выглядит следующим образом: 78 – 81 – 89 – 79 – 88 – 89 – 101 – 94 – 90 – 75 – (21). Еще не приступив к подсчету текстового коэффициента по методике В. Клейна, отметим ХОЛМООБРАЗНОЕ УВЕЛИЧЕНИЕ числа глаголов, после чего следует их резкий спад. Общее число глаголов – 885. Общее число слов – 8909. Таким образом, ТЕКСТОВЫЙ КОЭФФИЦИЕНТ – 10,0.

Получается, что на каждую глагольную форму в среднем приходится 10 компонентов, но динамику это не ослабляет, так как в «сопровождение», эскорт основного, «ведущего изложение» глагола попадают, помимо прочего, причастия, деепричастия, инфинитивы. Теперь исследуем главу по отрывкам:

Колебания текстового коэффициента

Начало отрывка	Конец отрывка	Кол-во слов	Кол-во глаголов	Текстовый коэффициент
“Утром я прочитываю...	когтями, собака”	323	23	14,0
“Мы с Розой обходим...	выходим рано утром”	399	29	13,75
“Вот, к примеру, Саша...	очередное несчастье”	431	33	13,06
“Ну, эту песню мы...	будет завтра?”	191	13	14,69
“Электрички еще...	чутки к потустороннему!”	236	36	6,5
“Теперь мы, значит...	поступают по-своему”	417	50	8,34
“Я вспомнил...	...мужской покорности судьбе”	345	34	10,14

Различия в текстовых коэффициентах в пределах одной и той же главы весьма значительны: от 6,5 до 14 (14,0) – более чем двукратное усиление текстовой нагрузки на глагол, почему для более точного определения ТК мы взяли выше текст целой главы: 8909 слов, 1,41 печ.л..

Первые три из семи приведенных фрагментов – подробное описание утра, утренного мира в квартире и на улице (эпизод выгуливания собаки). Содержательная проекция налицо. “*Электрички еще... <...> чутки к потустороннему!*” (236/36 = 6,5) – фрагмент о том, как выживал в трудное время. Выделим наиболее динамичную часть, сердцевину описания. *Мы ездили на дачу, покупали и сквашивали молоко, в картонные пакеты из-под молока сливали жидкий горячий самодельный сыр, накупили все, что появлялось на прилавках магазинов. Деньги таяли, сбережения превращались в бумажки, я ходил читать в полупустые аудитории лекции, писал статьи в газеты, за которые нерегулярно платили копейки, страна и Москва митинговали, как грибы возникали кооперативы, которыми руководили кандидаты наук, решительно покинувшие свои лаборатории, возникали или наклеивались многомиллионные состояния. Мы с Саломеей не вписывались в это время.* В этом фрагменте фрагмента (76 слов на 17 глаголов) текстовый компонент оказывается предельно низким: 4,47.

Конечно, можно исследовать еще и... полуглагольность (число инфинитивов, причастных и деепричастных форм, конечно же, работающих на динамику повествования), однако вряд ли целесообразно размывать критерии. В конце концов, следы глагольности присутствуют и в отглагольных существительных, и даже в так называемых перфектных существительных (*убийца, дезертир*), в которых отражено действие в прошлом при сохраняющемся результате в настоящем.

Проанализированный только что текстовый коэффициент – это отражение на языковом уровне сложности выбора писательских предпочтений между сюжетом (с его динамизмом) и («Остановись, мгновение!») – неспешной передачей конгломерата переживаний, подробностей, нюансов лирического описания, что весьма характерно для литературы постмодернизма. Кстати, такая противоречивость, двумодельность писательской манеры может наблюдаться у одного и того же писателя в одном и том же произведении (например, в рассказе Гайто Газданова «Ошибка»): “...Изображение этого «времени думы» находит в рассказе точные формальные и стилевые оправдания, показывая размышление героини. Здесь время расширяется, удерживает свое повествовательное пространство, насыщаясь запятыми, вводными предложениями и длинными фразами. Наоборот, когда Газданов должен обязательно вернуться к нитям повествования, проза потеряет ту теплоту «сказа», которой он нас очаровывал, и возвращается к сложноподчиненному предложению, превращаясь в холодное изложение событий с использованием суровой пунктуации” [7, с. 47-48].

Помимо текстового коэффициента можно использовать для анализа богатства словаря писателя методику исчисления коэффициента лексического разнообразия текста. Дело в том, что текстовый показатель говорит всего лишь о наличии массива слов на спрягаемую глагольную единицу, но что представляет собой сам этот массив? В своем дальнейшем изложении мы отталкиваемся от исследования О.Н. Бакуменко по исчислению КЛР (коэффициента лексического разнообразия), примененного к феномену автоперевода текста В. Набокова «Speak, Memory».

“Для определения средней частоты слова (F_{cp}), нужно знать общее число лексем (V) и общее число словоупотреблений (N). F_{cp} определяется отношением N к V . F_{cp} прямо пропорциональна объему выборки, так как его увеличение ведет к более частому повторению слов. Квантитативный анализ текстов произведения дает возможность определить и коэффициент лексического разнообразия авторских лексиконов, который представляет собой отношение общего числа лексем V к общему числу словоупотреблений N , являясь величиной, обратной F_{cp} . Следовательно, величина C , в противоположность F_{cp} , обратно пропорциональна объему слов” [3, с. 27].

Итак, мы выбрали 8-ю главу «Марбурга», создали отдельный файл для этого отрывка и по электронной копии (через *окно: сервис, статистика, количество слов*) установили общее число словоупотреблений: 10984. $N = 10984$ единицы. Далее, отрывок из романа был «расположен» так, что каждое слово начиналось с абзаца (меню: *заменить, заменить пробел на «знак абзаца»* через «специальный»), после чего вручную был «наведен порядок со словоформами»: выделялись повторяющиеся словоформы, определялось их количество и заносилось в скобки после ключевого слова, остальные слова удалялись. Так было получено число V , равное 4794.

Как видим, мы получили достаточно высокий коэффициент лексического разнообразия в «Марбурге», вдвое превышающий набоковский коэффициент (см. табл. ниже), хотя именно В. Набоков стал олицетворением смысловой плотности текста: “В прозе В.В. Набокова высокая степень смысловой плотности возникает за счет функционирования единиц широкого информационного спектра: введения исторического и автобиографического контекста, особой системности всего творчества (существования мета-текста), богатой символики, включающей обозначения предметов, персонажей, ситуаций и т.п.” [6, с. 6].

Проведем еще одно сопоставление. Профессором университета МакДжил (Канада) Татьяной Патера недавно был составлен Частотный словарь поэтического языка Иосифа Бродского [11]. “В этом словаре с помощью компьютерной программы Concorde (Version 3.3) расписаны 587 стихотворений И. Бродского 1962-1995 гг., в резуль-

тате чего получено 153860 словоформ, представляющих 19650 слов, из которых 9630 встречаются лишь единожды, а 10020 лексем встречаются более одного раза” [8, с. 122].

В. Набоков, И. Бродский, С. Есин	общее число словоформ	общее число лексем	средняя частота слова	коэффициент разнообразия слов
Словник «Другие берега»	54638	12154	4,5	0,22
587 стихотворений	19650	9630	2,04	0,49
«Марбург», 8-я глава романа	10984	4794	2,3	0,44

Теперь предостережем себя от выводов в пользу, скажем, И. Бродского или С. Есина. При увеличении выборки неминуемо увеличивается средняя частота слова и соответственно падает коэффициент лексического разнообразия. Останемся филологами! Уже одно то, что из 11 тысяч лексем у С. Есина 5 тысяч используются всего 1 раз, свидетельствует о значительном разнообразии используемого писателем лексикона.

Полагаем, что методика работы по частотным показателям и, в частности, используемая О.Н. Бакуменко в традициях курской лингвистической школы методика исчисления коэффициента лексического разнообразия нуждается в определенной коррекции, чтобы формальные повторы не «съедали» показатели, не размывали реальную оценку работы над словом там, где она может быть писателем осуществлена. Предлоги, местоимения, некоторые наречия не годятся для постулирования разнообразия текста. Полагаем, целесообразно отминусовывать максимумы и вычислять коэффициент применительно к творческой, не «синтаксической» части текста.

Проследим более конкретно, за счет чего складывается сам показатель разнообразия, что дает анализ числа дважды, трижды, четырежды употребленных слов и словоформ. Для этого вновь используем опцию «заменить»: знак открывающейся скобки, например, на \$ (замена должна быть «экстравагантной», дабы избежать подключения символов, имеющих в работе!). В результате мы получили 1196 замен, что соответствует числу всех не единожды употребленных слов. Знак «вернуться» на главном меню позволяет устранить последствия «операции». Теперь вычисляем разницу: $4794 - 1196 = 3598$ слов. Это «одноразовые», употребленные единожды слов (самый важный показатель!).

Далее, используя принцип замены знаков (двух-, трехразовых (и более) словоупотреблений, зафиксированных в скобках: заменить (2) на (!), и обратно; заменить (3) и обратно и т.д., мы вычисляем количество слов и словоформ, употребленных два, три и т.д. раз. В итоге

получилось следующее рассредоточение общего числа словоупотреблений по их носителям.

Минимумы словоповторений

2	3	4	5	6	7	8	9	10
541	203	122	74	53	27	20	9	19

Таблица соответствует зависимости: ранг – размер. В ней заметны четыре блока показателей: одноразовое словоупотребление (3598), 2-х и 3-хразовое (744), далее набор показателей резко идет на убыль, а по отношению к 9-14 словоупотреблениям выравнивается в пределах 10 единиц.

Показатель одноразового употребления у С.Н. Есина оказался чрезвычайно высоким: $3598 \times 100 : 4794 = 75,0\%$. Показатель 2 и 3 разовых словоупотреблений по отношению к одноразовым $744 \times 100 : 1196 = 62,2\%$, величина, близкая к «золотому сечению».

В 1992 году мы считали процент однозначных (двузначных, трехзначных и далее до 15 значений) существительных в современном русском языке и в историческом прошлом языка (на соответствующих участках словарей). Данные вошли в таблицу. Оказалось, что процентное соотношение однозначных (и далее) слов к общему числу есть величина постоянная (константа) [9]. Выпишем в форме отдельной таблицы некоторые числовые показатели однозначности имен существительных на различных хронологических участках языка. Общее число слов было взято на каждом участке словаря – 2500. (Таблица сокращена, четырех-, пятизначные (и далее до 15 зн.) мы сейчас опускаем, поэтому суммы не соответствуют сводному числу). Нас интересует по существу только ЯЗЫКОВАЯ МОНОСЕМИЯ.

Кол-во знач. в слове / временной срез языка	Однозначные существ.	Двузначные	Трехзначные
древнерус.яз.	1891 – 75,64%	399 – 15,96%	116 – 4,64%
современ.рус.яз.	1848 – 73,52%	465 – 18,6%	127 – 5,08%

Вторая, контрольная проверка была проведена на другом участке словаря (и его аналоге в словаре современного русского языка):

Кол-во знач. в слове / временной срез языка	Однозначные существ.	Двузначные	Трехзначные
древнерус.яз.	1997 – 79,88%	308 – 12,32%	111 – 4,44%
современ.рус.яз.	1859 – 74,36%	463 – 18,52%	112 – 4,48%

Лексикон С.Н. Есина СОВПАЛС ЛЕКСИКОНОМ... ЯЗЫКА: 70-75%.

Двукратное употребление у С.Н. Есина составило $54100 : 4794 = 11,28\%$, что несколько ниже установленного нами показателя двузначности существительных; трехкратное – $20300 : 4794 = 4,23\%$

(опять налицо совпадение с общезыковой тенденцией «идеального словаря»!). Итак, коррелируют, с одной стороны, идеальная, отработанная веками ситуация приоритета ЕДИНОЖДЫ УПОТРЕБЛЕННОГО СЛОВА, с другой – СЛОВА С ОДНИМ ЗНАЧЕНИЕМ. Любопытная получается картина: по отношению к языковой личности – употребление, по отношению к языку – значение (моносемия).

Посмотрим теперь на максимальные показатели, то есть выпишем из полученного ранее словника наивысшие величины, например, все трехзначные (по числу словоупотреблений) слова.

Максимумы (свыше 100) словоупотреблений

<i>и</i>	<i>в</i>	<i>не</i>	<i>он</i>	<i>на</i>	<i>с</i>	<i>что</i>	<i>быть</i>	<i>я</i>
462	403	183	163	159	135	117	114	106

Максимумы (свыше 50) словоупотреблений

<i>как</i>	<i>но</i>	<i>а</i>	<i>из</i>	<i>у</i>	<i>тот</i>	<i>свой</i>	<i>же</i>	<i>который</i>
98	83	74	70	69	68	60	53	53

Из таких необходимейших (но художественно мало что говорящих!) слов состоят максимумы словоупотреблений.

Примеры «среднего ряда» также в большинстве своем стандартны: ОДИН – 47, ЧЕЛОВЕК / ЛЮДИ – 35, УЖЕ – 35, НАДО – 22, ПРИ – 16 (примеры выборочные). Середину не будем затрагивать, но попробуем сбросить с «есинского разнообразия» все максимумы. Это 18 лексем, то есть число лексем теперь – 4777. И это: 1842 (свыше 100) + 628 (свыше 50) словоупотреблений, что в сумме составляет 2470 «неинтересных», вынужденных словоповторений, словоупотреблений. $10984 - 2470 = 8514$ словоупотреблений (без максимумов).

Если с таких позиций вычислить среднюю частоту ($8514 : 4777 = 1,78$) и коэффициент лексического разнообразия текста ($4777 : 8514 = 0,56$), то мы получаем следующую картину: писатель намеренно избегает дублирования, текст стремится быть новым почти в каждом последующем слове-обозначении.

Признаемся, что мы допускаем поправку на ошибку в пределах 15-20 единиц, поскольку в идеале каждое из десяти тысяч слов нужно было бы «вручную» выверить по тексту, однако точность до единицы нам сейчас не нужна. И при таком раскладе видно, какое предпочтение писатель отдает словам, используемым всего один раз. Их в 6,6 раз больше, чем тех, которые употреблены два раза ($3598/541 = 6,65$) и в 17,7 раз больше «трехкратных» ($3598/203 = 17,7$).

Конечно же, цифры есть цифры, и повторное обращение к слову не есть «преступление», тем более что мы, считая, объединяли словоформы в единые блоки, тогда как игра грамматическими оттенками *круче* и *крутой*, *привести* и *приведен* тоже вносит в лексикон легкое разнообразие.

Далее, некоторые слова, особенно имена собственные являются сюжетоносителями: Ломоносов (45 употреблений), Пастернак (30), Марбург (29), Россия (14). Высок показатель у слова РУССКИЙ (33). Таким образом, частотность слова и разнообразие слов, важнейшие показатели качества лексикона и его мощности, формально являясь противопоставленными, образуют единство. Без повторений словоформ текст не может идти вперед.

Как интерпретировать квантитативные показатели? Обычная беда гуманитарного использования математического аппарата – в боязни отказа от скрупулезной точности (количество цифр (чисел) затрудняет их «чтение») и в слабой проекции на семантику, стоящую за сгустками показателей.

Полагаем, что можно ВВЕСТИ КАТЕГОРИЮ НЕОБХОДИМОЙ ЯЗЫКОВОЙ ИЗБЫТОЧНОСТИ текста, отражающей философскую категорию ИЗБЫТКА ЖИЗНИ. Священник Анатолий Жураковский пишет: “Я думаю, как Флоренский, не как Соловьев и Федоров, что христианская любовь есть благодать, или Бог в нас, или Царство Божие... Ибо Христос дает не только жизнь, но и избыток жизни”[5]. Идея необходимого языкового расширения как нельзя лучше отвечает этой категории избыточности.

При квантитативных характеристиках лексиконов наблюдается еще одна проблема: слабое представление «движения количественных показателей» на синтагматическом уровне, или, другими словами, ДИСТРИБУЦИЯ ЧИСЛОВЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ. Для исследования такого аспекта мы выбрали из девятой главы «Марбурга» один показательный абзац, не содержащий цитат, в большей степени отвечающий идеям главы, чтобы пронаблюдать коэффициент лексического разнообразия теперь уже в линейном ряду.

Последовательность частоты употребления всех значимых слов: 2 – ли – в – 5 – те – 7 – которые в них – 1 – или в качестве – 1 – 4 – в качестве – 1 – 1 – в – 2 – 1, из которых – 3 – 1, все эти – 7 – 2, и со – 33 – 4 – 5, которые эти – 7 – 1 – 1 – 1 – 1. – 3, что же наши – 2 – 4 – 2! Как же мы все – 2 – этих – 7! И будет так: 2 – к – 6 – 32 – 17, 1 – 4 – 1 – в – 2 – 2 – свою – 1 – 3 – 7 – 2 – 2 – 11, и – 4 – 2 – 1, в которых начинаешь 2 – 1 – 4 – 35. Может быть, даже – 1 – 4, как – 2 – 17 – 1 – в – 1 именно у своего – 32 – 1 – его – и – 1 на его – 10 – 33 – 1 – перед – 1 – их во – 4 и его 1. А может быть, и – 3 – 8, которые он – 7 – своему – 10 – 1, когда – его уже в – 14. Именно – 17 – 10 – 1 – 4 – на – 5 – 45. – 1 и – 1 – 35. Это 1. – 3, что на – 32 нет еще и – 37 – 3: 17 – 3 – 14.

Что называется, невооруженным глазом видно преобладание «единиц» и «двоек», то есть употребления слова один-два раза, не более, на протяжении всей главы. Понятно, что если взять не главу, а роман, то «единиц» и «двоек» уменьшится, и это закономерно.

Если в главе 10984 слова, а в русском языке 150 тысяч слов, то писатель, создавая текст, интуитивно или сознательно стремится, чтобы этот его новый текст стал более мощным зеркалом ВСЕГО ЯЗЫКА. За это стремление, творческий диалог с языком, читатель, тоже, может быть, на бессознательном уровне бывает весьма благодарен автору. Тайная миссия литературы – такому стремлению к разнообразию научить, а лучше сказать, привить вкус к разнообразию используемого лексикона уже не только писателей, но и всех читателей богатого «по языку» текста.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авдеевнина О.Ю. Смысловая плотность художественного текста (на материале русскоязычной прозы В.В. Набокова). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Саратов, 1997. – 20 с.
2. Амзаракова И.П. Языковой мир немецкого ребенка младшего школьного возраста. Дисс. ... д-ра филол. наук. – М., 2005. – 495 с.
3. Бакуменко О.Н. Лексиконы билингва в ситуации автоперевода (на примере мемуарных книг В. Набокова). Дисс. ... канд. филол. наук, Курск, 2006. – 209 с.
4. Есин С.Н. Марбург. Роман // Новый мир, 2005, № 10, № 11.
5. Жураковский А. Материалы к житию. – Paris YMCA-PRESS, 1984. – 229 с.
6. Загороднева А.Р. Лексико-семантическая экспликация концепта «Город» в идиостиле И. Бродского. Дисс. ... канд. филол. наук. – Краснодар, 2006. – 203 с.
7. Каратоццоло М. Понятия «сложность» и «ошибка» в обществе русского зарубежья в Париже // Теория и практика современной русистики в мировом контексте. Международный сборник научных статей. – Белгород: Изд-во Белгородск. гос. ун-та, 2005. – С. 43-48.
8. Харченко В.К. Писатель Сергей Есин: язык и стиль. Монография. – М.: Изд-во «Современный писатель», 1998. – 240 с.
9. Харченко В.К. Функции метафоры. Учебное пособие. – Воронеж: Изд-во Воронежск.гос.ун-та, 1992. – 92 с.
10. Klein W. Zweitspracherwerb: Eine Einfuhrung. – Künigstein / Ts: Athendum, 1984. – 206 S.
11. Patera Tatiana. Concordance to the Poetry of Joseph Brodsky. Edwin Mellen Pr. 2003.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается методика исчисления коэффициента лексического разнообразия текста, предлагаются некоторые коррек-

тировки и способы интерпретации «количественного материала», обосновывается актуальность значения КЛР для успеха коммуникации в различных дискурсах.

SUMMARY

The article deals with the coefficient calculation techniques of the lexical text variety. The author reveals the ways of some correction and interpretation of the “quantitative material”. The lexical text variety coefficient to successful communication in different discourses is presented in terms of actual problems.

*Н.В. Барбара
(Київ)*

УДК 811.161.1

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТОМ ДУША НА ПОЗНАЧЕННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ, СУСПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ В РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Загальновизнаним є факт, що одиниці фразеологічної системи та їх компоненти більшою мірою, ніж одиниці інших рівнів мови, мають національний колорит. Проте спільність походження української та російської мов, контактні території, тісна культурна та економічна взаємодія обумовили широкий та різноплановий історичний взаємовплив мов. Генетична близькість визначила ступінь їх фразеологічної ізоморфності та наявність багатого спільного фразеологічного фонду. Це стосується й одиниць із словом- компонентом **душа**.

Формування поняття **душі** сягає періоду формування міфологічної свідомості. О. М. Карауца вважає, що „...у кристалізації уявлень про єдину душу... архаїчна людина йшла шляхом дедукції: множинність душ, пов'язана з дисоціативністю первісної свідомості й ідентифікацією себе з довкіллям, трансформувалась у поняття єдиної душі людини” [1, с.10]. Діахронічний аналіз смислової структури слова **душа** виявив, що на початку лексема мала символічне значення безсмертя, уособлення життя в матеріальних формах – „те, що дає життя істоті”, „безсмертний, нематеріальний початок у людині”. Із появою релігійних форм свідомості постало друге символічне значення лексеми „сумління, совість” [1, с.6]. У подальшому відбулося

розширення цього значення на весь внутрішній світ людини, і слово-міфологема набуло символічного значення – „вмістилище почуттів”, актуального у побудові сучасного мовного образу людини. Порівняння міфологічної картини світу з мовною, а саме з її фрагментом – фразеопсихічною картою, експлікує систему вірувань і уявлень, у надрах яких кристалізувались словесні формули з компонентом **душа**.

СУМ дає таке тлумачення значень лексеми [4, т. 2, с. 445-446]:

1. Внутрішній психічний світ людини з її настроями, переживаннями, почуттями. *Чужа душа – темний ліс. (Українське прислів'я) // За релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя. Тіло вмире, а душа ніколи не вмирає (Мирний, V, 1955, с. 95)*

2. Сукупність рис, якостей, властивих певній особі. *Доброї душі дівчина (Мирний, V, 1955, с. 211) // Людина як носій тих чи інших рис, якостей ...брязчали гроші, скинуті добрими душами... (Коцюб., II, 1955, с. 355) // Почуття, натхнення, енергія. Скільки душі вклав Тарас у цю справу (Іваненко, Тарасові шляхи, 1954, 334) // Про людину з прекрасними рисами характеру. Він – душа чоловік! (Кравч., Квіти... 1959, с. 37)*

3. розм. Про людину (найчастіше при визначенні кількості). ...будемо платити йому за добу з душі... (Досв., Вибр., 1959, с. 43)

4. переносн. Саме основне в чому-небудь, суть чогось // Центральна фігура чого-небудь. ...без того дотепу, який робив його душею товариства (Фр., VIII, Вибр, 1959, с. 47)

Таким чином, фразеосемантична група на позначення моральних якостей, суспільної поведінки людини є мотивованою похідним значенням слова-компонента **душа** „сукупність рис, якостей, властивих певній особі” та переносним – „саме основне в чому-небудь”. Група цих фразеологізмів і в російській, і в українській мовах відбиває уявлення народів про добро і зло, емоційно-образно оцінює особу з погляду моралі й етики суспільного життя. Зазначені уявлення представлені антонімічними відношеннями між ідіомами зі значенням „позитивні моральні якості людини” й „негативні моральні якості людини”: *добра душа // добрая (хорошая) душа – черства душа // черствая душа; мати Христа в душі (серці) // иметь Бога в душе – не мати Бога в душі (у серці, в животі) // не иметь Бога в душе (в сердце); щира (золота) душа // искренняя (золотая) душа – хвацька душа // хитрая душа*. Значна кількість фразеологічних одиниць на позначення моральних якостей людини не має чітких антонімічних відповідників: *душа товариства // душа общества; великої душі людина // большой души человек; чесна душа (натура) // честная душа; мати душу // иметь душу; мертві душі // мертвые души; заяча душа // заячья душа; каїнова душа // каинова (иудина) душа; чорнильна душа // чернильная душа; канцелярська душа // канцелярская душа; мишача душа // мышиная душа; душі немає // души нет; щирою*

душею // *всем сердцем, всей душой; сердечна (щира) людина // душевный человек*. Фразеологізми дієслівного типу і в російській, і в українській мовах оцінної семантики набувають у синтаксичній позиції присудка: *іти (походити) з глибини душі (серця) // исходит из глубины души; кривити душею // кривит душею; тремтіти (труситься) за власну шкуру (за душу, за себе) // дрожат за свою шкуру (за душу, за себя); без мила в душу лізти // без мила в душу лезть (влезть)*. Фразеологізми із значенням „важко вгадати, зрозуміти невисловлені думки, настрої, поведінку кого-небудь” [5, с.201] *чужа душа (голова) – темний ліс; у чужу душу не влізеш // чужая душа – потемки; чужая душа – темный лес* мають структуру самостійного речення.

В аналізованій групі виявлено фразеологізми, які відображають характерні риси етнокультурного обличчя народів – носіїв мов: *душа (губа) не з лопуцька, і я колись під школою ночував // не лыком шит, губа не дура* [3, с.45]; *рада б душа в рай, та гріхи не пускають; їв би очима, та душа не приймає // и рад бы в рай, да грехи не пускают; глаз видит, да зуб не имеет.* [3, с.27]

У семантиці фразеологізмів із компонентом **душа** особливо яскраво виражена деонтична модальність, яка „...вказує на відповідність дій і утримання від дій нормам поведінки, прийнятим у даному суспільстві” [2, с.138] Такі ідіоми відбивають поняття деонтичної логіки: „дозволено”, „заборонено”, „обов’язково”: *загубити душу // погубить душу; запродаати душу чорту (дияволу, сатані) // продать душу черту (дьяволу); брати гріх на душу (на себе) // брать грех на душу (на себя); запропастити душу // занепасть душу; рятувати (грішну) душу // спасать (грешную) душу*. Джерело образної складової подібних мовних одиниць простежується в релігійній моралі, яка і в наш час залишається основою багатьох суспільств, а мотивація таких ідіом, як *брати гріх на душу, положити гріх на душу* є вивідною із семи опорного компонента „совість” [1, с.9]

Фразеологічні одиниці із компонентом **душа** посідають значне місце й у вираженні суспільної діяльності людини: *брати на свою душу // брать на свою душу; вкладати душу // всю душу вкладывать; віддати душу (серце) // отдать душу (сердце); душею й тілом // душой и телом; боліти душею // болеть душой; з холодною душею (без натхнення, захоплення) // с холодной душой*. Цю сферу в обох мовах представляють також фразеологізми, що мають структуру підрядної частини складнопідрядного речення: *як душа забажає // как душа захочет (изволит); куди душа забажає // куда душе (душеньке) угодно; чого душа забажає // чего душа изволит (захочет)*.

Окультурені потреби та бажання людини, пов’язані із задоволенням духовних потреб, на фразеологічному рівні репрезентують наступні ідіоми: *за велінням душі (серця, совісті) // по зову сердца, по велению*

души; рватися душею (і тілом) // рваться душой (и телом); душа прагне (бажає, хоче) // душа стремится (жаждет, хочет); у глибині душі (серця) // в глубине души (сердца). Суспільна діяльність людини в усі віки передбачала певні зобов'язання, покарання, наявність стимулу, що й знайшло своє відображення в ідіомах російської й української мов: брати на душу // брать (взять, принимать, принять) на душу; витрясти душу // вытрясти душу; вправляти мозок (душу) // вправлять мозги (душу); вдихнути душу (життя) // вдохнуть душу (жизнь); сколихнути душу (серце) // всколыхнуть душу (сердце); брати (узяти, хапати, ухопити) за душу (за серце), торкати серце чие // брать за душу (взять, хватать, схватить) (за сердце). Характерно, що представлені варіантні чи синонімічні фразеологізми відбивають уявлення народів – носіїв мов про душу як про серце.

Деякі з одиниць аналізованої групи перебувають за межами спільного фразеологічного фонду: *пропав ні за ципову душу; добувся, як швед під Полтавою; загинув, як руда миша // пропал, как швед под Полтавой* [3, с.57]; *поки бабуса спече книші, у дідуся не буде душі; поки багатий стухне, то убогий опухне; поки сонце зійде – роса очі вієсть // Улита едет, когда-то будет* [3, с.68].

Досліджена група фразеологічних одиниць із компонентом **душа** свідчить про національну унікальність кожної із мов і репрезентує високий ступінь їх фразеологічної близькості, наявність багатого спільного фразеологічного фонду, що складається з одиниць, тотожних за цілим комплексом ознак: за денотативним значенням, внутрішньою формою, оцінним компонентом значення, функціонально-стилістичною конотацією. У формально-граматичному плані ці одиниці, як правило, мають неістотну різницю у фонетичному та граматичному оформленні. На нашу думку, подібна ідентичність або зіставність є закономірним наслідком функціонування спільних фразеологічних образів у споріднених культурах періоду формування стереотипних уявлень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Каракуця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом душа. Автореферат дисертації... канд. філол. наук: 10.02.01 – Х., 2002. – 16 с.
2. Латина О. В. Идиомы и экспрессивная функция языка // Человеческий фактор в языке: языковые механизмы экспрессивности. – М.: Наука, 1991. – С. 136-156
3. Приказки. Практичний російсько-український словник приказок / Упорядник Г. С. Млодзинський. – Х.: Прапор, 1996. – 143 с.
4. Словник української мови: В 11т. – К.: Наукова думка. – 1970 – 1980

5. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / Уклад. І.О. Сидоренко, М.М. Олійник. – Х.: Прапор, 1997. – 462с.
6. Фразеологічний словник української мови в 2 кн. / Уклад. В.М.Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк та ін. – 1-е вид. – К.: Наукова думка, 1993

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено зіставному аналізу російських та українських фразеологізмів із компонентом **душа** на позначення моральних якостей, суспільної діяльності людини. Аналізуються ідіоми, що відбивають уявлення про добро і зло, позитивні й негативні якості, систему заборон та вимог у суспільстві. Репрезентовані фразеологічні одиниці відбивають як національну унікальність кожної із мов, так і наявність спільного фразеологічного фонду, що складається з ідіом, тотожних за цілим комплексом ознак.

SUMMARY

The article is devoted to the comparative analysis of the Russian and Ukrainian idioms with the component of **soul** to designate moral qualities and social activity of an individual. Here in the idioms are analyzed that reflect the idea about the good and the evil, positive and negative qualities of individuals, the system of taboos and demands of the society. The represented phraseological units reflect the national uniqueness of each language as well as availability of a rich common phraseological stock, consisting of idioms, similar in their whole set of characteristics.

*Є.С. Ємельянова
(Харків)*

УДК 811. 161. 2:81

ФОНОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГАЛІЦИЗМІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

В сучасну епоху глобалізації інформаційного простору та бурхливого розвитку науки проблеми міжмовної взаємодії набули особливого значення. Здобуття нашою державою незалежності, а мовою – статусу держав-

ної – виводить українську мову на міжнародну арену, в тому числі на безпосередні контакти з французькою мовою. Перед суспільною практикою постійно стоять питання нормування мов та культури мовлення, стандартизації термінологічної лексики, що зумовлює необхідність багатоглибого дослідження формування та функціонування терміносистем.

Аналіз лінгвістичної літератури з питань міжмовної взаємодії показав, що проблемам фонографічної адаптації галліцизмів у сучасній українській літературній мові приділяється недостатньо уваги. Окремі питання залучались до аналізу в роботах М. Наконечного, М. Жовтобрюха, Н. Тоцької, І. Муромцева, В. Сімонок, Л. Чурсіної, Ю. Карпенко, І. Бойчука та ін. Незважаючи на велику наукову цінність цих робіт, потреба в дослідженні особливостей фонографічної адаптації запозичень з французької мови в сучасній українській термінології не втрачає своєї актуальності.

Метою нашої статті є аналіз фонографічної адаптації галліцизмів сучасної української сільськогосподарської термінології. Вибір для аналізу термінології сільського господарства зумовлений тим, що саме ця термінологія займає особливе місце між науковою, технічною та загальноповсякденною лексикою, що знаходяться у постійних взаємобумовлених зв'язках. Актуальність впливає також з того, що українська сільськогосподарська термінологія формує вагомий ланку загального господарсько-економічного понятійного апарату, постійно взаємодіючи із побутовою лексикою.

У процесі фонетико-графічного освоєння відбувається повне або часткове пристосування французької графіки, орфографії та вимови до української. На відтворення французьких звуків українською мовою впливають різні чинники, що відзначається багатьма дослідниками запозичень (С.Семчинський, В.Акуленко, Ю.Жлуктенко, Ю. Сорокін, Л.Крисін, О.Муромцева, С. Гриньов, А. Маргіне, А. Соважо, П. Гіро та ін.): різні шляхи введення запозичення – усний чи письмовий, традиції вимови та написання, які змінювались в різні часи, сила дії українських законів вимови окремих графічних знаків в окресленому звуковому середовищі або в певній позиції, роль мови-посередника.

Дослідження фонографічного відтворення галліцизмів у сільськогосподарській термінології сучасної української мови здійснюється нами на основі теорії фонем, зіставлення фонемних систем української та французької мов, з урахуванням їхньої графіки та орфографії. У своїй роботі ми спираємось на праці таких лінгвістів, як Л. Шерба, М. Наконечний, В. Перебийніс, Л. Прокопова, Н. Тоцька, М. Жовтобрюх, М. Панов, О. Реформатський, Н. Трубецької, М. Калініевич, Ю. Карпенко, Л. Варнан, М. Грамон, М. Леон, П. Фуше та ін. Базою наших спостережень над способами фонетичного освоєння стали вокальні та консонантні субституції.

Фонологічна система сучасної української мови є консонантною: кількість приголосних фонем тут значно перевищує кількість голосних фонем. Фонологічна система французької мови, навпроти, є вокалічною. У кількісному відношенні в українській мові голосних фонем утричі менше, ніж у французькій (6:17). З якісного боку українські голосні відрізняються відсутністю: носових фонем, довготи кінцевих фонем відкритого складу, протиставлення “закритості” та “відкритості” і тощо. Ці розбіжності не мають фонематичного значення в українській мові і тому, на нашу думку, не можуть суттєво вплинути на відтворення французьких голосних в українській мові. Спільними універсальними ознаками як українських, так і французьких голосних є три конститутивні ознаки: ряд, підняття, лабіалізація.

Приголосних фонем у кількісному відношенні в українській мові майже вдвічі більше (32:17). Якісна різниця полягає в подвійній перевазі в українській мові шумних (23:12), глухих (12: 6) і – найголовніше – в опозиції м'яких та твердих фонем. Ця остання розбіжність має в українській мові фонематичне значення і, на нашу думку, не може ігноруватися при відтворенні галліцизмів. В українській мові кореляції за твердістю-м'якістю та глухістю-дзвінкістю охоплюють значну частину консонантизму. Французька система приголосних фонем не має таких опозицій, а дзвінки та глухі приголосні не утворюють пар, тому що випадки чергування глухих із дзвінками та навпаки є винятковими [3, с. 24]. Спільними універсальними ознаками як українських, так і французьких приголосних, є такі конститутивні ознаки, як: місце творення, спосіб творення та участь голосу.

Зіставляючи системи фонем обох мов за вищевказаними ознаками, ми дійшли висновку про існування фонологічно коректних відповідників.

Французькі приголосні фонemi / p, b, t, d, m, n, k, g, f, v, s, z, r / передаються відповідно українськими фонемами /п, б, т, д, м, н, к, г, ф, в, с, з, р/, хоч французькі фонemi характеризуються більшою напруженістю. Ці українські фонemi виступають у запозиченнях на місці французьких приголосних, що у французьких словах знаходяться в позиції перед всіма голосними, крім /y/ та /i/, що субститується українською мовою як /i/, перед іншими приголосними та на кінці слова.

Згідно з правилами української фонологічної системи тверді приголосні в позиції перед /i/ замінюються на парні м'які українські або пом'якшені варіанти губних приголосних, напр.: *fixation*, /fi/xation – /ф'і/ксація, фіксація; *fumigation*, fu/mi/gation – фу/м'і/гація; *fumigation*; *minūralisation*, /mi/ nūralisation – /м' і/непалізація, мінералізація.

Попередні приголосні фонemi (крім губних) також пом'якшуються при субституції українською мовою французької фонemi /y/. Французька фонема високого піднесення та переднього ряду /y/ (графічне

вираження-и, щ) не має близьких аналогів в українській мові, тому її передача відбувається в більшості випадків за допомогою обов'язкового замінення попередньої французької твердої приголосної фонemi на м'яку українську та голосної фонemi високого піднесення /y/. Напр.: *allure*, *all/y/re-a/l' y/p*, *алюр*; *bordure*, *bord/y/re* – *бор/д' y/p*, *бордюр*; *duchesse*, *d/y/chesse* – *д' y/шес*, *дюшес*; *durable*, *d/y/rable-* / *д' y/рабль*, *дюрабль*; *luzerne*, *l/y/zerne-* / *л' y/церна*, *люцерна*. В українській мові губні *б, п, в, ф, м* стверділи в більшості позицій, у яких вони колись були м'якими. Це знайшло відображення і при субституції французької фонemi /y/. Напр.: *fumigateur*, *f/y/migateur* – / *фу/мігатор*, *фумігатор*; *fusariose*, *f/y/sariose* – / *фу/заріоз*, *фузаріоз*; *manipulateur*, *manip/y/lateur* – *маніп/улятор*, *маніпулятор*; *muscardine*, *m/y/scardine* – *м/у/скардина*, *мускардина*. Однак пробіски пом'якшення цих приголосних перед голосними *а, у* тут усе ж зберігаються, що є характерним саме для лексем іншомовного походження [4, с. 39-40]. Це, на нашу думку, і спричинює варіативність у деяких номенах французького походження: напр. *Muscadelle*, *M/y/scadelle* – / *м' у/скадель*, / *му/скадель*, *Мюскадель*, *Мускадель*.

Як відомо, «орфографічні норми, пов'язані з адаптованими на українському мовному ґрунті словами іншомовного походження, значною мірою зумовлюються тенденцією до відтворення живого звучання. Разом з тим існує кілька типових випадків диференціації орфограм залежно від протиставлення загальних і власних назв, фонетичного оточення, початкової або кінцевої позиції у слові» [7, с. 94]. Кількома правилами, які впливають з особливостей живого мовлення, регулюється вживання *и* та *і* у словах іншомовного походження. Передача фонemi /i/ українською /и/ пояснюється дією орфоепічних та орфографічних норм мови-реципієнта, точніше, так званого «правила дев'ятки», за яким у запозичених загальних назвах після приголосних *д, т, з, с, ц, р, ж, ч, ш* перед наступним приголосним пишеться та вимовляється *и*, а не *і*, напр. *basilic*, *bas/i/l/i/c* – *баз/и/л/и/к*, *базилік*; *dūcortication*, *dūcort/i/cation-* *декорт/и/кація*, *декортикація*; *rūgime*, *rūg/i/me* – *реж/и/м*, *режим*; *pastūrisation*, *pastūr/i/sation* – *пастер/и/зація*, *пастеризація*; *sidūration*, *s/i/dūration* – *с/и/дерація*, *сидерація*. Але в цілому ряді лексем французький /i/ передається українським /і/: напр., *calibrer*, *cal/i/brer* – *кал/і/брувати*, *калібрувати*; *filtre*, *f/i/ltre* – *ф/і/льтр*, *фільтр*; *foumigateur*, *foum/i/gateur* – *фум/і/гатор*, *фумігатор*; *manipulateur*, *man/i/pulateur* – *ман/і/пулятор*, *маніпулятор*; *palissade*, *pal/i/ssade* – *пал/і/сад*, *палісад*. У цьому випадку передача французької /i/ відбивається також на зміні приголосних, де замість твердих з'являються неіснуючі у французькій мові м'які приголосні фонemi. Тут також діють норми українського правопису та орфоепії, за якими в словах іншомовного походження після *б, п, в, ф, м, г, к, х, л, н* перед наступним приголосним пишеться та вимовляється *і*, а не *и*.

Напівпом'якшена вимова перед наступним [і] губних [п'], [б'], [ф'], [в'], [м'] є одним з найхарактерніших виявів явища акомодатії приголосних до сусідніх голосних.

Передача подвоєних французьких приголосних однією відбулася також значною мірою під впливом українського живого звучання та правопису, за правилами якого у загальних назвах іншомовного походження приголосні не подвоюються, за винятком кількох слів, в тому числі галліцизму *тонна*. Однак, слід зауважити, що в більшості французьких слів поява подвоєних приголосних зумовлюється не вимовою, а орфографією [3, с. 26; 9, с. 51]. Тому цілком природною є послідовність у відтворенні подвоєння приголосних, які відбиваються українською мовою як відповідні короткі звуки. Напр.: *palissade*, *pali/s/ade* – *палі/с/ад*, *panicad*; *coulisse*, *couli/s/* – *кулі/с/а*, *куліса*; *esparcette*, *esparce/t/* – *еспарце/т/*, *еспарцет*; *fouirage*, *fou/t/age* – *фу/р/аж*, *фураж*; *patisson*, *pati/s/on* – *памі/с/он*, *памісон*; *poudre/t/*, *poudrette* – *пудре/т/*, *пудрет*; *terrasse*, *te/t/a/s/* – *тераса*, *те/р/а/с/а*.

Порівняльний аналіз систем фонем французької та української мов показує, що більшість (22) українських фонем має еквіваленти у французькій мові (відповідно до загальних характеристик). Звичайно, у французькій мові існують також фонemi (16), що не мають відповідних аналогів у системі фонем сучасної української літературної мови [5, с. 10]. Невластиві для української системи французькі фонemi в процесі освоєння замінюються такими голосними та приголосними української мови, які передають звучання французьких фонем приблизно. “Всюди, де в чужій мові ми чуємо звукове утворення, що чуже рідній для нас мові, ми схильні розцінювати його як сполучення звуків і розглядати його як реалізацію групи фонем рідної для нас мови” [8, с. 72].

Так, Н. І. Тоцька зауважує, що „в українському вокалізмі відсутня диференційна ознака носовий-неносовий, тому в запозиченнях носовий ніколи не відтворюється, хоч вимовити його українцям не так складно” [7, с. 36]. В українській мові назальність у системі звуків притаманна лише приголосним *м* та *н*. Згідно з цим, французькі носові голосні отримують в українській фонологічній системі багатифонемну трактовку: голосні фонemi /a/, /o/, /e/ виступають у сполученнях із приголосними фонемами /м/, /н/. Використання *н* чи *м* залежить тут – як у французькій орфографії – від якості наступного приголосного: перед губними з'являється *м*. Напр.: *conservation*, *conservation* – *к/он/сервація*, *консервація*; *cornichon* – *корніш/он/*, *корнішон*; *topinambour* – *топін/ам/бур*, *топінамбур*; *mouflon* – *муфл/он/*, *муфлон*; *plantage* – *пл/ан/таж*, *плантаж*; *renverse* – *р/ан/верс*, *ранверс*; *remonte* – *рем/он/т*, *ремонт*.

Взагалі, наявність звукосполучення /ам/, /ан/ перед приголосними є однією з основних фонетичних рис для слів французького походження в українській мові [6, с. 139].

Передача звуків французької мови українською імплікується також певними афіксами. Так, субституція французької фонему /s/ має в українській мові 5 варіантів: /с/, /с'/, /ц/, /ц'/, /з/. За своїми ознаками французька та українські фонему мають спільні параметри (передньоязикові зубні приголосні). Але існують і суттєві відмінності: відсутність у фонетичній системі французької мови м'якого /с'/, та африкатів /ц/, /ц'/.

У більшості позиційних сполучень приголосних *s* або *c*, що згідно з нормами французької фонологічної системи передають фонему /s/, вона субститується українською /с/: *Bosquet*, *bo/s/quet* – *бо/с/кет*, *боскет*; *estragon*, *e/s/tragon* – *е/с/трагон*, *естрагон*; *Prücoce*, *Prüco/s* / – *Преко/с/*, *Прекос*.

Але простежується послідовність у відтворенні фонему /s/ у суфіксі – *tion*, де вона завжди передається українською /ц': *dücantation*, *dücanta/s/ion* – *деканта/ц'іа*, *декантація*; *düratisation*, *düratisa/s/ion* – *депатуза/ц'іа*, *депатузація*; *ütiation*, *ütiola/s/ion* – *етіоля/ц'іа*, *етіоляція*; *isolation*, *isola/s/ion* – *ізоля/ц'іа*, *ізоляція*; *nürvation*, *nürva/s/ion* – *нерва/ц'іа*, *нервація*.

Також спостерігається регулярність у передачі французької /s/ за допомогою /ц/ в іменниках, що закінчуються на – *cette*, /s/ette: *esparcette*, *espar/s/ette* – *еснап/ц/ем*, *еснапцет*; *pincette*, *pin/s/ette* – *пін/ц/ем*, *пінцет*.

У поодиноких галліцизмах на місці фонемного нуля у французькій мові в українській з'являється фонема /с/. Це стосується термінів та номенів, які надійшли у французьку мову з іспанської, тобто мають іспанську мову за генетичне джерело: напр.: ісп. *merinos* – множ., *merino* – одн., фр. *mürinos*, *mürino/* / – *мерино/с/*, *меринос*; ісп. *mestizo*, фр. *mütis*, *müti/* / – *мети/с/*, *метис*. Появу /с/ в таких галліцизмах можна пояснити запозиченням слів письмовим шляхом та, відповідно, дією закону графічної аналогії.

Підсумовуючи, треба сказати, що для процесу фонетичної субституції галліцизмів в українській сільськогосподарській термінології характерні такі явища, як:

1) проста субституція-передача одного звука мови-донора одним звуком мови, що запозичує, напр. передача /u/, українською /y/ (*courtine*, *c/u/rtine* – *к/у/ртина*, *куртина*); французької /e/ українською /e/ (*ütalon*, *e/ta/lon* – *е/талон*, *еталон*);

2) звукова конвергенція – регулярна заміна двох близьких звуків одним, напр. передача довгих та коротких голосних (*arcose*, *arc/o:/se* – *арк/о/зи*, *аркози*; *Reine-Claude*, *Reine-Cl/o/de* – *Ренкл/о/д*, *Ренклюд*);

3) звукова дивергенція – передача одного звука кількома в різних позиціях, напр. передача сонанта /j / українськими /й/ та /л' / (*volüure*, *vol/j/üre* – *воль/й/єра*, *вольєра*; *vanille*, *vani/j/* – *вані/л' /*, *ваніль*); голосної /i/ відповідниками /і/ та /и/ (*basilic*, *bas/i/l/i/c* – *баз/и/л/и/к*, *базилік*).

Для графічної асиміляції галліцизмів у сучасній українській сільськогосподарській термінології характерні наступні різновиди:

1) трансфонація – передача звукової послідовності мови-донора графічними засобами мови, що запозичує. Такий вид графічної асиміляції є найбільш характерним для запозичень, що надходять із мов з іншою системою писемності [2, с. 119].

2) транслітерація – передача послідовності букв мови-донора за допомогою графічних засобів мови, що запозичує.

3) змішаний варіант – передача сполук різних фонем однієї лексеми послідовно засобами трансфонації та транслітерації.

На сучасному етапі розвитку української мови серед галліцизмів в складі сільськогосподарської термінології зустрічаються фонографічні варіанти (напр.: *гомоз, гумоз; меляса, меласа; Мюскадель, Мускатель, Ренклод, Ренглот*). Така варіативність характерна для початкового етапу освоєння запозичених лексем і зовсім неприпустима для термінів, які функціонують досить тривалий час на українському ґрунті.

За результатами дослідження можна зробити висновки:

-звуковий образ термінів та номенів французького походження пристосовується до фонетичних законів української мови, тому більшість звуків галліцизмів – це звичайні українські фонemi або їхні комбінаторні та позиційні варіанти. Основну роль у фонетичному освоєнні відіграє артикуляторно-акустична близькість французьких та відповідних українських фонем;

-фонетична система української мови має, у більшості випадків, фонemi-аналоги (22 із 38) французьких фонем, які можуть забезпечити близьке відтворення фонетичного образу французької лексеми. Спільність фонем української та французької мови є відносною, але достатньою для регулярної субституції;

-у випадку, коли українська фонетична система не має таких фонем – аналогів (16 із 38), французькі фонemi субститууються такими відповідниками української мови, що передають звучання французьких фонем наближено;

-процеси та результати фонографічного освоєння галліцизмів у сучасній українській сільськогосподарській термінології в цілому відповідають загальним тенденціям і нормам загальнолітературної мови;

-однією з проблем нормування української термінології сільськогосподарства є формальна варіативність, адже вибір найдоцільнішого та найраціональнішого варіанта, такого, що відповідає не лише лінгвістичним вимогам, а й основним тенденціям розвитку термінологіки та термінотворення, є важливим етапом унормування термінології. У цілому фонографічна варіативність галліцизмів не створює проблему в складі сучасної сільськогосподарської термінології.

Проведене дослідження дає змогу стверджувати, що освоєння галліцизмів у сучасній українській термінології – це складний, багатосторонній процес, всі сторони якого взаємозумовлені та тісно пов'язані. Проте стаття висвітлює лише окремі аспекти досліджуваної проблеми. Існує необхідність подальших досліджень у даному напрямку, зокрема, морфолого-дериваційного аспекту освоєння галліцизмів в сучасній українській літературній мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойчук І.В. Адаптація французьких онімів в українській та російській мовах. Автореф. ...канд. філ. наук. – Донецьк, 2002. – 20 с.
2. Гринев С.В. Терминологические заимствования (Краткий обзор современного состояния вопроса). // Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М.: Наука, 1982. – С. 108-135.
3. Калиниевич М.М. Заимствования из французского языка в современном русском литературном языке в свете фонологической и морфологической систем. – Познань, 1978. – 71 с.
4. Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української мови. – Одеса: Чорномор'я, 1996. – 144 с.
5. Мазниченко В.М. Фонографічні особливості українських антропонімів у французькій мові. Автореф. ...канд. філ. наук. – К., 2001. – 21 с.
6. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 434 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища шк., 1997. – 493 с.
8. Трубецкой Н. Основы фонологии. М.: Наука, 1960. – 98 с.
9. Gramont M. Traité pratique de prononciation française. Paris: PUF, 1991. – 75 p.
10. Lyon M. Introduction à la phonétique corrective. Paris: BEL, 1964. – 84 p.

АНОТАЦІЯ

В статті розглядаються особливості фонографічного відтворення галліцизмів у сучасній українській сільськогосподарській термінології. Проведено зіставлення фонологічних систем української та французької мов, наведено приклади фонем-відповідників двох мов. Досліджено взаємовплив графічного і звукового оформлення галліцизмів, виділені характерні явища фонографічної асиміляції запозичень з французької мови в сучасній українській термінології.

SUMMARY

The article is devoted to studying the phonetic and graphic peculiarities of Gallicisms in contemporary Ukrainian agricultural terminology system. A contrastive analysis of Ukrainian and French phonologic systems has been done to elaborate the system of similar phonemes of two languages. The mutual influence of graphic and sound Gallicisms presentation in contemporary Ukrainian terminology system is researched.

*Е.Ю. Коренева
(Белгород, Россия)*

УДК-81'42

**ДИАЛОГОВЫЕ АСПЕКТЫ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ
(НА ПРИМЕРЕ РОМАНА О. УАЙЛЬДА
«ПОРТРЕТ ДОРИАНА ГРЕЯ»)**

Самоидентификация представляет собой результат коммуникации в широком смысле слова. Изменение самоидентификации зависит от диалога, (коммуникации с Другим), от собственного дискурса, а также от продуктивного либо непродуктивного процесса автокоммуникации. Автокоммуникация, в свою очередь, может реализовываться в тексте монолога, представляющего собой отчасти диалогическое образование, поскольку Говорящий ведет разговор с самим собой, то опровергая себя, то приводя в пользу какого-либо мнения определенные доказательства. Продуктивность автокоммуникации зависит от того, насколько корректную автокоммуникативную стратегию выбирает Говорящий. Поэтому в лингвистике самоидентификации особенно важны те языковые стратегии и те средства, благодаря которым коммуницирующая сторона корректирует своё «я».

Особенность диалога как средства самоидентификации заключается в том, что с каждым репликовым ходом добавляется новая информация, видоизменяющая предыдущую коммуникативную ситуацию на переменную *n*, в свою очередь преобразовывающуюся под влиянием фактора коммуникативного фрейма того или иного участника диалога. Внося новую информацию, добавочная переменная *n* в некоторой степени может повлиять на изменение представления коммуниканта о себе. В этой связи интересным представляется анализ диалоговых образований в романе О. Уайльда «Портрет Дориана Грея», в которых

четко прослеживается эволюция самоидентификации главного героя произведения.

Заметим, что диалоговые образования состоят из логико-семантических блоков, которые соединяются по принципу цепной реакции. Первый текстовый блок открывается иницирующей репликой, вызывающей ассоциативный ряд логически взаимосвязанных единиц, соответствующих *активным промежуточным частицам* в «цепных реакциях». Внутри каждого текстового блока, помимо активной промежуточной частицы, существует несколько тоже ассоциативно связанных единиц более частного порядка, задействованных в построении самого блока.

Активная промежуточная частица первого блока в силу своих смысловых проекций необходимо вызывает следующий текстовый блок и связывается с его активной частицей. Частицы выстраиваются градиционно, развертывая логико-семантические блоки с определенной текстовой скоростью в определенном направлении. В данном процессе важную роль могут играть текстовые «катализаторы», или «ингибиторы». Рассмотрим предложенную схему построения логико-семантического диалогического единства на примере трех ключевых диалогических образований в романе с позиций процесса самоидентификации.

Первым рассмотрим диалог-объяснение между лордом Генри Уоттоном и Дорианом Греем (гл. II). В данном диалоге обращает внимание четкое распределение ролей участников коммуникации: у лорда Генри активная роль лица, передающего информацию, тогда как Дориан становится пассивно воспринимающим реципиентом, преломляющим полученные данные сквозь призму своей личности.

Диалог состоит из двух тематических блоков. В первом блоке предпосылка диалогического единства заключается во взгляде лорда Генри на Дориана, в описании лордом внешности главного героя. Лорд возбуждает у Грея интерес иницирующей репликой, замечая, что тот «слишком очарователен, чтобы заниматься благотворительностью» [Здесь и далее перевод наш. – Е.К.]: “You are far too charming to go in for philanthropy” [3, с. 96]. Данное заявление вызывает у Дориана желание узнать, почему лорд так считает. “I want you to tell me why I should not go in for philanthropy” – «Я хочу, чтобы Вы рассказали, почему мне не стоит заниматься благотворительностью» [3, с. 97]. С этого момента (после *want*) Дориан, заинтригованный мистером Уоттоном, сам ведет коммуникацию. Следует отметить, что жажда Дориана узнать как можно больше нового о жизни и о себе объясняется тем, что у него к началу романа не сформировалось еще устойчивого представления о своей личности. Грей изображен бесхарактерным молодым человеком, на которого легко повлиять. Вследствие отсутствия у мальчика-Дориана полноценной семьи в его характере наблюдается дефицит моделей поведения и принятия решений. Имен-

но поштому он тянется сначала к Бэзилу, а затем к Генри Уоттону, который может воспитать его.

Интересна модаліяція вопросительных высказываний Дориана, указывающая на его несомненную заинтересованность в продолжении разговора: "Have you **really** a very bad influence, Lord Henry? As bad as Basil says?" – «Вы **правда** оказываете такое дурное влияние, лорд Генри? Настолько дурное, как говорит Бэзил?» [3, с. 98]. «Хорошего влияния не бывает, мистер Грей. Всё влияние безнравственно – безнравственно с научной точки зрения», – отвечает мистер Уоттон [3, с. 98]. Реплики лорда Генри представляют собой декларативы – необосновываемые заявления, чаще всего парадоксальные афоризмы, особенность семантического плана которых, заключающаяся в диалектике двух полярных точек зрения, заставляет коммуниканта-реципиента задуматься, удивиться, и в ответной реплике задать вопрос. "Why?" – спрашивает Дориан Грей. Неполнота предложения подразумевает самое широкое объяснение, возможно больший объем ответной реплики, и реакция лорда Генри вытекает в монологическую фазу диалога-объяснения.

Рассмотрим структуру монологической фазы лорда Генри в анализируемом диалоге. Данная фаза состоит из трех логико-семантических блоков, включающих несколько коммуникативных ходов, каждому из которых соответствует определенная тема.

Первый логико-семантический блок состоит из трех коммуникативных ходов, объединённых по принципу антитезной ассоциативной связи единицами *echo of someone else's music – the aim of life – people are afraid of themselves*. Первый коммуникативный ход состоит из пяти коммуникативных шагов, представляющих собой параллельные синтаксические конструкции – градационно выстроенные декларативы, условно объединенные темой «вред влияния»: "Because to influence a person is to give him one's own soul. He does not think his natural thoughts or burn with his natural passions. His virtues are not real to him. His sins, if there are such things as sins, are borrowed. He becomes an echo of someone else's music, an actor of a part that has not been written for him" [3, с. 98]. В данном контексте выделяется предложение с придаточным условия («Его грехи, если грех существует вообще, заимствованы»). Придаточное, нарушающее параллелизм конструкций, обнажает дополнительную микротему, раскрываемую лордом Генри далее в других диалогах. Последнее предложение хода усилено однородными членами: «Он становится эхом чужой музыки, играет роль, написанную не для него». После подобного псевдодоказательства мысли лорда Генри, Уоттон переходит к следующей теме, составляющей второй коммуникативный ход: "Цель жизни – самосовершенствование. Полное постижение своей природы – вот для чего мы здесь».

Третий коммуникативный ход, насыщенный афористическими декларативами, освещает проблему, почему у людей не получается жить так, как им заповедано. Активной промежуточной частицей первого блока, инициирующей второй блок, становится союзное сочетание *and yet* (*и всё же*).

В четвертом ходе, соответствующем второму логико-семантическому блоку, лорд Генри разрешает проблему, предлагая выход из нее: *"And yet... I believe that if one man were to live out his life fully and completely, were to give form to every feeling, expression to every thought, reality to every dream – I believe that the world would gain such a fresh impulse of joy that we would forget all the maladies of mediaevalism, and return to the Hellenic ideal – to something finer, richer, than the Hellenic ideal, it may be"* [3, с. 99] – «И все же... я верю, что если бы кто-то прожил свою жизнь полнокровно, всецело, облек в форму каждое чувство, выразил каждую мысль, явил реальностью каждую мечту – я верю, что мир получил бы такой неподдельный импульс радости, что мы забыли бы обо всех болезнях средневековья и вернулись к эллинскому идеалу – может, к чему-то прекраснее, великолепнее эллинского идеала». Данный речевой эпизод характерен богатым интонационным рисунком. Пауза в начале сложноподчиненного предложения, однородные члены, синонимические формы, анафоры, сложный синтаксис открывают красоту фразы лорда Генри, заставляют почувствовать и принять ее смысл. Заметим, что эта фраза комментируется словами автора, добавляющими тембровую характеристику образа и паралингвистический компонент: Генри Уоттон произнес ее своим «низким мелодичным голосом», изящно взмахнув рукой.

Заметим, что для второго логико-семантического блока характерно отсутствие *активной промежуточной частицы*, что связано со спецификой антитезной ассоциации, при которой достаточным основанием для перехода от одного блока к другому является единая тематическая направленность.

Так, увлеченность лорда, положительная тематика второго блока переходит в отрицательную тематику блока третьего. Заметим, что чередование положительных и отрицательных полюсов данной монологической фазы является неременным условием соблюдения динамики, живости диалога. Третий блок состоит из трех коммуникативных ходов, первый из которых постулирует, что *"the bravest man amongst us is afraid of himself"* – «самый храбрый из нас человек боится самого себя».

Второй коммуникативный ход третьего блока положительно заключает, что «великие» («замечательные») грехи происходят только в сознании, а третий ход представляет собой доказательство сказанному, для чего лорд Генри обращается к примеру самого Дориана, у ко-

торого будто бы «были страсти, которых он боялся, мысли, которые наполняли его ужасом» и т.п. Характерна реакция Дориана на этот ход лорда Генри. Герой срывает коммуникацию односложным “Stop!”, признается в том, что ему нечего сказать, что он чувствует, что должен быть какой-то ответ, но не знает его, а потому хочет подумать. Здесь впервые включается процесс автокоммуникации Дориана. Генри Уоттон задел личность главного героя, личность, которую сам герой еще не осознал в полной мере, поэтому в диалоге наступает пауза, что, однако, не разрушает диалогического единства между рассмотренным выше диалогом и последующей его частью (представленной через две страницы). Таким образом, мы фиксируем «монотематическую единицу диалога, обладающую коммуникативной целостностью, задающуюся коммуникативной интенцией и выражающуюся в обязательной логико-семантической, факультативно-грамматической, лексической и просодической когерентности компонентов» [1, с. 90].

Второй тематический блок рассматриваемого диалогического образования посвящен доказательству лордом Генри ценности юношеской красоты, что имеет решающее значение в развитии изначальной самоидентификации Дориана Грея. Лорд Генри подает Дориану реплику-стимул: «Вы не должны позволить себе обгореть. Это было бы непорочно». В ответ на иницирующую реплику Дориана “What can it matter?” («Но это ничего не значит!»), мистер Уоттон выдвигает предпосылку главного своего положения: “It should matter everything to you, Mr. Gray” («Это будет означать для вас все, мистер Грей»). После короткого обмена репликами, где Дориан задает вопрос «Почему?», высказывание лорда снова вступает в монологическую фазу, состоящую из семи коммуникативных ходов. Общая коммуникативная стратегия лорда Генри вновь основана на чередовании положительного и отрицательного – контрасте мнений. С каждым коммуникативным ходом меняется тема: это либо воспевание красоты, либо разрушительные картины старости. Шестой коммуникативный ход построен на экспрессивных директивах мистера Уоттона, внушающего Дориану повелительными конструкциями программу его будущих действий: “Live! Live the wonderful life that is in you! Let nothing be lost upon you. Be always searching for new sensations. Be afraid of nothing... A new Hedonism – that is what our century wants. You might be its visible symbol” [3, с. 105] – «Живите! Живите Вашей удивительной жизнью! Пусть ничто не проходит мимо Вас. Всегда находитесь в поиске новых ощущений. Не бойтесь ничего... Новый гедонизм – вот чего жаждет наш век. Вы должны быть его воплощенным символом».

Заключительный, седьмой коммуникативный ход заканчивается анафористичным восклицательным декларативом: “Youth! Youth! There is absolutely nothing in the world but youth!” – «Юность! Юность! В мире нет абсолютно ничего, кроме юности!» Потрясенный Дори-

ан роняет на гравий веточку сирени, и начинается заключительная фаза диалогического единства. После паузы лорд Генри выражает уверенность в том, что Дориан рад знакомству с ним. Дориан спрашивает, будет ли так всегда, на что лорд отвечает, что «всегда» – очень скучное слово и что «единственная разница между капризом и вечной, как жизнь, страстью в том, что каприз тянется немного дольше». Подводя итог диалогу, Дориан замечает: «В таком случае, пусть наша дружба будет капризом». Представляется важным, что именно Дориан заканчивает разговор. Несомненная доброжелательность героя к лорду Генри свидетельствует о том, что коммуникативные стратегии лорда Уоттона реализовались, успешно повлияв на Дориана.

Семь рассмотренных коммуникативных ходов формируют один логико-семантический блок.

Рассмотренное диалогическое единство сыграло важную роль в формировании самосознания Дориана Грея. Дориан полностью принял установки лорда Генри и стал претворять в реальность программу жизни, обрисованную лордом: он стал символом века и занялся поиском свежих впечатлений и самых разнообразных ощущений.

Следующее диалогическое единство, играющее значительную роль в самоидентификации героя, представляет собой диалог-дискуссию между Бэзиллом Холлуордом и Дорианом Греем (XII и XIII гл.). Художник Бэзил Холлуорд искал Дориана, чтобы узнать, правдивы ли ходящие о его друге слухи, и если так, он готов переубедить его. Он очень обрадовался, увидев Грея, что нашло отражение в восклицательных конструкциях с использованием экспрессивной лексики: “Dorian! What an extraordinary piece of luck!” – «Дориан! Какая необыкновенная удача!». Дориан, напротив, совершенно не был рад встрече, он со вздохом зажигает сигарету, когда слышит, что ему придется просидеть с Бэзиллом полчаса. Неблагоприятное положение начала коммуникации очевидно, и из додиалогового контекста уже можно предсказать, что коммуникативный замысел Бэзила не будет осуществлен.

Приведем отрывок из начальной фазы данного диалогического единства. Бэзил с самого начала открывает Дориану, что разговор будет касаться «самых отвратительных вещей, которые говорят о нем в Лондоне», на что главный герой откровенно заявляет:

“I don't want to know anything about them. I love scandals about other people, but scandals about myself don't interest me. They have not got the charm of novelty”.

“They must interest you, Dorian. Every gentleman is interested in his good name...” –

«Я ничего не хочу о них знать. Мне нравится сплетничать о других людях, но сплетни обо мне меня не интересуют. В них нет очарования новизны».

«Они должны интересовать тебя, Дориан. Каждый джентльмен заинтересован в чести своего имени».

После категорического отказа Дориана разговаривать на предложенную тему художник начинает говорить, по современной терминологии, *комиссивами* [2, с. 48], возлагающими определенные обязанности на Грея. Семантика долженствования, выраженная модальным глаголом *must*, лишает Дориана своей воли. Он обязан подчиниться Бэзилу, что уже невозможно, так как самоидентификация героя состоялась. Бэзил пытается спасти положение, в свою очередь идентифицируя Дориана с джентльменом, взывая тем самым к этике, но осуществлению его замысла мешает различное смысловое наполнение говорящими понятия «джентльмен», различная пресуппозиция коммуникантов.

Рассмотренные слова Бэзила открывают первую монологическую фазу диалога – логико-семантический блок, состоящий из шести коммуникативных ходов. Для нас важен второй ход, в котором Бэзил заявляет, что не верит в то, что рассказывают про Дориана, потому что у испорченного человека порок написан на его лице, и шестой, основанный на восьми вопросительных конструкциях о том, в чем обвиняют главного героя, рассчитанных на то, чтобы эмоционально воздействовать на Дориана. Дориан, в свою очередь, обороняется риторическими вопросами, подчеркивающими, что он ни в чем не виноват: *“[...] Did I teach the one his vices, and the other his debauchery? If Kent's silly son takes his wife from the streets what is that to me? If Adrian Singleton writes his friend's name across a bill, am I his keeper?”* – «Разве я привил одному его пороки, а другому разврат? Если глупый сыночек Кента берет себе жену с улицы, разве это касается меня? Если Эдриан Синглтон подделывает роспись своего друга на чеке, разве я несу за него ответственность?» [3, с. 260]

Однако в развитии диалога, после нескольких реплик и в конце второй монологической фазы Бэзил Холлуорд заявляет: *“Know you? I wonder do I know you? Before I could answer that, I should have to see your soul”*. – «Знаю ли я тебя? Я думаю, разве я тебя знаю? Прежде чем ответить на это, я должен увидеть твою душу». “Soul” ассоциативно вызывает у Дориана воспоминание о своем портрете:

“To see my soul! [...] You shall see it yourself, to-night! Come: it is your own handiwork. [...] Yes, I shall show you my soul. You shall see the thing that you fancy only God can see” – «Увидеть мою душу! [...] Ты увидишь ее сам, сейчас! Пойдем: это твоя ручная работа. [...] Да, я покажу тебе мою душу. Ты увидишь то, что, как ты представляешь, только Бог может видеть» [3, с. 262]

Обилие восклицательных конструкций и частое употребление вспомогательного модального глагола *shall*, выражающего волеизъявление

героя, свидетельствует об эмоциональном напряжении Дориана. Бэзил затронул проблемную сторону идентификации личности, единственное, что мешает главному герою обрести спокойную уверенность в своей правоте – портрет, отображающий душу, грехи души.

В тринадцатой главе, когда Бэзил видит портрет, диалог убыстрается; реплики динамично сменяются, что объясняется глубоким эмоциональным потрясением обоих героев. Сам портрет Дориана становится третьим коммуникантом в диалоге, выступая в качестве постоянного идентификатора главного героя. Больше нет монологических фаз, так как рассуждать некогда; происходит по принципу антитезы быстрый обмен мнениями, быстрый поиск выхода из ситуации:

“You told me you had destroyed it.”

«I was wrong. It has destroyed me.»

«I don't believe it is my picture.»

«Can't you see your ideal in it?» said Dorian, bitterly.

«My ideal, as you call it . . .»

«As you called it.»

«There was nothing evil in it, nothing shameful. This is the face of a satyr.»

«It is the face of my soul.»

«God! what a thing I must have worshipped! This has the eyes of a devil.»

«Each of us has Heaven and Hell in him, Basil,» cried Dorian, with a wild gesture of despair.

Hallward turned again to the portrait, and gazed at it. «My God! If it is true,» he exclaimed, «and this is what you have done with your life, why, you must be worse even than those who talk against you fancy you to be!» [3, с. 267].

Последней фразой Бэзил утверждает, что, если верить портрету, Дориан должен быть еще более испорченным, чем о нем говорят, после чего художника охватывает страх. Бэзил говорит Дориану о молитве, во время которой отпускаются грехи. Чтобы смягчить действие своих слов, художник прибегает к обобщению: «Мы оба наказаны» – “We are both punished”. Грей отвечает, что слова молитвы ничего для него не значат, и Бэзил Холлуорд говорит ему следующее: ‘Hush! don't say that. You have done enough evil in your life. My God! don't you see that accursed thing leering at us?’ – «Тише! Не говори так. Ты уже сделал достаточно зла в жизни. Господи! Неужели ты не видишь, как та проклятая штука косится на нас?»

Бэзил Холлуорд нарушил коммуникативный баланс разговора. В процессе диалога он несколько раз употреблял фразы, настраивающие собеседника против себя, поскольку они разрушали представление о личности второго коммуниканта – Дориана.

Третье рассматриваемое нами диалогическое образование представляет собой *рассуждение*, являющееся переходным типом речи между монологом и диалогом. Яркой особенностью *рассуждения* является обязательное наличие в каждом блоке активной промежуточной частицы, вызывающей следующий блок, что менее характерно для собственно диалогов.

Рассуждение является самой важной ступенью в самоидентификации, в понимании себя. Внутренний монолог героя имеет вид диалога с самим собой. В споре с потенциальным собеседником, при сопоставлении полярных мнений, легче прийти к решению, устраивающему себя ("ego"). Это является проявлением продуктивной автокоммуникации, при которой коммуникант для достижения коммуникативной цели или в целях самоубеждения использует определенные коммуникативные стратегии. Однако интуитивное пользование коммуникативными стратегиями, в зависимости от психологической деятельности коммуниканта, а также от его языковой компетенции, ставит говорящего в полную или частичную зависимость от языка, что может снизить продуктивность автокоммуникации, в ряде случаев приводя к нежелательным последствиям. По нашему мнению, существует два полярных, крайних типа автокоммуникативных стратегий, не исключающих множества своих вариантов: продуктивный и непродуктивный. Пользуясь продуктивным типом, человек способен более полно реализовать положительное своей личности. В этой связи автокоммуникативные стратегии несколько тождественны лингвистическому аутотренингу. Неосознанно подчиняясь тактикам отрицательного типа, личность способна дойти до самоуничтожения.

Говоря с самим собой, автокоммуникант порождает определенный текст, строящийся по правилам логико-семантических (диктемных) блоков. Нам представляется интересным выявление связей этих блоков, того, благодаря чему один блок вызывает другой (и именно *данный*). Вскрытие природы подобных связей, их обоснование может привести к нахождению наиболее продуктивной автокоммуникативной стратегии, что обеспечит реализацию гуманистической составляющей исследования.

Анализ связей данного типа проводился нами на примере 20^й главы романа О. Уайльда «Портрет Дориана Грея», представляющей собой внутренний диалог-рассуждение и приводящий к самоубийству героя. Этот диалог – своего рода результат неправильного использования коммуникативных стратегий. Диалог оформлен по правилам внутренней непрямої речи, причем авторское оформление моделирует ситуацию. Диалог содержит восемь логико-семантических блоков.

Предпосылкой внутреннего диалога Дориана явилось замечание лорда Генри (в предыдущей главе) о том, что люди не меняются, а

инициирующей репликой – фраза прохожего, указывающего на Грея: “That is Dorian Grey” [3, с. 341]. Иницилирующая реплика пробуждает воспоминания Дориана (“he remembered”). С этого начинается рефлексия героя. Дориан вспоминает, как раньше он получал удовольствие от того, что о нем говорили, на него смотрели и т. д. (“how pleased he used to be”). Теперь он устал от этого (“now”). Противопоставление временных планов становится толчком для диалога героя с самим собой. Оказывается, Дориану нравится быть там, где никто не знает, каким он был раньше (“Half the charm of the little village where he had been so often lately was that *no one knew who he was*”). Дориан противопоставляет *себя-сейчас себе-тогда*. Первый логико-семантический блок построен на ассоциативной связи между словами *name – village – girl*, имеющими соответственные конкретизаторы *tired – the charm (was) – lost*. Соединяя эти слова, мы можем вкратце передать содержание первого текстового блока: Дориан устал слышать свое имя, единственное удовольствие для него теперь деревня, в деревне жила девушка, у которой было все, что герой потерял. Форма глагола *lost (had lost)* является активной промежуточной частицей первого блока, иницилирующей второй блок. *Lost* вызывает частеречный вопрос *что? (what?)*, заставляя героя обдумать в ответ, что же он потерял. *Lost* ассоциативно связана с *unstained purity* (неиспорченной чистотой) юности, которая в свою очередь связана с *tarnished* (загрязнил) и *failure* (крах).

Failure представляет собой активную промежуточную частицу второго блока, вызывающую появление третьего блока, единицами которого являются градационно расположенные глаголы *loathed – ruined – spoiled* (проклял – разрушил – испортил). Следствием такого семантического нагромождения является, с одной стороны, убыстрение реакции в сторону полного разрушения личности, и, с другой, стремление остановить «реакцию». В целях самосохранения герой использует слова-ингибиторы (отрицательные частицы, модальные глаголы), *замедляющие реакцию* и направляющие развитие текстовых блоков по новому пути. Он внушает себе “*not to think of the past*” (не думать о прошлом), говорит, что “*he had to think of his future*” (он должен думать о будущем), что он в *безопасности (safe)*. Однако отрицательная структура предложения «На самом деле вовсе не смерть Бэзила Холлворда тревожила его» (“*Nor, indeed, was it the death of Basil Hallward that weighed most upon his mind*”) по парному принципу заставляет Дориана снова искать ответ на вопрос, *что* же его волновало – “*It was the living death of his own soul that troubled him*” [3, с. 343].

Living death является активной промежуточной частицей четвертого блока, так же по принципу парности закономерно вызывающей пятый блок: “*A new life! That was what he wanted*” (Новая жизнь! Вот, чего он желал). Этот блок наполнен продуктивными глаголами, выст-

раивающимися в положительную градацию: *wanted – was waiting for – had begun already – spared – changed* (желал – ждал – уже начал – пощадил – изменился). В блоке обращают внимание построения с формой *would*: *“He would never again tempt innocence. He would be good,* в русском языке представленные будущим временем (Он больше *никогда не будет* искушать невинность. Он *будет* хорошим). *He would be good* повторяется дважды, усиливая уверенность Дориана, но герой романа разрушает эту уверенность, употребляя в разговоре с собой модальные слова *perhaps* в двух утвердительных предложениях и *surely* в вопросительном. *Активной промежуточной частицей* пятого блока, несмотря на его позитивную направленность, является сочетание *the hideous thing* (эта ужасная вещь [портрет]). Герой нуждается в подтверждении своих мыслей и идет в детскую комнату, чтобы посмотреть, изменился ли в лучшую сторону спрятанный там портрет.

На границе пятого и шестого блоков дается описание портрета, который не изменился в лучшую сторону, но, напротив, приобрел новые ужасные черты. Портрет начинает выступать в роли второго «реального» коммуниканта. Описание портрета – тот текст, который обращен к Дориану Грею. Говоря о несбывшихся надеждах героя, портрет играет роль текстового катализатора. Во-первых, Дориан психологически возвращается на позиции третьего логико-семантического блока, а во-вторых, с той минуты, как Дориан начинает диалог с портретом, «цепная реакция» построения текстовых блоков убыстряется. Глядя на портрет, стремясь убедиться в своей правоте и невинности, Дориан задает себе (портрету?) риторические вопросы. С этого момента текст логически можно разделить по репликам двух персонажей:

1. *“Confess? Did it mean that he was to confess?”*

2. *...the idea was monstrous.*

1. *“Yet it was his duty to confess, to suffer public’s shame, and to make public atonement. There was a God who called upon men to tell their sins to earth as well as to heaven. Nothing that he could do would cleanse him till he had told his own sin.”*

2. *His sin? (He shrugged his shoulders). <...> it was an unjust mirror, this mirror of his soul that he was looking at. Vanity? Curiosity? Hypocrisy? Had there been nothing more in his renunciation than that? There had been something more. <...>*

1. *No. There had been nothing more. There had been nothing more. Through vanity he had spared her. In hypocrisy he had worn the mask of goodness. For curiosity’s sake he had tried the denial of self.*

Данный спор с самим собой, построенный по вопросно-ответному типу, заканчивается самовнушением с акцентированием абстрактных существительных непродуктивного характера в инверсивных

предложениях: «Из гордости он пощадил ее. Из лицемерия он примерил маску добропорядочности. Из любопытства он попытался отречься от своей сути». Обобщается это фразой “He recognized that now” (он всё теперь понял).

Активной промежуточной частицей шестого блока является слово *sin* (грех), связанное со словом *murder* (убийство) седьмого блока. *Промежуточной частицей* седьмого блока, приводящей к восьмому, является слово *evidence* (улика). В атмосфере неопозитивных конструкций герой оказывается в неразрешимой ситуации. Ему требуется срочно что-либо сделать, чтобы изменить ее и начать думать по-другому. Он решает уничтожить портрет (совесть – текст о себе) и тем самым освободиться от *себя-в-прошлом*: “He would kill the past and when that was dead he would be free”.

Интересно, что если выстроить подряд *активные промежуточные частицы* блоков, получается цепь *lost – failure – living death – the hideous thing – sin – evidence* (потерял – крах – жизнь при смерти – отвратительная вещь – грех – улика). Таким образом, мы считаем, что *в текстах, отражающих внутреннюю драму героя, всегда присутствуют слова-катализаторы, препятствующие прекращению «цепной реакции» логико-семантических блоков определенной коммуникативной заданности*, что важно учитывать в исследовании стратегий автокоммуникации.

При анализе текстов диалогического типа представляется уникальной возможность проследить процессы порождения структуры их логико-семантических блоков, а также выявить специфику межблоковых (междиктемных) связей. Любой диалог, нацеленный на выявление некой истины, с каждым диалоговым шагом меняет представление коммуникантов не только о ситуации, но и о своей личности, что играет важную роль в протекании процессов самоидентификации.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Коришкова И. И.* Лингвосемантические аспекты художественного диалога в немецком и русском языках. – Армавир, 2004. – 169 с.
2. *Рожнова Е. П.* Регулятивная специфика организации спонтанного диалога. – Тверь, 2004. – 169 с.
3. *Wilde O.* Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1979. – Т. 1. – 391 с.

АННОТАЦИЯ

В статье на примере диалоговых образований – собственно диалогов и монологического рассуждения – выявляются лингвистичес-

кие аспекты механизма самоидентификации. Особое внимание уделяется выявлению специфики построения диалогических текстов, связи между логико-семантическими блоками. В текстах типа *рассуждение* выделяются активные промежуточные частицы, от выбора которых зависит продуктивность либо непродуктивность автокоммуникации.

SUMMARY

The article deals with linguistic aspects of self-identification in dialogic and monologic communication concerning *I-Thou* and *I-It* relationships. The author pays attention to specific points of dialogue construction and reveals ties between logical semantic text units. Each semantic unit of the monologic text includes *the active intermediate element* that, being associably connected with other *active intermediate elements*, influences the efficiency of autocommunication making it either productive or not.

О.В.Масло
(Харків)

УДК 82-343:81'373

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СВОЄРІДНІСТЬ ЗООНІМІВ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗОК

Казка як один із основних жанрів фольклорної прози є виразником національного світогляду українського народу. Саме в ній бере свій початок та ментальна модель, яка лягла в основу морально-етичного кодексу нації. “У народній казці проявляється ментальний рівень цілісного осягнення дійсності через образне сприйняття світу, майже загублене в сучасному раціональному суспільстві, яке “втрачає здатність до безпосередньої й ірраціональної адаптації в новій ситуації” [цит. за 4, с. 70].

Національно-культурна своєрідність казки виявляється через відтворення в ній народних традицій та побуту українців, а також барвисту мову. На особливу увагу заслуговує сьогодні дослідження лінгвістичних засобів вираження рис українського менталітету в народній казці.

Специфіку національно-мовної картини світу українців спробуємо з'ясувати через зіставлення зоонімів української та російської народної казки, адже саме контрастивний підхід сприяє виявленню

національно-культурної своєрідності лексичних одиниць. “Кожен етнос має свою емоційно-образну систему, яка передається від покоління до покоління насамперед в усній формі й фіксується саме у фольклорній пам’яті. Сюди ж належать і національна флора і фауна, і мораль, і мова, й ідеали та навички трудової діяльності” [6, с. 211].

“Зообрази – одні з найчастіш уживаних елементів народної словесності. Їхня зовнішня оболонка дозволяє ховати в собі безмежну кількість значень” [7, с. 1].

Сучасна лексикологія представлена значною кількістю наукових праць, присвячених вивченню фаунолексем: В.Бойко, Л.Булаховський, В.Виноградов, В.Горбань, В.Горобець, А.Канська, Ю.Карпенко, В.Карпова, В.Коломієць, В.Німчук, І.Сабадош, Л.Симоненко, О.Трубачов, Ф.Філін та інші. Зооніми ставали об’єктом вивчення з погляду їх метафоричного переосмислення (О.Куцик), у функції стереотипів різних мовних свідомостей (І.Голубовська), символічного навантаження (І.Вагилевич, М.Костомаров, Д.Лепкий, М.Сумцов, О.Потебня, В.Данилов, Ф.Колесса, Г.Булашев, В.Давидюк, І.Денисюк, Н.Пастух, З.Василько). Специфіка мовних зооморфних картин світу стала об’єктом дисертаційної роботи Т.Гончарової, міфологічні мотиви в українських народних казках про тварин проаналізувала С.Карпенко, художню структуру сюжетів анімалістичних казок досліджували Г.Сухобрус, В.Крук, І.Березовський, Л.Дунаєвська, В.Давидюк.

Праці Т.Гончарової, Н.Петрової, О.Назаренко, В.Ужченка, Д.Ужченка, О.Селіванової присвячені дослідженню зоофразеології. Не оминали її увагою і дослідники XIX ст.: О.Потебня, М.Сумцов, М.Костомаров, П.Чубинський. Вона представлена у фольклористичних збірниках і словниках М.Комарова (1890), О.Афанасьєва-Чужбинського (1890-1893), І.Тимошенка (1897), Д.Яворницького (1920), І.Виргана та М.Пилинської (1958-1971).

Поза увагою дослідників залишається зоонімія казок. Мовний аналіз номінацій персонажів анімалістичних казок дає змогу виявити ті характерні риси, ознаки, які виділяв у тварин певний народ, а також простежити національну специфіку українського чи російського народу.

Матеріал для аналізу дібрано зі збірників українських та російських народних казок, які упорядкували та зібрали Б.Грінченко, І.Манжура, Марко Вовчок, М.Возняк, І.Березовський, М.Лук’яненко; О.Афанасьєв, Ю.Круглов, О.Алексєєва.

Головними зоонімами української та російської казки є *лисичка*, *вовчик*, *зайчик*, *ведмідь*, *мишка*, *жабка*, *півник*, *курочка*, *кіт*, *собака*, *коник*. “Особливості, риси, сприйняті людиною у реальних тварин, фокусуються крізь призму міфосвідомості, яка вже вибирає матеріал за вимогами своєї схеми і відповідно до цієї схеми “семантизує” його.

Кожен з класів тваринного коду має свій специфічний діапазон значень і функцій" [7, с.6].

Розглянемо мовні особливості подвійних номінацій персонажів казок про тварин та стійких сполук як означень характерних рис певної тварини. Складні слова-зооніми є цікавими з погляду етимології, словотвору та семантики.

Такі дослідники українського менталітету, як М.Костомаров, І.Нечуй-Левицький, В.Липинський, Д.Чижевський, І.Мірчук, М.Цимбалістий, М.Шлемкевич надавали перевагу чуттєвому, емоційному елементу української психіки над розумовим чинником. Простежимо ці особливості ментальності українців через систему мовних засобів словотвору складних слів-зоонімів та означень до них, а саме, беручи до уваги структури зі зменшено-пестливою (демініутивною) та згрубіло-збільшувальною (аугментивною) семантикою. Найпродуктивнішими іменниковими суфіксами в українській казці зі значенням пестливості є **-ичк-**; **-ик-**; **-ок-**; **-ушк-**; **-ишк-**; **-чик-**; **-оньк-**; **-к-**; **-ець**; **-еньк-**; **-ечк-**: *лисичка-вовчик*; *вовчик-братик*; *коник-ступачок*; *мишка-гризушка*; *мишка-хутишка*; *зайчик-косопланик*; *жабонька-кваконька*; *жабка-проявка*; *уточка-ташечка*; *в'юнець-молодець*; *півник-заволозденський*, *півник-осичка*. Зоонімам російської казки характерні такі демінутивні суфікси: **-ик-**; **-ичк-**; **-ок-**; **-ечк-**; **-ышк-**; **-очк-**; **-ушк-** (**-юшк-**); **-енк-**; **-иньк-**; **-уньк-**, наприклад, *волчик-братик*; *лисичка-сестричка*; *петушок-золотий гребешок*; *кочеток-золотий гребенёк*; *мышечка-тютюрюшечка*; *мышка-норышка*; *ящерка-шорошечка*; *лягушка-квакушка*; *ящерица-ширика-ленка*; *котинька-мотинька*; *тпрунька-бурунька*.

Особливу увагу в українській казці привертають зооніми, другим компонентом яких є віддієслівним іменником, утвореним за допомогою здрібніло-пестливих суфіксів **-ок-**; **-чик-**; **-ушк-**; **-ишк-**; **-оньк-**; **-ечк-**; **-к-**: *коничок-ступачок*; *зайчик-побігайчик*; *зайчик-боботунчик*; *мишка-гризушка*; *мишка-шкреботушка*; *жабка-скрекотушка*; *жабонька-кваконька*; *мишка-хутишка*; *уточка-ташечка*; *собачка-крутілка*. У російській казці таких суфіксів значно менше: **-ушк-**; **-ечк-**; **-ишк-**, наприклад, *лягушка-квакушка*; *собачка-пустолаечка*; *еришишко-пагубнишко*.

"Наведені утворення засвідчують асоціативність мислення українців, їх здатність до фантазування, прагнення незвичності, оригінальності й знову ж таки надмірну емоційність вдачі" [12, с. 175].

Рідко зустрічаються в українських казках зооніми, другим компонентом яких містить аугментивну семантику: **-иш-**; **-ил-**; суфікси **-юх-** та **-ун-** практично не зустрічаються: *вовчище-помелище*; *вовк-заврило*; *жабонька-шкapedюха*; *лис-курижерун*. У російській казці згрубіло-збільшувану семантику мають суфікси **-ухн-**; **-иш-**; **-ыш-**; **-юх-** (**-ух-**); **-их-**; **-ник-**; **-ав-**; **-ун-**; **-яг-**: *волк-волчухно*; *медведь-медведухно*; *заяц-зайчухно*; *петун-петунухно*; *волчище-серое хвостище*; *из-за*

кустов хватыши; тяпыши-ляпыши; муха-горюха; муха-полетуха; блоха-посакуха; вошь-поползуха; муха-шумиха; клоп-блинник; кура-окурава; таракан-шеркун; комар-пискун; комар-пищеляга.

Структури з демінутивною та аугментивною семантикою наявні у іменуванні тварин. В українській казці це *півник Голосисте Горлечко, кіт Мурлика*; в російській казці – *Петенька, курочка Тата-рушка, кот Васька, собака Журка, Котай Іванович, Котонайло Іванович, Левон Іванович*. Наведені приклади свідчать про більш м'яку вдачу українців, їхнє намагання уникнути грубих, неестетичних слів. Як відомо, на формування національного характеру і вираження його в мові впливало багато чинників, а насамперед, це природно-кліматичні, соціально-економічні та політичні чинники. Російські та іноземні вчені XIX-XX ст. Дж.Флетчер, К.Абаль, М.Данилевський, В.Ключевський, Г.Федоров відзначали значний вплив угро-фінських і монголо-татарських етносів на національний характер і психологію росіян, адже монгольське поневолення Росії тривало найдовше від усіх європейських народів [6, с. 185]. Може, тому в російській казці більше зоонімів з аугментивною семантикою.

Німецький поет Фрідріх Боденштедт зазначав, що українська мова “наймилозвучніша з усіх слов’янських діалектів та має велику музикальну силу” [цит. за 3, с. 23]. Це засвідчують лексеми-зооніми прикладкового характеру з римованою основою, яких значна кількість в українських та російських казках: *лисичка-вдовичка; лисичка-сестричка; бичок-третячок; баранчик-пожитанчик; вовчище-помелище; зайчик-побігайчик, -степанчик, -лапанчик; мишка-норишка, -хутишка; ведмідь-набрідь; жабонька-кваконька; кабан-неклан, кабан ваш пан; рак-неборак; рак-не дурак; рак-вояк; в’юнець-молодець; коза-дереза*. У російській казці це *лисичка-сестричка; волчище-серое хвостиче; мышка-норышка; лягушка-квакушка; зайчишко-попытаюшко; муха-горюха; петушок-золотой гребешок; еришишко-кропачишко, -пагубнишко; волчище-большой ротиче; стрелец-боец; лисица-подхила гузница, котинька-мотинька; куры-балагуры*.

Дослідження відмінностей у внутрішній формі складних слів-зоонімів та в іменуванні тварин дає змогу виділити специфічні національні риси, характерні певному народові, адже “національні відмінності – це відмінності у психології мислення, яка відображається передусім у мові, а також у розумовій творчості, що впливає з ментальності етносу” [6 с. 81]. Так, в українських казках другий компонент подвійних зоонімів часто є образною характеристикою персонажа за його внутрішньою властивістю: *півник Голосисте Горлечко, півничок-співачок, кіт Мурлика* (до речі, ці зооніми яскраво виражають захоплення українців піснею). У російській казці часто береться до уваги зовнішня характеристика персонажа: *петушок-золо-*

той гребешок, котишко-мурлышко, серый лобишко; котик-золотой хвостик; кот-медный лоб; на поле краса (лисиця); полевая прикраса (заяц); зайшко-попытаюшко, ушки долги, ножки коротеньки; медведище-толсты пятища; волчище-большой ротище. Це ще раз підтверджує емоційність українського народу, більшу заглибленість його у внутрішній світ, на відміну від росіян.

Стереотип культу землі, хліборобської праці, а звідси й необхідність постійної дії, енергії, руху, спілкування між собою, були закладені у свідомості українців ще з Трипільської доби. Саме цю особливість української нації відбивають складні зооніми: *вовчище-помелище; зайчик-побігайчик, -боботунчик; мишка-гризушка, -шкреботушка, -хулишка, мишенята Круть і Верть; ведмідь-набрідь; вовк-гаврило; жабка-скрекотушка, жабонька-кваконька; баранчик-пожитанчик; коничок-ступачок; кінь-виноходець; собачка-крутілка*. Сюди ж можна віднести і назву коня – *Прало* як префіксальне утворення від “рало” – “заст. Примітивне знаряддя для оранки землі” [1, с. 1015], а також “*солом'яного бичка*”, де “злакова солома в сюжеті має найвиразніші сліди землеробського побуту” [2, с. 54].

Що ж до стереотипів російського народу, то уелєсивість, хитрість, проворність, швидкість, без яких неможливо було проіснувати народу-кочівнику, підтверджують подвійні номінації: *лиса-олисава, лиса-ласковые словеса, лиса-сахарные уста, ласковые словеса, льстивый язык; еришишка-плутишка, везде поскокиш (лиса), из-за кустов хап, из-за кустов хватыш (волк), на горе увёртыш (заяц), зайошка-из-под кустышка, на поле свертень (заяц), из-за угла хмыстень (мышка)*.

У російській казці досить часто замість справжньої назви тварини вживаються евфемізми на її позначення, адже мисливці вважали, що тварина розуміє їхню мову, тому уникали її називати: *тяпыш-ляпыш (медведь), на воде балагта (лягушка), на поле краса (лисиця), из-за кустов хап (волк); на горе увёртыш, на поле свёртень (заяц)*. Ці номінації свідчать про тривалість кочового періоду російського народу: “У всьому світі початок рільничого життя був початком осілого життя, пише П.Штепа. В Московщині ж навіть рільництво було кочовим, аж поки уряд не прив'язав москвина до землі кріпацтвом” [цит за 8, с. 188].

Постійна загроза смерті, тривалий період колоніальної залежності породили в українця почуття пригніченості, меншовартості, песимізму, підкореності. Цю рису національного характеру українців відбиває незначна кількість складних зоонімів: *кабан-ваш пан, вовк-ваш поп, ведмідь-давило*.

Образ вдови є характерним для українського фольклору, особливо пісні, адже вдова – це “символ жіночої самотності, нещасливої долі” [14, с. 49]. В українській казці “Лисичка, кіт, вовк, ведмідь і кабан” головним персонажем є лисичка-вдовичка, в російській казці “Кот и

лиса” – лисиця-девица. Відомий арабський мандрівник XVII ст. Павло Алеппський після подорожі по Україні писав: “Вдів і сиріт у цій країні дуже багато, чоловіків їх повбивано у безперервних війнах” [14, с. 49].

Семантика подвійних зоонімів російської казки вказує на “імперсько-месіанський світогляд росіян”, “етатистсько-державницьку основу російської самосвідомості” [5, с. 14]: *ершишко-пагубнишко; стрелец-боец; карась-палач; я вас давши; тяпыши-ляпыши, всем подгнетыши; лесной гнет* (медведь), *медведище-толсты пятица; везде поскокиши* (лиса), *лисица-масляна губица, волчище-большой ротище, собака – гам-гам, гуси-обжоры*. Порівняймо в українській казці: *кусь-пес; собачка-крутілка* (в рос. *собачка-пустолаечка*); *всіх вас давун* (ведмідь); *лис-курижерун* (місце запису не зазначене); *я ваш король і правитель, роздавлю всю вашу обитель* (ведмідь) (Курська губернія, м. Шебекино, Белгородського повіту. Тепер це територія Росії).

Отже, зооніми української та російської казки трансформують етнопсихіку та світогляд нації.

У казках про тварин присутній зв’язок не тільки з соціально-економічною чи політичною дійсністю, але і з побутом народу. Так, для російської казки характерні такі подвійні зооніми, як *муха-горюха, -шумиха, -полетуха; вошь-поползуха, блоха-поскакуха, – попрядуха; клоп-блинник; таракан-шеркун*.

Що ж до української казки, то в ній є лише муха та блоха. Казок із цими зоонімами дуже мало. Що ж до прикладок до зоонімів “*муха*” та “*блоха*”, то український народ їх не створив. Це свідчить про те, що для побуту українського народу воші, блохи, клопи, таракани були не характерні. Мандрівники, перебуваючи на Україні, зазначали: “Хати на Україні чисті й білі, як в Уельсі. За столом українського селянина більша чистота, аніж за столом московського князя” [10, с. 68].

Цікавою є антропонімія казок про тварин. Так, антропонімія української казки представлена таким найменуванням тварин: *пан Козловський* (вовк), *пан Барановський, пан Кудlach* (ведмідь), *пан Риляч* (кабан), *пан Коцький, кіт Грицько, кіт Мурлика, собака Сірко та Рябко, Терентій, Котофей Матвійович, кінь Прало і Пакінь*. Практично всі найменування містять певну ознаку тварини: за ознакою масті – *Сірко, Рябко*; за ознакою дії – *пан Риляч, кіт Мурлика*; за зовнішністю – *пан Кудlach*. Що ж до таких іменувань як *пан Козловський, пан Барановський, пан Коцький*, то вони утворені за допомогою характерних для українських прізвищ суфіксів –**ськ-**, –**цьк-**.

Елементом тотемістичного обожнення певної тварини є використання в українській казці форми –*пан-*, яка функціонує не тільки як звертання, але і як слово-символ до зооніма: *вовк-панібрат, пан Кудlach* та інші.” Слово-символ “пан” означало давньогрецького Бога лісів і гаїв, благодійника природи, захисника усього сушого” [9, с. 70].

Антропонімія російської казки головним чином представлена іменуванням по батькові тварин: *Михаил Потапыч, Михаил Иванович* (медведь), *Левон Иванович* (волк), *Дрозд Еремеевич, Лиса Патрикеевна, Лизавета Ивановна, Лиса Романовна, Сорока Филипповна, Котофей Иванович, Котай* (Котайло) *Иванович, Кот Котонаевич, Козьма Микитич, Ери Ериович, Терентий, Миша, Петенька, кот Васька, собака Журка, Евстифейка* – волк, мишь *Мышка-Тишка*, коза *Тарата*, курочка *Татарушка*. Слід сказати, що іменування по батькові для української казки не характерне, адже це був привілей російської верхівки.

Казка містить відомості про “ритуально-магічну практику українського народу, в ній зберігаються і передаються у часі елементи архаїчного мислення, міфологічні уявлення про світ, релігію, вірування” [15, с. 156]. Такі подвійні слова-зооніми, як *півник-осичка, рак-вояк, бичок-третьок, жаба-проявка* засвідчують міфологічність світосприйняття наших пращурів. Відомо, що жаба – це символ підземного світу. Її чарівні властивості були близькими до зміїних, а шкіру, лапки, кісточки використовували жінки для чаклунства. За допомогою рака виганяли різних звірів із нір [6; с.360]. Бик – “символ сили, мужності, хоробрості. Могутня творча сила Всесвіту, носій плодучості” [14, с. 516]. “Крик півня відганяє від хати “нечисту силу” і злих духів. Люди вважали, що півень оберігає обійстя... Фігурки цих птахів як обереги вивішують на даху хати, воротах, на цвинтарній брамі” [13, с. 660]. Досліджуючи семантику другого компонента подвійних слів-зоонімів, можна сказати, що вони доповнюють, розкривають міфологічне навантаження цілісної одиниці. Так, проявка – “незвичайна на вигляд, страхітлива, фантастична істота” [1, с. 999]; вояк – “той, хто воює, б'ється з ворогом” [1, с. 159]; “число “три” означає – “весь світ” у напрямку до неба; сукупність царства верхнього-середнього-нижнього” [14, с. 583]; “осику здавна використовували як оберіг від відьом, “нечистої сили”... Інколи з осики роблять віко труни. У минулому втикали кілок на могили померлого, щоб не лякав живих [13, с. 583].

Національно-мовну картину світу в українській та російській казці про тварин відбивають також звертання. Вони є яскравими граматично-стилістичними складниками казки. Досить часто в анімалістичних казках при звертаннях-зоонімах функціонують прикладки, які виступають засобами трансформації етносвідомості певного народу. Так, в українській казці це *братик* і *сестричка*, семантика яких відтворює етноконцепт рівності, закладений у свідомості українців: *рачику-, левіку-, півнику-, дятелку-, якілку-, котику-, вовчику-, ведмедіку-, зайчику-братику; свинки-сестрички, лисичко-сестричко*. У російських казках прикладки при звертаннях-зоонімах виступають рідко: *батюшка-медведюшка, орел-батюшка, лисичка-сестричка, волчик-братик, матушка-Белозер-Палтос-рыба*. Як відомо, “батюшка – до

революции употреблялось в почтительном обращении к священнику, к помещикам, чиновникам и т.п. со стороны зависимых от них людей» [11, т. 1, с.297].

Таким чином, подвійні слова-зооніми прикладового характеру та означення до них, а також іменування тварин в українських та російських народних казках репрезентують неповторну національну мовну картину світу певного народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: –2004. – 1440с.
2. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк, 1997. – 294 с.
3. Денисюк І. Національна специфіка українського фольклору // Слово і час. – 2003. – №9 – С. 16-24.
4. Кириленко Т., Стефаненко Н. Характеристика та особливості вияву емоційних переживань в ментальності українців // Матеріали до української етнології: Збірник наукових праць. – К., 2004. – С. 66-72.
5. Кісь Р. Російська ідея і загроза імперського реваншизму // Розбудова держави. – 1993. – №2. – С.13-20.
6. Лозко Г. Українське народознавство. – К., – 2004. – 469с.
7. Пастух Н. Зооморфні образи в українському фольклорі. Образ зозулі: Автореферат дисертації кандидата філологічних наук. – Львів, 2001. – 19с.
8. Романюк В. Орда у храмі. – Стрий, 2003. – 500с.
9. Семенюк О. Мовне родинознавство. – Київ – Глухів, 2003. – 108 с.
10. Січинський В. Чужинці про Україну. – Авсбург, 1946. – 117с.
11. Словарь современного русского языка. – Т.І. – .М., 1950. – 767с.
12. Терновська Т., Третьякова А. Національна ментальність і мова (на матеріалі календарно-обрядових і любовних українських народних пісень) // Вісник Луганського державного педагогічного університету. – 2000. – №9. – С. 168-177.
13. Україна в словах. Мовоукраїнознавчий словник – довідник. – К., 2004. – 702с.
14. Українська міфологія. – К., 2002. – 662 с.
15. Шалак О. Українознавство та сучасні дослідження фольклорного тексту // Українознавство. – Ч.І. – 2001. – С.155-158.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються відмінності у відтворенні менталітету українського та російського народу через мовний аналіз подвійних но-

мінацій персонажів казок про тварин та стійких сполук як означень характерних рис певної тварини. Досліджуються структури з демінутивною та аугментивною семантикою. Простежуються відмінності у внутрішній формі складних слів-зоонімів та в іменуванні тварин.

SUMMARY

The article describes the differences between Ukrainian and Russian mentality through the language analysis of animal fairy-tales' double-named heroes, the phrasal meaning of some of their characteristics. The article studies language structures with pet and rough meanings, pays attention to the differences of inner forms of animal titles and animal personage names.

С.І. Терехова
(Київ)

УДК 84.144

ТЕМАТИЧНІ ГРУПИ “ПОПЕРЕДУ – ПОЗАДУ” В УКРАЇНСЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

Постановка загальної проблеми і її зв'язок з науковими завданнями. Дослідження концептуальних і мовних картин світу спрямовуються в сучасній лінгвістиці на визначення типів та специфіки певних мовних явищ як в одній певній мові, так і в декількох. У цьому плані показовим є типологічний аналіз тематичних груп (ТГ) лексики як систематизованих, цілісних репрезентацій концептів у мові.

Постановка завдання. Проаналізуємо ТГ “попереду – позаду” в українській, російській та англійській мовах як систему функціонально-семантичних репрезентацій відповідних концептів у межах зазначеного вище підходу.

Актуальність дослідження. Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному мовознавстві немає єдиної наукової позиції щодо визначення ТГ, розрізнення / отожднення лексико-семантичних груп (ЛСГ) та ТГ. У середині ХХ століття дослідження й опис ТГ пов'язувалися з розробкою тезаурусів (J. Trier, P. Røge, V. von Vartburg, R. Hallig та ін.). Протягом останніх десятиліть минулого століття наукові студії спрямовувалися переважно на дослідження лексико-семантичних груп (ЛСГ) як структурних одиниць лексико-семантич-

них полів – фрагментів мовної та, відповідно, ментальної картин світу (див. роботи Г.С. Щура, Г.А. Уфимцевої, М.П. Кочергана, Ж.П. Соколовської, А.М. Кузнецова, G. Ipsen, J. Trier, J. Lions та ін.). Останнім часом поновився інтерес до аналізу функціонально-семантичних особливостей мови; як правило, мінімальною одиницею аналізу функціонально-семантичних полів обираються певні граматичні категорії (праці О.В. Бондарка, М.А. Хмелевської, О.І. Бондара, S.C. Dik, M.A.K. Halliday та ін.). Просторові та часові вказування представлені в мовах прислівниками та прислівниковими сполученнями – мовними одиницями (МО), які виходять за межі визначення ЛСГ та не обмежуються параметрами граматичних категорій. Тому в ТГ пропонується структурувати мовний матеріал за його функціональною, семантичною та частиномовною належністю (О.О. Тараненко та ін.).

Завдання дослідження – дослідити функціонально-семантичні репрезентації просторових указувань “попереду – позаду” в типологічному зіставленні української, російської та англійської мов як прояви концептуалізації системи координат їх носіями; на основі проведеного аналізу встановити внутрішньоструктурні особливості розгляданих ТГ та ТГ як такої.

Наукові результати. Широка мережа складників зіставляваних ТГ відносно повноцінно репрезентує універсальні вказування парадигматичного дейксису – єдиного серед усіх типів референції (в широкому розумінні), представленому розгляданими ТГ, хоча в усіх зіставляваних мовах він обмежується параметрами певної ситуації спілкування, як і інші типи референції. Просторово-часова співвіднесеність аналізованої семантики більш розвинена в статичних характеристиках ознаки “попереду – позаду”, що найбільш показово відтворює сучасну тенденцію актуального часу і місцезнаходження “я – тут – тепер”, їх вагомість для носіїв мови. Позиція спостерігача, актуальніша для англійських репрезентацій, визначається додатково або переважно залишається безвідносною в семантиці українських та російських МО – репрезентацій просторових указувань і дещо деталізується в їхніх часових ЛСВ. Поліфункціональність, поширена на основі синкретичності англійських словоформ, в українській та російській мовах є менш вираженою. Їх флективність – основа частиномовної розподібності та функціонально-семантичної обмеженості.

ТГ “попереду – позаду” в зіставляваних мовах є відносно повноцінно репрезентованими і закритими щодо зміни просторової семантики. Проте їх подальший функціонально-семантичний розвиток відбувається в бік асиміляції суміжної вказівної семантики. Аналізовані МО переважно поєднують указування на місцезнаходження і часову координату, якщо вони не обмежені додатковою семантикою способу дії та стилістичними конотаціями. Основний семантичний розподіл виз-

начає перехід значення “позаду – в певному місці, в минулому” в “попереду – в певному місці, в майбутньому”. Це своєрідна шкала виміру просторово-часових семантичних характеристик, яка свідчить про їх невід’ємність у свідомості сучасної людини. В домінантних значеннях актуалізується універсальна часова або просторова семантика (вказування на горизонтальну площину / поверхню).

В українській мові парадигма “позаду” мала значно поширенішу структурно-семантичну мережу, ніж антонімічна їй парадигма. В російській і особливо англійській мовах така асиметрія менш виражена. Етимологічно семантичний розвиток відбувався від іменників ст.-укр. *зад, перед№, І* ст.-рус. *задъ, передъ*, ст.-англ. *back, front* (етимологічні домінанти в споріднених мовах не дорівнюють сучасним домінантам ТГ і, таким чином, визначають розвиток аналізованої семантики), отже, абстрактність розгляданих просторових указувань походить від конкретної, предметної (денотативної) співвіднесеності. З плином часу предметна відповідність втрачалася, і первинна номінація поступово набувала абстрактної семантики, а згодом – указівної, просторової і часової, наприклад, через злиття прийменників просторової орієнтації з локативними іменниками та ін. Для деяких російських лексем була характерна енантіосемія часового вказування, яка втрачена дотепер. В англійській мові є МО, які поєднують ці обидві семантичні властивості, хоча широко (етимологічно) вони не простежуються в аналізованих ЛСВ. Етимологічна парадигма англійської мови розрізняє просторові й часові вказівні семантичні центри: просторові *back, aback* [8, с. 68] – *front, forehead, foremost, frontage, frontal, frontier, frontispiece, fore* [8, с. 369, 370, 378, 379] і часове *forward, foreward* [8, с. 372]. Отже, в кожній із зіставляваних мов відбувається на різних етапах єдиний спіралеподібний процес розвитку семантики від стадії формування первинних узагальнених указівних репрезентацій до їх розподібнення і конкретизації в інших семантичних сполученнях (переважно на ранніх етапах мовного оформлення), визначення конкретизованих різномірних указувань у значній кількості МО та подальший їх синтез і абстрагування в меншій (оптимальній) кількості репрезентацій.

Антонімічні парадигми мають подібний семантичний розвиток. Шляхом префіксації та / або суфіксації була створена одна з найбільш розвинутих мовних структурно-семантичних мереж функціонально-семантичного поля просторового вказування (ФСП ПВ). У структурі цієї парадигми виділяються МО, які поступово втрачають або втратили первинну просторову семантику, змінивши її на часову. Внаслідок цього в сучасних українській та російській мовах кількість репрезентацій місцезнаходження зменшилася порівняно з попередніми періодами. На відміну від інших просторових указівних ТГ, для цих

мов характерні відповідні спільнокореневі дієслова, в яких поєднуються просторові і часові вказування. Разом із семантикою переміщення, процесу, вони репрезентують місцезнаходження попереду, перед ким-, чим-небудь. Як і в попередні часи, продуктивними способами деталізації їх значень є семантика доданих афіксів (суфіксація, префіксація та суфіксально-префіксальний спосіб). В обох зіставлюваних мовах концепт “попереду” репрезентований детальніше від опозита, більшою кількістю МО, що свідчить про більший ступінь його актуальності; певно, в житті носіїв української та російської мов концепти “попереду – позаду” дещо менш визначальні, ніж для носіїв англійської мови. З іншого боку, в цьому можна вбачати прояв внутрішньомовного консерватизму щодо збереження лексико-семантичного фонду мови. В англійській ТГ спостерігається детальніша репрезентація обох концептів, причому на відміну від інших аналізованих ТГ у ній повноцінно представлена словотвірна парадигма. Різнобічно представлені обидві парадигми: англ. *back* (*aback, abackward, backboard, backdoor, backermore, background, backside, backhalf, backless, backlet, backlings, backlingsing, backstage, backmost, backside, backstairs*), *fro, behind, ahind, ahin; front* (*in front of, frontage, frontal, frontier, frontiersman, frontispiece, frontline, front-page, forthright* (*forthrights*), *for-with, straight* (*straightforward, straightforward, straightaway, straightly*), *fore* (*fore-, forearm, forecastle, forecourt, forefoot, fore-front, foreground, forehand, foremost, before*).

Асиметрія розгляданих парадигм частково пояснюється й відсутністю прямих опозитів до деяких репрезентацій, наприклад: укр. *напроти*, рос. *напротив*, англ. *straight* та ін. умовно передбачають опозит “біля мовця, третьої особи тощо”. Очевидно, для носіїв аналізованих мов антонімічна семантика не мала і не має суттєвого значення, оскільки академічні етимологічні словники також їх не фіксують.

Домінанти аналізованих ТГ укр. *попереду, позаду*, рос. *вперед, сзади*, англ. *in front of, back* указують на місцезнаходження певного об'єкта перед / поза ким-, чим-небудь, на чолі / позаду чого-, кого-небудь, проте їх семантичні і функціональні розширення специфічні. Біфункціональність, поширена серед аналізованих МО, базується на прислівниково-прийменниковому функціональному сполученні (у староросійській та староукраїнській мовах біфункціональні лексеми просторової семантики виконували прийменникову та іменникову функції), в англійській мові наявні також поліфункціональні лексеми, переважно узагальненої семантики і стилістично нейтральні МО. У складі парадигм вони виступають семантичними центрами, з яких відбувається розвиток просторової вказівної семантики. Як і в розглянутих вище ТГ, у них поєднуються прислівникова, прийменникова, дієслівна, прикметникова та іменникова функції, часто – також

просторові і часові ознаки. Наприклад: прислівник і прийменник рос. *впереді* не передає вказівної семантики напряму переміщення [4, т. 2, с. 758-759]. Укр. *попереду*, рос. *впереді* виражають енантіосемічне часове вказування “в майбутньому”, “раніше від кого-, чого-небудь, заздалегідь” – “раніше, в минулому”. Домінантну семантику мають також біфункціональне укр. *з-поперед* та синонімічні прислівники англ. *before* і *forwith* [9, т. 4, с. 484; т. 7, с. 82-83].

Анг. *in front of*, хоч і не має лексемної репрезентації, є частотною в мові. Вона деталізовано і багатозначно репрезентує вказування “попереду” і виражає спосіб дії. Її сполучуваність обмежена іменниками об’єктної семантики. Вона потребує обов’язкового співвіднесення з позицією спостерігача. Укр. *попереду* і рос. *впереді* визначають домінантне вказування через відстань, віддаленість (пор.: укр. *спереду*, рос. *спереди* та абсолютні синоніми англ. *forthright*, *forthrights* “безпосередньо перед ким-, чим-небудь” [9, т. 4, с. 475-476]). Інші члени антонімічних і синонімічних парадигм удосконалюють і конкретизують домінантне значення в цих аспектах (наприклад: англ. *in front of* “у положенні попереду; на чолі; обличчям до певної особи”, укр. *спереду* і рос. *спереди* “на деякій відстані перед ким-, чим-небудь попереду” [5, т. 9, с. 498-499; 4, т. 14, с. 494]; англ. *forward(s)* “на висунутому вперед місці; в місці, яке вдалині, на віддалі від інших” [9, т. 4, с. 481-483], укр. *напереді* “на деякій відстані перед ким-, чим-небудь”, “на передньому плані, в передній частині чого-небудь; спереду, попереду інших”; рос. заст., розм. *напереді* [4, т. 7, с. 371] та ін.). Вказування на відстань надає семантиці аналізованих лексем дещо більшої неозначеності, відносності [7, с. 83]. Серед біфункціональних українських та російських МО енантіосемічними є переважно прислівникові просторові ЛСВ, в англійській мові – часові. Отже, вказування “попереду” диференціюється носіями аналізованих мов через відстань від умовної точки відліку до певного об’єкта. Ознака віддаленості в англійській ТГ представлена семантикою компаративів та суперлативів. Деякі англійські МО визначають місцезнаходження на фоні семантики напряму. Сучасне, набуте вказування на напрям іноді витісняє семантику місцезнаходження застарілих ЛСВ (англ. *forwardly*, *forward(s)* [9, т. 4, с. 483] та ін.). Спостерігається тенденція поступового обмеження узагального просторового вказування в англійських МО семантикою напряму: в англійській ТГ поширені конкретизовані визначення просторової орієнтації на фоні різної частини мовної семантики. Деякі з них при цьому набувають специфічної, професійної або вузькоспеціальної закріпленості, частіше шляхом поширених семантичних процесів вторинної номінації і метонімічного переносу (наприклад: англ. *frontage* “та частина будівлі або ділянки землі, що розташована понад дорогою, річкою тощо”, *frontal* “роз-

ташований на передній частині чого-небудь”, “прямий напад”, мед. “передня частина голови”, *frontier* “на кордоні країни”, “кордон зони, де люди ніколи раніше не мешкали”, *frontispiece* “ілюстрація або фото на початку книжки, звичайно проти титульної сторінки”, *frontline* “передова лінія фронту”, *front-page* “надрукований на першій сторінці газети як найважливіший” [7, с. 648-649], пор.: прикметники укр. *передовий*, рос. *передовой, красный*, *straightaway* “передня, пряма частина стадіону для перегонів” [7, с. 1638], *forward* “гравець, який атакує, в футболі, баскетболі тощо” [7, с. 636], *forearm* “перша, нижня частина руки, між ліктем і кистю” [7, с. 648], *forecastle* тех., мор. “передня частина судна, де перебувають каюти моряків”, *forecourt* “велика територія просто неба напроти будівлі, гаража, готелю тощо”, *forefoot* “одна з двох передніх лап чотириногих тварин”, *foreground* “частина на картині або фото, що є найближчою до глядача”, *forehead* “лоб” [7, с. 629] та ін. В інших зіставлюваних мовах таких МО набагато менше, це, переважно, неприслівникові репрезентації (пор.: укр., рос. публ. *форзац*, спорт.), інші – розширюються в бік поліфункціональності, наприклад: англ. *forward* на відміну від багатьох інших МО може вживатися в функції прикметника, іменника, дієслова і зберігати, хоча б частково, ознаку місцезнаходження попереду [9, т. 4, с. 483; т. 7, с. 83-84]; поліфункціональність розширює його сполучуваність. Відносно рідкісним для аналізованих ТГ (особливо для російської) є поєднання вказувань на місцезнаходження і напрям попереду: укр. *попереду*, діал. *передом* [5, т. 6, с. 173], рос. розм., прост. *передом* [4, т. 9, с. 583], англ. *straightly* “у місці або напрямі прямо” [9, т. 9, с. 1061-1062].

Уповільненим семантичним переходом між зіставлюваними опозитами є енантіосемічна мікропарадигма “навпроти”, складники якої поєднують вказування “з протилежного боку” з “попереду”, “позаду”, “збоку” та ін. Найактуальнішим у ній є значення “прямо перед ким-, чим-небудь, з протилежного боку”: укр. *на(в)проти*, рос. *напротив, против*, англ. *straight (ahead)*; укр. розм. *наспроти*, рос. розм. *наспротив* “прямо перед ким-, чим-небудь, на протилежному боці”, рос. *в упор* “наблизивши(сь) безпосередньо до мети, майже впираючись у неї”, “назустріч, обличчям до обличчя, впритул” та ін. На відміну від укр. *передом*, рос. *передом* не визначає часового вказування. Специфічним і нетрадиційним фактом є синтагматична закріпленість укр., рос. *передом*: вони вживаються з дієсловами руху з вказуванням на точку відліку (укр. *до мене, до них*, рос. *ко мне, к ним* та ін.) або без нього, що частково зумовлюється додатковою семантикою способу дії, яка виражається цими МО. Рідкісним для аналізованих ТГ є вказування на місцезнаходження на вертикальній площині “в піднятому стані, вертикально” (укр. *наспроти*, рос. *наспротив*,

в упор, англ. *straight*), яке також надає характеристики способу дії. Як і інші МО в ТГ “попереду – позаду”, вони мають незначні стилістичні розшарування. Проте загальноновживані лексеми зіставлюваних ТГ досить подрібнено визначають ступені градації розгляданої семантики. “Професійні” семантичні диференціації переважно оформилися в мовах на базі прикметникової та іменникової семантики.

У цілому семантика “напроти” більше корелює зі значенням “попереду”. В усіх аналізованих мовах ці МО не мають опозицій. В семантичній структурі деяких з них сема “напроти” є відтінковою при основній семантиці домінантного вказування, в інших – основною (що свідчить про поступовий процес її виокремлення і розвитку). Серед складників розгляданих ТГ члени мікропарадигми мають найвищий ступінь суб’єктивності; вони не спроможні реалізувати оцінну семантику і не утворюють інших градацій та ступенів порівняння: енантіосемія робить парадигми відносно закритими і самодостатніми.

Для інших українських та російських МО енантіосемія не характерна, особливо щодо вказування на місцезнаходження. В англійській мові семантика “попереду, напроти” однаково корелює з указуванням на місце і напрям “вгорі – вниз”, визначає водночас і спосіб дії [6, с. 85]. У російській ТГ вказування “навпроти” пов’язане з “поряд, під чим-небудь”. У семантиці укр. *проти*, рос. *против* урахується позиція спостерігача, наприклад: укр. *проти сонця*, рос. *против солнца* “так, що сонце потрапляє на кого-, що-небудь”, укр. *проти*, рос. *против света*, тобто між спостерігачем та джерелом світла [4, т. 11, с. 1446-1449]. У цьому проявляється більша залежність вихідної, первинної семантики МО, ніж визначення реальної репрезентації від умовної точки відліку і в системі координат у цілому. Вихідна дейктична семантика набуває остаточного, реального змісту в комунікативному акті, який і задає умови системи координат (і точку відліку). Лексеми з семантикою “навпроти” не поєднують указування на час і простір, на відміну від більшості МО розгляданих ТГ [6, с. 86].

В усіх досліджуваних мовах біфункціональні МО зберігають дейктичну семантику незалежно від своєї функції в мові, хоча ступінь її прояву може змінюватися залежно від її граматичної функції (пор. прислівникове вказування з іменниковим, прикметниковим або дієслівним та ін.). Уживання таких МО в функції іменника, прикметника або дієслова знижує ступінь їх дейктичності та надає більшої конкретизованості поза умовами ситуації спілкування. Отже, ступінь дейктичності МО і якість указування прямо залежить від функціональної належності МО. Не лише займенники [пор.: 1, с. 174-183; 2, с. 128], а й прислівники, прислівникові звороти, в англійській мові й артикль мають найвищий ступінь дейктичності. Середній ступінь дейктичності притаманний локативно-вказівним словосполученням та дієсловом із семантикою

локації або напрямку руху. Слабкий ступінь дейктичності виявляють окремі прикметники, діеприкметники, іменники, українські і російські дієприслівники, англійський герундій. Абсолютно недейктичними вважаються сполучники, сполучникові слова, деякі вигуки, частки, діеприкметники і дієприслівники (оскільки вони надають характеристику дії та особі, а не вказують на місце / напрям).

Перехідність семантики вказівних МО спостерігається не лише в структурно-семантичному або функціонально-категоріальному плані. У семантиці значної кількості досліджуваних МО можна бачити так звану транссемантичну перехідність поля вказування, тобто МО, спроможні актуалізувати вказування на простір, час і / або особу залежно не від контексту, а від інтенції мовця. Внаслідок цього в сучасних досліджуваних мовах досить актуально вживаються вказування (рос. “переревертыши”), в яких простір вимірюється часовими або особовими орієнтирами і навпаки (найчастіше серед репрезентацій “попереду – позаду” та “далеко – близько”). При цьому ступінь конкретизації вказування актуальний лише для учасників ситуації спілкування. Іноді просторові і часові вказування настільки взаємозумовлені в контексті, що їх не можна розглядати окремо. Наприклад: укр. *Я скоро буду у вас. – Ще далеко? – Десь хвилини 15*; рос. *Я скоро буду у вас. – Еще далеко? – Где-то минут 15* (пор.: англ. *I will be at your place soon. – How long (will it take you)? – About 15 minutes (It will take me 15 minutes to get there)*; рос. *Впереди у жизни только даль... та ін.*). У цьому плані специфічним в англійській ТГ є семантичний критерій видимості / невидимості об’єкта під час спілкування (англ. *before* “навпроти, в положенні, що є видимим; помічений в актуальний момент дійсності, в присутності” [9, т. 1, с. 763-764]). В інших зіставлюваних ТГ він не враховується, хоча помітна семантика візуалізації об’єкта вказування.

Антонімічні домінантні вказування укр. *позаду*, рос. *сзади*, англ. *back* “із заднього, зворотного боку; протилежне – спереду” [5, т. 3, с. 565; 4, т. 13, с. 753; 9, т. 1, с. 611] виражаються через ознаку віддаленості, послідовності. У функції прийменника ці МО також зберігають дейктичність. Англ. *back* відрізняється високим ступенем полісемантичності (нараховує 14 ЛСВ). У сучасній мові, як і в давнину, семантика місцезнаходження визначається в ньому на фоні вказування на напрям [6, с. 88].

Указування “позаду” неоднаково деталізуються в семантиці інших членів ТГ, різних за стилістичними та емоційно-експресивними конотаціями. На фоні вказування “позаду, в задній частині” оформилася семантика “геть від місця дії, на відстані, збоку” (англ. *after, aback*; в українській і російській мовах такі значення визначаються окремо). Ступінь полісемантичності зростає від домінант; загальноновживаних, нейтральних лексем є переважно полісемантичними (як і сома-

тичні вказівні звороти аналізованої семантики), бі- або поліфункціональними, тоді як вказівні діалектизми і професіоналізми моносемантичні і монофункціональні (якщо професійна семантика не є вторинною за походженням, наприклад: мор. *aback* – команда повернути судно назустріч вітру, *back-half*, *backlet*, *backside*, *backcast* та ін.). Українська і російська парадигми перетинаються із семантичними мікропарадигмами “вглиб”, “у напрямі назад або позаду місця, з тилу; геть від переду”, пор.: англ. *backward* [9, т. 1, с. 615-616].

В англійській мові на основі прислівника *back* утворена велика кількість лексем, які поєднують у собі дейктичні і недейктичні ознаки і свідчать про розвиток семантики в бік конкретизації узагальненого домінантного значення. Так, прислівник *backmore* поєднує вказування на місце із значенням віддалі – “далеко назад, ближче до тильного боку” [9, т. 1, с. 613]. Місцезнаходження в просторі виражають іменники *backward* “задня сторона чого-небудь”, синонімічний до *back*, *backcast* “зворотний бік”, який функціонує в північних діалектах, *backdoor* “вхід зі зворотного боку будинку, чорний хід”, *background* “площина, розміщена за якимсь об’єктом”, *back-hair* “довге волосся на задній частині голови в жінки”, застаріле *back-half* “зворотний бік”, *back-head* “затилля”; прикметник з вказуванням на місцезнаходження позаду *backless* “без задньої сторони”, діалектне *backlet* “задня частина двору”, а також іменники *backside* “задня частина, зад” із застарілим значенням “зворотний бік документа, сторінки та ін.”, *backstairs* “сходи з зворотного, тилового боку дому, чорний хід” [9, т. 1, с. 613-615; 6, с. 91].

Асоціативні репрезентації розгляданих концептів підтверджують те, що для носіїв аналізованих мов “попереду” суттєво важливіше за “позаду”. “Попереду” асоціюється набагато повніше, всебічно, конкретизованіше, ніж “позаду”, в чому вбачається можливий подальший розвиток аналізованої семантики в сторону конкретизації. В обох групах респондентів “попереду” пов’язане більше з визначенням часу, концептом “життя”, позитивними емоціями (в українській мові – і негативними, дещо менше). Асоціативні зв’язки підтверджують і семантичні: “попереду” в українській мові і, очевидно, свідомості її носіїв пов’язане з “поруч”, в російській – “там”, “прямо”. Типовими українськими асоціативними репрезентаціями є численні нульові опозиції (що свідчить про їх широту і полярність); обидва аналізовані концепти співвідносяться з вказуваннями на особу. В англійській мові такі вказування мають порівняно вищий ступінь “процесуальності” за рахунок спроможності домінант ТГ функціонувати в ролі дієслів. В українській мові більше, ніж в російській, спостерігається й розширення в бік займенникових репрезентацій. “Позаду” типово усвідомлюється як дія в минулому. В українській мові усвідомлення концепту “поза-

ду” більш пов’язане з процесуальністю, з віддаленістю, негативними емоціями, прагненням до кращого, певної упорядкованості. Відтак, в асоціативному сприйнятті українців вбачається більше різнобічних, узагальнених характеристик аналізованих концептів, більше емоційності, негатива, тоді як росіяни виявили більше відкритості, нейтральних або позитивних репрезентацій. Концепт “попереду” для усіх груп респондентів усвідомлюється з позитивним, майбутнім. Це може вважатися свідченням того, що поступово часова вказівна семантика витісняє просторову щодо вказування “попереду – позаду”. У сучасній українській мові цей процес дещо швидший, ніж у російській. Це підтверджується й етимологічним аналізом: ст.-англ. *back* мало площинні характеристики місцезнаходження і напрямку [8, с. 68], в староросійській і староукраїнській мовах – у різних словосполученнях представлені вказування на місцезнаходження і напрям (на задъ, на заде та ін.); ст.-англ. *front, forward* [8, с. 378, 372] розрізняють указування на місцезнаходження, рух (*front*) і час (*forward*); ст.-англ. *foremost, foreward* поєднують семантику місцезнаходження і упорядкування [8, с. 370, 372]. Ст.-рос. *передъ, на передъ* та ін. відокремлюють часову і просторову вказівку на місцезнаходження [5, т. 2, с. 903-904 та ін.]. В українській мові часова вказівна семантика розвинулася дещо пізніше. В цілому асоціативні зв’язки підтверджують семантичний розвиток і концептуальні співвідношення щодо аналізованого поля вказування. Типовою його концептуальною репрезентацією для носіїв аналізованих мов є паралель “уперед / попереду – тепер – назад / позаду” – “в майбутньому / в майбутнє – тепер – у минулому / в минуле”. Зворотність семантики свідчить про усвідомлення зворотності, постійного плину часу, що відбивається на якості простору. Асоціювання, як свідчить дослідження, не лише відображає наявні в мові семантичні зв’язки, а й є одним із шляхів розвитку вказівної семантики.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Проаналізовані репрезентації визначають особливості парадигматичного дейксису в розгляданих мовах. Вони мають невеликий семантичний обсяг та представлені переважно біфункціонально. Цим МО не характерні оцінні конотації. У російській ТГ спостерігається незначне семантико-стилістичне розгалуження. Ці та інші деталізовані особливості, описані вище, свідчать про нерегулярність і певну обмеженість аналізованих репрезентацій у зіставлюваних мовах. Специфічною рисою англійської парадигми є наявність синонімічних домінантних значень напрямку *back, backward, backwards*.

Щодо цілісної характеристики тематичних груп то слід зазначити, що головними ознаками поєднання МО в ТГ є: тотожне граматичне категоріальне значення (парадигматичне дейктичне указування для розгляданих ТГ), однакова частиномовна належність (при-

слівники та прислівникові сполучення), однакова концептуальна співвіднесеність (репрезентації концептів “попереду – позаду”). Додатковими критеріями визначення ТГ можуть бути інші референційні відношення, їх асоціативні типи (не конкретні асоціації), іноді – спільна етимологія, якщо вони є регулярними для складників ТГ. Внутрішня структура ТГ визначається гіперонімічними відношеннями домінанти та інших членів парадигм, а також антонімією синонімічних парадигм та, можливо, синонімією антонімічних парадигм. Як правило, стилістичне розгалуження ТГ досягається за рахунок нейтральних та стилістично забарвлених МО (переважно розмовних, діалектних, просторічних, зменшувально-пестливих, іноді – термінів та професіоналізмів).

Розглядані ТГ є окремими структурними шарами мікрополів просторового і часового вказувань ФСП ПВ зіставлюваних мов і тому є оптимальними одиницями зіставно-типологічного аналізу.

Проведене дослідження дозволяє поновити і поглибити наукові знання в галузі типології мов та загальної лінгвістики щодо репрезентації просторових та часових концептів, просунути далі у визначенні структури ФСП та ТГ, аналізі їх внутрішньоструктурних відношень тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Курилович Е. Очерки по лингвистике. Сб. статей М.: Изд. иностр. лит., 1962. – 456 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 586с.
3. Словарь современного русского литературного языка в 17т. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958-1967.
4. Словник української мови в 11т.- К.: Просвіта, 1970-1981.
5. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка 1893.: В 3 т. – М. – 1958.
6. Терехова С.І. Просторовий дейксис і способи його експлікації (на матеріалі української, російської та англійської мов). – Дисс. ... канд. філол. наук.: 10.02.15 / НАН України, Ін-т української мови. – К.: КДЛУ, 1998. – 209 арк.
7. Longman dictionary of contemporary English. The living dictionary. New edition (CD-ROM). – Harlow, Edinbourg Gate: Pearson Education Limited, 2003. – 1950 p.
8. Oxford Dictionary of English Etymology. – Oxford: Oxford University Press, 1966.
9. Oxford English Dictionary. – Oxford: the Clarendon Press, 1970. – Vol. 1-13.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються особливості функціонально-семантичних репрезентацій указувань “попереду – позаду” в типологічному зіставленні української, російської та англійської мов. Досліджуваний матеріал представлений у вигляді антонімічних парадигм синонімів, об’єднаних зазальною семантикою вказування в тематичні групи.

SUMMARY

This article is focused on the problem of complex functional and semantic analyses of language units representing concepts “forward – back” in Ukrainian, Russian and English. The above mentioned words and word combinations are gathered in a special separate thematic subgroup of the functional-semantic field of spatial indications. Their specific was described as a result of contrastive analyses of the subgroups and their units in the compared languages.

*С.А. Тихомиров
(Саранск, Россия)*

УДК 811.161.1 373. 422

РОЛЬ ГИПЕРБОЛЫ В ВЫРАЖЕНИИ ГРАДУАЛЬНОЙ СЕМАНТИКИ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Категория градуальности как оценочное средство обнаруживает субъективное ценностное отношение производителя текста к миру, отраженное в языке и художественной речи, в своеобразной эко-лингвистической картине мира. В формировании экологичной картины мира, произведенной при помощи этого лингво-психологического средства, принимают участие прагматические и семантические доминанты творчества того или иного автора, которые, как правило, субъективно окрашены.

Градуальность представляет собой функционально-семантическую категорию [1, с. 127], имеющую двусторонний характер – единство формы и содержания. Основными средствами выражения КГ являются в русском языке основные части речи со значением изменяемого признака (имена прилагательные, наречия, имена существительные, глаголы). В качестве специальных средств выражения выступают слова-спецификаторы: частицы, некоторые союзы, модальные слова. Категория градуальности со своей определенной струк-

турой (ядро + периферия) относится к системе языка и представляет собой тип языковых парадигматических подсистем, специфика которых заключается в принадлежности их компонентов к разным уровням языка. Каждая составная часть КГ может выступать как «микро-поле» со своим ядром и периферией.

Поскольку отношения градации осознаются как свойства большинства явлений и предметов действительности, постольку в языке существует огромное количество слов, эксплицитно или имплицитно (потенциально) содержащих семантический признак «степень». По нашим наблюдениям, в градуальные отношения вступают многие гиперболы, что дает право предположить, что градуальность выступает одним из основных факторов возникновения и сосуществования образной семантики преувеличения. Понятие градации соотносится с понятиями иерархии, оценки, меры, системы координат. Все, что поддается какому-либо измерению, создает свою шкалу градации и обслуживается специальными языковыми средствами. В том числе и данными аспектами определяется актуальность настоящей статьи.

В основе гиперболы лежит **художественное преувеличение**. В разговорной речи чаще используются имеющиеся в языке средства или модели гиперболизации, а в художественном произведении автор стремится к неповторимости создаваемой им гиперболы. Решающий фактор в создании гиперболы – **соотнесение высказывания с ситуацией и оценка ситуации говорящим – на стыке этого соотнесения и «рождается» гипербола, реализующая градуальную семантику**. Однако, важно различать гиперболу и усиление, при котором сообщаемый факт оценивается лишь эмоционально (*Такая вьюга, просто ужас!*); при использовании гиперболы этому факту дается некоторая «количественная мера» (*Такая вьюга, просто с ног валит!*). Как правило гиперболические высказывания концентрируются в области оценок человека и человеческой деятельности.

Установлено, что, основными структурными компонентами гиперболы являются 1) признак, который преувеличивается, 2) реальная мера, то есть большая/малая количественная характеристика этого признака и 3) его гиперболическая мера. Модель гиперболы представляет собою идеальное образование и находит материальное воплощение в различных языковых формах, содержательная сторона которых обязательно включает либо высокую интенсивность меры, либо нереальность. Языковое выражение гиперболизируемого признака и его реальной меры может отсутствовать, тогда эти компоненты восстанавливаются из контекста. В основе гиперболизации лежит механизм контрастного сопоставления, определяющий характер соотношения компонентов: гиперболическая мера намного больше реальной меры признака предмета, явления, действия.

Можно определенно утверждать, что единой точки зрения на гиперболу нет. Противоречивость взглядов на сущность явления гиперболизации проявляется в отсутствии единого термина для его обозначения, что объясняется сложностью этого явления. Вместе с тем всеми исследователями отмечается отличие гиперболы от простого преувеличения, заключающееся в намеренности и нереальности, несоответствии передаваемой ею информации действительности. Переносный смысл, заключенный в гиперболе, состоит, в отличие от других тропов, не в том, что под сообщаемым следует подразумевать какие-то другие явления, а в том, что не соответствующее реальности преувеличение не является буквальным. Важной особенностью гиперболы является то, что в ее основе лежит сопоставление количественных характеристик какого-либо признака предмета, явления, действия. Гипербола может быть выражена на разных уровнях: слова, словосочетания, предложения, представляется дискуссионным или требует уточнения, а именно: гипербола может быть выражена на уровне слова, так как гиперболический характер языковых средств выявляется в контексте, а гиперболическая градация (градация с семантикой преувеличения) – в степени выраженности меры признака, явления, действия.

Среди лингвистов нет единого мнения по вопросу о том, как квалифицировать преуменьшение признака предмета, явления, действия. Ряд исследователей считает преуменьшение признака особым стилистическим приемом, хотя и признают структурную однозначность его с гиперболой. Наше понимание этого вопроса основывается на том, что преуменьшение предмета – это не что иное, как преувеличенное представление его малых размеров, следовательно, есть основания считать преуменьшение признака предмета, явления, действия разновидностью гиперболы.

Нормой будем считать среднюю, обычную меру признака предмета, явления, действия. Напомним, что в гиперболе, в отличие от простого преувеличения обычной, средней меры признака, преувеличивается большая/малая мера актуального для субъекта признака предмета, явления или действия.

Итак, рассмотрев характерные особенности гиперболы, а именно: намеренность, нереальность, количественный характер, преувеличение большой/малой меры признака предмета, явления, действия, выраженность на уровне словосочетания, предложения, эмпатический характер, – и основываясь на них, предлагаем рабочее определение данного понятия. **Гипербола – это стилистический прием, основанный на особом, не соответствующем действительности, характере количественного преувеличения большой/малой меры признака предмета, явления, действия на уровне словосо-**

четания, предложения, усиливающий эмоциональную выразительность высказывания.

В лингвистике отмечено, что функционирование гиперболы в художественном произведении основано на эмоционально-оценочном опыте читателя, но индивидуальное в оценке признака не играет существенной роли. Гипербола служит для передачи общего в переживаниях многих людей, сам выбор гиперболизируемого признака осмыслен, продуман автором в отношении его способности вызвать единый поток разнообразных впечатлений, общих для большинства читателей.

Тогда как сущность семантического признака противоположности в парадигматике заключается в поиске понятия (слова), максимально противопоставленного в системе данному понятию (слову) путем отрицания последнего. Поэтому, например, прилагательное *некрасивый* выражает противоположность смягченно, а крайним понятием выступает слово *безобразный* (гипербола – *до ужаса безобразен/величайшее безобразие/во всем мире не видел он такого безобразия*; гипербола+ирония – *безобразен как моя жизнь*). Гиперболу как средство выражения градуальной семантики (ГСВГС) наблюдаем в примерах: *чай-пламя – оженный чай – горячий чай (нейтр. знач.) – ледяной чай – чай, обжигающий холодом*. Синтагматические отношения заметно влияют на семантику и состав ГСВГС в структуре градуального ряда. Так, для того же слова *горячий*, выступающего определением к *воде, воздуху, ветру*, крайним словом-антонимом будет слово *ледяной*, а для ЛСВ *горячий* в сочетании *горячий характер* антонимом будет слово *спокойный*. Градуальные оппозиции, структурируясь в ГСВГС могут также включать слова из смежных тематических групп, экспрессивные синонимы и синонимы, выражающие интенсификацию, но опорными словами рядов выступают основные нейтральные слова, например, *хороший – плохой* (ср. с экспрессивными членами ряда: *великолепный, божественный, неземной, совершенно восхитительный, самый замечательный, экстраклассный (о поступке), никудышный человек, животное (о человеке), нечеловечески отвратительный, по-геростратовски подлый, сверхпоганый* и др.). Лексика, относящаяся к ГСВГС, образует градуальные поля, которые мы классифицировали по нескольким основаниям: 1) по частеречной принадлежности: признаковые, процессуальные, предметные; 2) по ярусам языка: лексические, словообразовательные, синтаксические; 3) по особенностям расположения единиц в неядерной зоне поля: собственно градуальные и смешанного типа (концентрические).

Градуальные отношения относятся к числу языковых универсалий, и охватывают собой определенную часть важнейшей лексики языка. Подтверждением этому служит анализ словарей русского языка и текстов художественной литературы, в которых гиперградуальная лексика

ка широко представлена формами существительных, прилагательных, наречий и глаголов. Для выражения гиперградуальности служат как собственно лексические, так и разнообразные деривационные, морфологические и синтаксические средства, которые образуют в русском языке лексические гиперградуальные поля и функционально-семантическое поле гиперградуальности. Семантический признак «сверх-степень» у градуальной лексики может быть основным, факультативным и потенциальным. В качестве основных семантических признаков гиперградуальные понятия могут быть представлены у абстрактных имен существительных, а также у качественных прилагательных, наречий и числительных. Для конкретных существительных и для глагольных лексем значение гипер/сверхградации обычно является дополнительным, часто имплицитным, реализующимся контекстуально.

Синкретизм чувственных модусов (иногда преимущественно контекстуальный) и контрастность, реализовавшиеся как языковой феномен, находят отражение в художественной речи, в произведениях, например, М.Е. Салтыкова-Щедрина [3, с. 4-9]: *страдал потребностью общества, подробности жизнестроительства, искренняя ненависть, минуты откровенных излияний, держать себя грозно, округление головлевского имени* и т. д. Подобный иронический синкретизм находим в некоторых ругательствах в произведении М.Е. Салтыкова-Щедрина «Господа Головлевы» [3, с. 7]: *ветряная мельница* (тактильный и зрительный модусы), *бесструнная балалайка* (зрительный и акустический модусы). Ирония основывается здесь на контрастности восприятия чувственных модусов и на их основе находит свое выражение в ироническом слове. Ономастиология текста основывается здесь на критическом восприятии чувственных модусов производителя текста, на его желании подчеркнуть и/или преобразовать парадоксальность, ненормальность, аморальность фактов, с которыми автор столкнулся в жизненной действительности. Иллюстрацию этого тезиса находим и в текстах Саши Черного (Александра Гликберга): *Как приятно строить мостик из бездарных слов и воплей/И научно морищить брови, и мистически сопеть.../И с куринным самопнем сожалеть о тех «незрячих»/Кто, закрыв лицо руками, целомудренно молчит* («Бирюльки»). Основной принцип создания **иронии** – активизация сенсорных (на уровне сознания – оценочных) модусов восприятия субъекта, «дешифрующего» лингво-поэтический текст. Ограниченное число признаков, воспринимаемых органами чувств, служит в идиостиле поэта основой значительного числа **коннотаций** (см. исследования Маркеловой Т.В., Рыбальченко О.И.): *пресные псалмы, черный румянец, тухлый Гучков, холодный пафос, звонкие фокусы-покусы* и т.д. Ироническая многозначность возникает в речи, также, благодаря различным видам специфичности: физиологической, социальной, исторической, географической и т.п.) самой описываемой

ситуації: *Кривой К. после долгого разговора с кривым О. сказал: «Я очень люблю беседовать с ним с глазу на глаз»*. Именно необычность ситуации (встречи двух кривых) вскрывает ироничные возможности выражения «беседовать с глазу на глаз» и вызывает комический эффект. Весьма употребительными в речи для создания иронической многозначности оказались иносказания, в частности, басни с их смысловой двуплановостью (описываются животные и предметы, но имеются в виду люди): каждый план индуцирует свое понимание того или иного слова: *Бутылку осудили за пьянство, а она оказалась невинной*. Контекст в целом (ситуация суда) диктует одно слово (невинная = не виноватая), а категориальные свойства описываемой вещи (бутылки) – другое (невинная = не из под вина). Широкое распространение получили два способа создания иронической контрастности и комической двузначности. Один способ заключается в несоответствии между текстом высказывания и заголовком к нему: заголовок заманивает на проторенный путь, который оказывается ложным: *Старость отступает. Возвращаясь домой, пенсионер И.И. Иванов столкнулся в подъезде с хулиганом. И.И. Иванову пришлось отступить*.

Еще более популярен в речи другой, синтетический способ, объединяющий возможности словесного и изобразительного (зрительный модус восприятия) юмора. Ирония здесь возникает благодаря несоответствию рисунка и подписи к нему. Иллюстрацией могут послужить карикатуры: образ жизни одного молодого человека, который: *ночи просиживал за классиками* (на рисунке: Ночь. Луна. За памятником А.С. Пушкина герой и его собутыльники «сдвигают стаканы»); *дня не сидел без дела* (на рисунке: герой, застенчиво потупившись, стоит перед столом следователя, поглаживающего папку с надписью «Дело №»); *и вообще далеко пошел* (на рисунке: герой под конвоем отправляется в места не столь отдаленные).

Интересна **транстекстовая ироническая контрастность**, возникающая при перефразировании широко известных выражений. Контрастность возникает из сопоставления этого текста с текстом исходным, разительно отличающимся по смыслу. Сюда относятся речевые переделки пословиц и поговорок, а также переделки широко известных стихов, песен и т.п.: *С мылом – рай в шалаше (с мылым – рай в шалаше); Что посмеешь, то и пожмешь (что посеешь, то и пожнешь)*. Грамматические способы создания иронического контраста следующие: добавление зависимых слов – дополнений, определений, обстоятельств: *Срывай лавры! Но не с чужой головы* (С. Лец); соединение с обыгрываемым словом семантической разнородной сочинительной цепочки: часть сочиненных членов актуализирует в слове одно значение, а другая часть – другое: *Н провел пресс-конференцию ... И журналистов*; употребление сравнительного оборота: *Мужчина – как клубок: когда женщина вы-*

пускает его из рук, он распускается, а когда забирает его в руки, он сматывается; добавление вводных слов: *Воду /стираешь/ с мокрого тельца/полотенцем, /как зверь, мохнатым./Чтобы суше пяткам – /полстелется,/извиняюсь за выражение, /пробковым матом* (В.В. Маяковский «Рассказ литейщика Ивана Козырева»). **Ирония** в данных примерах отражает смешение чувственного восприятия мира субъекта на психо-лингвистическом уровне. Лингвистический феномен данной разновидности **иронии** (Колесникова С.М., Тихомиров С.А.) основан на «скрещивании» ощущений (психологический уровень), синтезе идей (философско-мировоззренческий уровень) и взаимопроникновении лексико-семантических значений (лингвистический уровень). Именно разноуровневые процессы, на наш взгляд, являются стимулом оригинального языкового иронического творчества.

Оценка – это *terminus a quo*, исходный пункт лингвистического феномена градации. Оценка реалии, ее субъективное истолкование в контексте **значимое-незначимое** предшествует лингвистическому феномену градации. Оценка есть ментальный базис градации, а языковая градация – следствие субъективно-ментальной оценки. Существенная сторона оценки обретает в тексте свое формальное воплощение в виде **градуальной языковой конструкции**, строящейся субъектом-производителем текста с прагматическими целями: воздействия на слушателя, передачи информации, создания образности для более эффективного воздействия речи. С лингвистической точки зрения феномен **градуальной оценки** функционирует согласно классическому семантическому треугольнику Огдена-Ричардса: реалия (объект) – понятие (мысль о нем) – слово (языковой объект) (см. Платон, «Кратил»: вещь-идея-слово).

Принцип взаимодействия объекта, понятия и знака (макроградосемы и ее формального выражения – градуальной конструкции) является в данном случае основным при производстве автором текста оценочно-субъективной языковой структуры. Градуальная структура в данном случае представляет собой определенным образом отобранный, организованный и структурированный языковой материал (текст/часть текста, представленный иногда в виде ТТГК – транстекстовой градуальной конструкции), функции которых заключаются в эффективно-эмоциональном воздействии на аудиторию (читателя) с целью нахождения мыслительных точек соприкосновения, служащей для убеждения объекта градуальной структуры (аудитории) [2, с. 139-142].

Наиболее глубинная и, вместе с тем, философская сущность феномена градуального значения заключается в субъективной передаче им информации на понятийном и лингвистическом уровне о тех объектах (реалиях) окружающего мира, которые субъект высказывания «кодирует» посредством группы знаков, известной, по крайней мере, двум

лицам (сторонам) акта комунікації. Трансляція «кодируваної» через знаки-символи інформації априорно передполагає більше-менше вільне володіння суб'єктом і об'єктом акта комунікації смисловим «дешифратором» якої-будь передаваної інформації. Таким «дешифратором» і виступає на лінгвістическому рівні система значень, являючися до одределеної степені умовної, релятивної [4, с. 72-75]. Смысл градуальної конструкції становиться понятним учасникам акта комунікації посередством процесу кодирования, а затем і декодирования цієї інформації її носителями або сприймаючими сторонами. Цей процес виглядає наступним образом: О-П-С, де О – об'єкт (предмет оточуючого світа), П – поняття (представлення о предметі в мисленні носителя мови), С – слово як таке (в даному випадку – градуальна конструкція). Таким образом, градуальне значення изначально формуються на рівні мислення, отримуючи особливий смысл, виражаючийся через своюобразную «внутренню мову», а затем отримують лінгвістическе значення, виражаючися посередством мови в общезначимом смысле цього слова. В цьому смысле градація представляє собою своеобразную суб'єктивну субстанцію, отримуючу своєрідне буття, которое виражається в функціонуванні слова як носителя значения и номинирующей единицы на рівні мови і мови, равно, как мислення – на понятійному рівні. Причому, слово, отримуюче градуальним значенням, чаще всего виступає в тексті не стільки як номинирующая единица, стільки як единица оценки, суб'єктивно окрашенная або іронією, або психолінгвістическою грою пренебрежения-преувеличения, або синкретическою совокупностью смыслов, доходящою іногди до парадокса. Многие стилистически окрашенные тексты, в которых функционируют вышеперечисленные стилистические приемы, связаны на рівні мислення не стільки з четко очерченными понятиями формальной логики, стільки з личними, суб'єктивними, емоційно окрашеними представленнями і базуються во многом на сгустках впечатлений, эмоциях и чувствах. Градосемы, оформляясь в градуальную структуру текста, «выплескивают» в текст емоційно оцінку суб'єктом той или иной объективной реальности. Градуальне значення слова потому до сих пор является для исследователей загадочной категорией, что сама сущность значения как лінгвістического феномена не прояснена до конца и поныне. Анализ такого явления, как градуальное значение усложняется еще и тем, что этот феномен не всегда производится автором и функционирует в тексті по формально-логіческим закономерностям. Скорее, он зиждется на металогике. Причому, в виде градуальної конструкції может выступать не только одно слово, словосочетание, предложение, стилистически окрашенные градацією (с возрастанием-убыванием качеств, призна-

ков, степени оценки), но и текст (например, транстекстовая градуальная конструкция – ТТГК), соответствующий такому стилю: *Он смотрел на картину, болтавшуюся на стене кричащего цвета. Огромный океан казался крохотной лужицей. Его рев, вся его сущность слышалась как умиротворяющий шепот, тусклый закат протухшего дня, столь много обещавшего, сколь мало сделавшего.* В виде градуальной конструкции – ТТГК – в данном примере выступает небольшой текст, построенный при помощи транстекстовой градации с применением синкретической метафоры, игры парадокса, гиперболы, литоты. Данная градуальная конструкция, осложненная синкретическими метафорами, позволяет оперировать целым комплексом чувств, психологических модусов познания одной и той же реалии. Восприятие реалии благодаря феномену оценочной градации «расширяется», начинает работать металогика, метасознание. Неоценимую роль в этом процессе играет наличие в градуальной конструкции синкретических метафор, синтезирующих психологические модусы производителя текста и его потребителей. Подобное расширение реальности, открытие в ней новых граней, представляется нам очень важным и с когнитивной, и с мировоззренческой точек зрения. Градуальное значение немислимо как без его мыслительно-логической характеристики, так и без собственно языкового (узуального) значения. Конкретизация гиперградуальных отношений в языковых формах в любой национальной языковой картине мира непосредственно связана с психофизическими свойствами человеческого восприятия и мышления в общем и с лингвокультурными особенностями национального менталитета в частности. Этим объясняется наличие разветвленных гиперградуальных отношений в лексике той тематической группы, которая представляет важные для носителей языка признаки объектов окружающей действительности. Градуируются не только измеряемые гиперпризнаки, обозначающие физические координаты (время и пространство), а также физические качества (скорость, размер, силу, свет, цвет, температуру и; др.), но и признаки, субъективно воспринимаемые путем сравнения, – эмоции и качества. Релятивизм в определении степени гиперградации в наивной картине мира связан с субъективным характером и неустойчивостью эталона градуируемого признака.

Возможности гиперградуальной лексики (например, реализующих ГСВГС антонимов, синонимов, гипонимов) передавать содержание коннотативной оценки в текстовых полях широко используется в поэтике художественного текста. Контекстуальные ГСВГС возможно считать наиболее сильным эстетическим средством, так как особенность употребления таких лексических единиц создается путем актуализации их вторичных семантических функций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Колесникова С. М. Категория градуальности в современном русском языке. – Саранск, 1996. – 134 с.
2. Колесникова С.М., Тихомиров С.А. Роль синкретической метафоры и гиперболы в выражении градуальной оценки // Филологический вестник: Межвуз. сб. науч. трудов. Выпуск 3 – Саранск, 2002. – С. 139-142
3. Салтыков-Щедрин М.Е. Господа Головлевы. – М., 1954.
4. Тихомиров С.А., Черкасова Т.Б. Философско-логический аспект контекстуального функционирования значения слова (на примере слова «виртуальный») // Филологический вестник: Межвуз. сб. науч. трудов. Выпуск 2 – Саранск, 2001. – С. 72-75.

АНОТАЦІЯ

Градуальність є функціонально-семантичною категорією. Ця стаття присвячена вивченню градуальності з точки зору мовного синкретизму. Тут розглядаються стилістичні засоби вираження цієї категорії в сучасній російській мові. За допомогою аналітичних та об'єктивних методів було зроблено висновок про збагачення тексту за допомогою градуальності. Стаття поширює та пояснює значення термінів: транстекстова іронічна контрастність, градуально конструкція, градуальна оцінка, транстекстова градуальна конструкція.

SUMMARY

The graduality means a functional and semantic category. This report concerns the problems of graduality from the point of view of lingual and speech syncretism. Here the stylistic means of expression of this category in modern Russian language are under consideration. The conclusion about the enrichment of text's semantics by means of gradual rating was made by analytical and objective methods. This report expands the contents of the following terms: *transtextual ironical contrast*, *gradual construction*, *gradual rating*, *transtextual gradual construction*.

УДК 811.161.1'373.7

ФРАЗЕОЛОГІЯ І ПАРЕМІОЛОГІЯ СЕЛА МИКІЛЬСЬКОГО

(на основі дослідження В.Іванова „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерк по этнографии края. – Харьков, 1898”)

Складність семантичної структури фразеологізму, що полягає в цілісності значення й нарізнооформленості, а отже – недостатню його вивченість стимулює фразеологів до пошуків нових аспектів і методів дослідження. Одним із шляхів розкриття специфіки фразеолономіації, особливостей функціонування фразем є встановлення закономірностей розвитку фразеологічної системи мови, простеження динаміки в структурі, семантиці ФО, у їх синтагматичних зв'язках. Таке всебічне дослідження може стати можливим при зіставленні фразеологічного матеріалу різних часових зрізів. При цьому діахронію слід розглядати не як історичне порівняння окремих мовних одиниць, а як порівняння різночасових синхроній. Особливої ж ваги дослідження набуває, якщо його об'єктом поряд із лексикографічними джерелами та літературними творами стає синхронічно-діахронічний опис ареальної фразеосистеми.

Безцінною в цьому плані є робота В.Іванова „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края” (1898), що являє собою детальний опис соціального й господарського устрою, національних і сімейних відносин, житла й одягу, історії, обрядовості, фольклору, релігійних вірувань і демонології, народного календаря, ігор тощо, здійснений у кінці XIX ст. учителями Старобільського повіту Харківської губернії (сучасна Луганська область).

Об'єктом нашої уваги став матеріал одного з найбільших нарисів „С(лобода) Никольское” (тепер – село Микільське Міловського району) (с. 173 – 342), перша згадка про яку (слободу) належить до 1782 року (далі Нарис). Композиційно він побудований за окремими тематичними блоками, що репрезентують різні сфери життя народу й містять багатий фразеологічний і пареміологічний матеріал. Наприклад, 1-а глава присвячена опису самої слободи, історії її створення, кількості мешканців, їх національній належності. Відзначається, зокрема, що „всі місцеві жителі як слободи, так і хутора говорять малоросійською мовою, хоча... досить нечисто” (дописувачі Г.А. й А.М. Калашникови).

Мета статті – показати можливість, необхідність і принципи укладання фразеологічного словника (далі Словник) на основі і з вико-

ристанням етнографічного матеріалу слободи Микільської. Важливо визначити характер реєстру Словника, його обсяг, наукове призначення фразеографічної праці як предмета для дослідження динаміки фразеологічного складу в одному населеному пункті. Наукові результати цієї статті увійдуть до проекту фразеологічного словника, який готується до укладання на основі всієї 1008-сторінкової етнографічної пам'ятки В.Іванова. Наскільки нам відомо, такого словника в україністиці ще не було.

Практично кожний тематичний блок у Нарисі уміщує й прислів'я та приказки, що дає безцінний матеріал для культурологічного й лінгвістичного аналізу. Так, після детального опису селянського житла (облаштування внутрішнього й зовнішнього вигляду хат, подвір'їв) значна увага приділена численним повір'ям, прикметам, приказкам, пов'язаним зі значущими в хаті реаліями – *піччю, порогом і вікном*. Піч, наприклад, репрезентує такі вірування: ще з моменту закладки печі селяни намагалися задобрити й пригостити пічників, щоб добре склали піч і не вмазали в неї живого срібла (ругі), бо під час топки піч гудітиме; уперше піч протоплюють житньою соломою зі свяченою вербою; у печі завжди лежать дрова й вода (*"вогонь пить хоче"*); якщо в печі збіжить молоко, це місце посипають сіллю, *"щоб дійки в корови не репались"*; вагітній жінці не можна мазати печі. Відповідно до повір'я й прикмети увиразнюються фразеологізмами: *жіноцька річ коло припічка; старій бабі і на печі ухаби; на міні тільки піч та ступа не була; дівчиною – повна вулиця, а жінкою – повна піч; чоловіка 20 років гріє кров, 20 – кожух, а дальше вже, як не піч, так ніхто не нагріє; сіль тобі в зуби, та пичина* [пічна цегла – Д.У.], *та болячка миз очима* (179).

У відборі реєстру, на нашу думку, варто зупинитися на широкому розумінні фразеології, що відповідатиме й сучасним тенденціям у вивченні стійких висловів, і сучасній когнітивній мовознавчій парадигмі. У нашій історії є блискучий приклад укладання такого словника – усталені вислови говірки с. Нагуєвичі, які органічно влилися в „Галицько-руські народні приповідки” І.Франка (1901-1910). У Передмові до першого тому автор-укладач називає – як об'єкт лексикографування – галицькі приповідки, приказки, порівняння, образіві (тобто образні) речення, прокляття, заклинання (с. V). Важливо, що укладач дотримувався принципу „географічного уміцєвлення приповідок” (с. XII), див. [1, т. XVI]. Із новіших записів відзначимо хоча б „Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини” В.Чабаненка (2001), реєстр якого складають близько трьох тисяч фразеологічних зрощень, фразеологічних єдностей, фразеологічних сполучень, сталих зворотів, фразеологізованих каламбурів, нісенітниць, дотепів, побажань, заклинань, порад, подяк, запрошень, вітань, тостів, вигуків та питально-риторичних зворотів і т. п. [Чаб: 3, 4, 167-182].

Пропонований „микільський” Словник представляє собою спробу синхронно-систематизованого зрізу українського фразеологічного матеріалу кінця XIX ст. одного населеного пункту. Реєстр Словника с. Микільського складуть **провербіальні вирази** – прислів’я, приказки, крилаті рядки: *спить сова, та й кури баче* (208), *куди один баран, туди і все стадо* (312), *вік живи, вік учись, а дураком умреш* (204); **ідіоми**: *возить попа ‘іти сповідатися’* (257), *ходить на посиденьки* (206); **стійкі словесні традиційні формули** вітань, припрошень, примовок, клятв, прокльонів, часто цитовані частини молитов: *хліб та сіль! Їмо та свій, а ти у порога постій* (186); *Господи помози!* (192), *слава тобі Господи, слава Тобі* (194); **побажання**: *дай, Боже, час добрий* (192), нерідко недобрі: *нехай тобі ті й вівиці поздыхають!* (342), *щоб ти зузулі не почув!* (207); *гуляй, дівко, та дільце помли (помни?)* (209); **примовки**: *Господи! помилуй нас грішних і всіх православних християн од нещасного случая (якщо бачать пожежу)* (285), *пом’яни, Господи, в царстві небесном нехрещених дітей!* (примовка при переході або переїзді „хресної дороги”) (271), *будь сит, як земля водою, і здоров, як вода землею (при купівлі худоби)* (287); **стійкі народні порівняння**: *заживе як на собаці* (196), *п’яний, як сапожник* (209), *виросли як кобила* (308), *красний, як перець* (318); **замовляння**: *заговорювання зубів* (192), *наговорювати воду* (187, 189, 195), *кров замовить* (192); **прикмети, вірування**: *як грім загримить на голий ліс, так буде на все неурожай* (313), *кішка перебігла дорогу* (302); *своя хатка – рідна матка* (180), *непочата вода* (193); **стійкі часові номени**, пов’язані з народними або християнськими назвами свят: *на Симона Зилота* (187), *на Вздвиження* (248); **стійкі народні складні назви рослин**: *собача гречка* (321), *земляна груша ‘ріпа’* (318); **фразеологічні комплекси**: *смілий в турмі, здоровий в землі, а хто живесть просто, той проживесть годів сто* (208); **фольклорні назви**: *вовчок-бирючок, лисичка-сестричка, сучечка-поручечка* (328); **назви дитячих ігор**: *в гусей, в дитяти, в дрібушечки, в дучкового, в жмурки, в жута, в зайця, в заюшки, в земляного, в ката і мишки (усього близько 30 назв)* та ін.

Спосіб розміщення ФО в Словнику – за стрижневим словом, а в середині мікрогрупи – за алфавітом першого слова. Ще І.Франко апробував систему, коли приказки, звороти і т. ін. зводяться „в групу під титулом того слова, що в ній найважніше або характеристичне” [1, т. XVI, с. XVIII]. Такого принципу значною мірою дотримуються у фразеографічних працях В.Мокієнко, А.Івченко, Н.Вархол, В.Ужченко, Д.Ужченко, С.Адальберг та ін. Зважаючи на те, що „найважніше або характеристичне” слово нерідко важко визначити, вибір слова-домінанти здійснюється в Словнику за формальною ознакою: перший іменник у складі ФО, а в разі його відсутності в такому порядку: прикметник, дієслово, займенник, числівник, прислівник.

Пареміологія та фразеологія праці широко представлені різноманітними за структурою та тематикою одиницями. Граматично ідіоматика репрезентована прикметниковими ФО: *добрий на зерно* (хліб) (271), *тіко зуби блищать* 'темний, чорний' (298); предикативними структурами: *не приймає земля кого* (308); прислівниковими ФО: *день і ніч* (314, 326). Серед останніх найактивнішими є фраземи на позначення часу доби (*до петухів* (292), *до схід сонця* (191, 244, 262, 317)) або дня року, що традиційно „прив'язувалося” до релігійних чи народних свят: *на Євдокію* 'у день св. Євдокії (1 / 14 березня)' (283, 303), *на Маковія* 'у день свята Маковія (1 / 14 серпня)' (303), *на Миланки* (вечір напередодні Нового року) (252), *на Пасху* (304). Частотними є також перифрастичні іменникові конструкції, які відбивають численні народні вірування (*Божя росиця* 'молоко з-під чорної корови, яким заливають вогонь пожежі' (285)), насичені виразною демонологічною етнокультурною семантикою: *родима відьма* 'відьма від народження' (293); народні назви рослин: *собачі кавуни*, *хрестаті лопуцьки* 'борщівник' (321), *простріл-трава* 'прострілена громом [трава], а тому має в корені дірочку, у котру в цей час проскочила гадюка, уживається як ліки (319); назви тварин: *рильський купець* 'свиня' (очевидно, каламбурне утворення від *рити*) (287). Та найуживаніші дієслівні фраземи (*збиратися на вулицю* (213), *спастися душою* чию (294), *забивати осиковий кілок в гроб* (290), *однести причастя* 'піти на вечірню' (257 – 258), *наймати сорокоусти* (236), *зійти з ума*) (329).

Велика увага в Нарисі приділяється обрядам, тому природно, що більшість дієслівних ФО виступає назвами відповідних обрядів, зокрема весільних: *вареники їсти* (216), *переїжджати через вогонь* (229), *бити горшки* (230), *запити могорич* (215, 321), *покривати молоду* (227), *давати платки* (215), *з повстю ввійти* (218), *давати подарки* (224, 203), *увійти з покрасою* (218), *брати полою* (220), *саджати на посад* (219, 222). Подібні фразеологізми-назви обрядодій зближуються з так званими суміщеними омонімами (Л.Ройзензон, І.Абрамець; ще раніше — О.Потебня, який звернув увагу на зображення дії одним, більш наочним, характеристичним моментом [5, с. 248]).

Тлумаченню подібних весільних обрядодій приділив у свій час К.Кавелін (1818 – 1885), критичний розгляд якого здійснив Ю.Степанов у своїх „Константах”. На перших порах вони були не символом, а живою дією. Минає час, первісний смисл втрачається, народ продовжує їх дотримуватися, шанувати їх, „але вже не розуміє”. Звідси вимога методу: „при вивченні народних обрядів, повір'їв, звичаїв шукати їх безпосередній, прямий, буквальный смисл — це те саме, що пізніше лінгвісти назвали внутрішньою формою (слова, звичаю, обряду)”. К.Кавелін зазначає: „Чи приходять, за нашими весільними обрядами, свати з палкою і ведуть мову з батьками молодої нібито чужі, що ніколи не

чули про них, хоча й живуть двір-у-двір, – вірте, що ці тепер символічні дії були колись живими фактами щоденного життя; чи плаче молода за волею, чи виражає весільна пісня її страх їхати в чужу незнайому сторону – ці символи були теж колись живою дійсністю” [6, с. 50]. У цьому особливості численних місцевих висловів, і, як суміщені омоніми, найуживаніші з них теж уводяться до Словника.

Як бачимо (див. нижче фрагмент Словника), Нарис і його фразеологія дає вдячний матеріал для історичних та етимологічних досліджень, вивчення еволюції фразеологічної системи ареалу, зокрема: 1) динаміки в семантиці ФО, смислових наросень, обертонів; 2) умов та регулярності вживання; 3) змін структури ФО: динаміки компонентного складу; варіювання; усичення чи наросення мовної оболонки, а отже, і розвитку образності; 4) тенденцій у розвитку тієї чи іншої ФО.

Аналіз фразеосистеми ареалу різних часів сприятиме також виявленню передумов стійкості окремих фразем. Так, практично без змін збереглися вирази *взявся за гуж, не кажи, що не дуж* (336), *дуба дати* (297), *наскочила коса на камінь* (272), *з миру по ниточці, а голому сорочка* (336), *у його на неділі сім п'ятниць* (208), *ори, мели, їж* ‘про поспішну роботу’ (273) (пор. зафіксоване в сучасних східноукраїнських говірках *ори, мели, їж* ‘робити щось швидко, абияк; усе звальювати до купи; говорити що попало, безсистемно’ [7, с. 231]). З іншого боку, важливо простежити динамічні процеси в семантиці й структурі фразем. Відзначимо, наприклад, суттєве семантичне зміщення виразів *вітром підвіяти* ‘про яке-небудь зло, що може бути принесене вітром’ (212) та *підвіяти вітром або вихром* ‘про хворобу, яка настає внаслідок дії названих явищ природи’ (193), які в сучасній говірковій системі Східної Слобожанщини виступають з вужчими чи дещо іншими значеннями: *вітром задуло (надуло, підвіяло і т. ін.)* кого, *евф.* ‘невідомо від кого стала вагітною’, *вітром навіяне, евф.* ‘про дитину в незаміжньої дівчини’ (за О.Потебнею, “всяка хвороба з невідомої причини прикидається “з вітру”. Вітер так само й “приносить людину”).

Серед структурно-семантичних змін відзначимо як найчастотніші випадки усичення компонентного складу (а отже – образної основи) ФО, що відповідає загальній тенденції „до усунення тих зовнішніх зв'язків, у яких реалізується жива форма вихідного словосполучення; підсумком цих змін є високий ступінь цілісності категоріального значення фразеологізму” [3, с. 91]. Редукції зазнали вирази *я в цьому ділі ні грач, ні помагач* (325) (*ні грач ні помагач* ‘ні до чого не придатний’ [8], *не все коту масниця*, – *прийде і великий піст* (257) (*не все коту масниця* [8]), *ми з тобою, як риба з водою* (336) (*як риба з водою* [8]), *чужими руками тільки жар загібать* (179) (*чужими руками жар загібати* [8]), *він м'яко стеле, та твердо спать* (208) (*стелити м'яко* [8]). Окремі паремії зазнають субституції компонентного складу чи варіантності, до якої ФО

потенційно тяжіють „завдяки категоріальним ознакам – нарізнооформленості та семантичній цілісності” [2, с.102]. Субституційовані компоненти фіксуємо як у сучасних виразах (*дев'ять раз одмірь, а десятий одріж* (336) – пор. *сім раз одмір – один одріж*), так і в не фіксованих уже сучасними словниками, але широко вживаних у минулому висловах (*між воронами живеш, по-воронячому і кракай* (312) – пор. *поше(д)ши ме(ж) врони, та(к) крака(и) як(и) цни* [4, №1496]).

Насамкінець пропонуємо фрагмент підготовленого нами на основі Нарису з роботи В.Іванова Словника фразеології і пареміології села Микільського, що відкриває великі можливості для лінгвокультурологічних досліджень, зокрема всебічного синхронічно-діахронічного аналізу ареальної фразеологічної системи.

БАБА Здумала баба діверя, що добрий був, та й давай плакати. 208
Старій бабі і на печі ухаби. 179

Торгонує, як баба на Великдень горохом. 288

У баби волос довгий, та ум короткий. 208

БАГАТИЙ Хто багатий, той і умний. 204

БАГАТСТВО Не хвались багатством – не взяв Бога за бороду. 199

БАЗАРЬ Базарь цнну нбйде. 288

БАКШЕВНИК В бакшевника. Весняна дитяча гра. 277

БАРАН Куди один баран, туди і все стадо. 312

БАТИГ Петрів батіг. Рослина. 192

БАТЬКО Гуртом можна й батька бити. 208

Косив батько, косив я, та викосив солов'я, здорового – як і я. 272

Не вжалієш батька в наймах, коли найнявсь, так нхай служе. 208

Просив батько й мати і я прося до нас на сватання, обр. Форма запрошення на сватання (слова молодої). 215. Див. гуляти сватання.

Як батько й мати скаже, так і я. Слова-згода вийти заміж. 215, 322

БДЖОЛА Бджоли – боже створення, їх гріх бити і душити. 198

На бджолу гріх казати „пропала або здохла”, а треба казати „умерла”, як чоловік. 198

Переганяти бджіл. Виганяти їх в порожній вулик. 197

Як бджоли присняться, так к умирущому. 198

БИТИ Б'ють, та й плакати не дають. 208

БИТИСЯ Два б'єцьця – третій не мішайсь. 208

БИЧОК Бить бичку на обривочку. 312

БІДА Чужу біду руками разведу, а своїй ума не приложу. 196

Шо за біда, шо п'єцьця вода, я з'їв півбіди та й напився води. 186-187

БЛАГОВІЩЕННЯ На Благовіщення. 25 березня/ 7 квітня. 242, 242, 242, 304

БЛОХА В блохь. Гра дітей, а часом і дорослих дівчат. 280

БОГ Бог благословить і ми благословим!, обр. Весільна мовна формула благословіння. 218, 221

- Бог багатий та й нам дасть.** 199
- Бог дав.** Прийшла допомога, пощастило здійснити. 330
- Бог дасть.** Вставна багатозначна стійка фраза-звертання. 193
- Бог милував.** 284
- Бог не без милости, козак не без щастя.** 199
- Бог не Микитка – з Ним не шути.** 199
- Бог не теля – Він баче відтіля.** 199
- Бог простить, і я прощаю.** 257
- Богу молись, та й чорта не гнівь.** 300
- Боже мій, Боже мій! А ми твої, а чий ж то москалі?** 339
- Боже поможи вам!** 214
- Боже [тобі] поможи!** Форма привітання чи побажання. 215, 217, 269, 269, 271
- Він живий до Бога лізе.** 199
- Да воскреснесть Бог.** Молитва. 285
- Дай, Боже, вечір добрий.** Яка-небудь особа „всяку щедрівку, як і колядку, закінчує [наведеними] словами”. 251, 252, 253
- Дай, Боже, вечір добрий [та винесить періг довгий].** Частина тексту колядки, яка звичайно закінчувалася словами: „Дай, Боже, вечір добрий! Та винесить періг довгий, та не ламайте, а цілійнький давай-те: з руками, з ногами, щоб гнався за нами; без рук, без ніг, щоб не загруз у сніг!” 251, 252, 253 *Колядували звичайно на Різдво.
- Дай, Боже, здоров'я в ручки, в ножки, і в живит трьшки.** Примовка при переході або переїзді „перехресної дороги”. 271
- Дай, Боже, час добрий.** Початок замовляння від хвороб. 192
- З Богом, Параско, коли люди трбпились (нашлись).** 232
- Завсігда годицьця Богу молицьця.** 199
- З голого, як з святого.** 199
- Їй-Богу і дблибі, хрест на тобі, хрест хрестом та ще й зашморгом.** Божба. 199
- На Бога полагайсь – не погибши будеш.** 199
- Не дав Бог жабі хвоста, щоб трави не толочила.** 312
- Сидить і Бог баче.** 199
- Сам Бог походив по ниві.** Примовка про гарний урожай хліба. 272
- Уроди, Боже, добрий овес на мій хрест.** 271
- Уроди, Боже, з сівкб три мішкб: мірочку попьві, коробочку дякьві, а ківшик питухьві, за те йому, що він писеньку співає, хазяїна урожаєм розвеселяє.** 271
- Уроди, Боже, і на чужу долю!** Примовка під час посіву. 270
- Хто не заляже, тому Бог сала не зав'яже.** 186. *Ідеться про час після споживання їжі.
- Хто сирить питає, того Бог забуває.** 199
- Шо Бог не робе, все к лучшому.** 336

- Шо Бог то Бог, та й сам не будь плох.** 199
Як Бог дасть, так і в вікно подасть. 199
Як Бог не годить, так і огонь не горить. 179
БОЛИСТЬ Нечиста бѣлисть. Сифіліс. 188
БРАТ Брат мій, а розум у його свій. 204
БРЕХНЯ Брехня коли не стріне, так дожене. 175
БУГАЙ Він тоді буде женицьця, як бугай начнуть телицьця. 232
БУТИ Богато будеш знать, – скоро зістаришся. 204
ВАРЕНИК Вареники доведуть, шо й хліба не дадуть. Упродовж маслянниці народ ласує „варениками” з солоним сиром і „млинцями” з пшеничної і пшоняної муки з маслом, від чого склалося й прислів'я”. 253
Вареники їсти, обр. Весільний обряд сватання: молодь місить, ліпить, варить вареники й подає їх на стіл. 216
ВАРВАРА Варвара ночі ввірвала, дня доточила. Із цього дня тривалість ночі зменшується. 249 * День Варвари припадає на 4/17 грудня.
ВЕЛИКДЕНЬ На Великдень. У день Паски. 242, 312
Під Великдень. 285, 329
Русальчин Великдень. Четвер на Троїцьких святках. 296. *У цей день не можна купатися і ходити в ліси, сади й городи, „щоб русалка не залоскотала” (263);
Шити, білити – завтра Велькдень. Деякі недосвідчені хазяйки залишають багато роботи на останні дні перед Великоднем. 259
ВЕРБА В вербах. Там, де ростуть верби. 316
Верба б'є, не я б'ю, за тьждень – Велькдень. Ось недалечко красне яечко! Примовка, коли повертаються з церкви у вербну неділю і б'ють кого-небудь, жартуючи, вербою. 258
У його на вербі груші ростуть, а на осиці – кислиці. 321
ВЕРБИЧ Як прийде вербич, так кожух і свиту налич (надягни). Про вербний тиждень, який вважається холодним. 258
ВЕЧЕРЯ Носити вечірю. 24/ грудня/6 січня, у Багатий свят-вечір. 250.
*Діти носять „вечерю” хрещеним, родичам і сусідам
ВЕЧІР Святі вечіра. Вечори від Великодня до Вознесіння, коли вечорами нічого не роблять. 262
Щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на здоров'я! Приспів щедрівки, який повторюють після кожного вірша. 253. * Щедрують увечері на Меланки, тобто під Новий рік.
ВІВЦЯ Нехай тобі ті й вівці поздыхають! Зле побажання. 342
Одна паршѣва вівця все стадо перепагане. 312
ВІДЬМІДЬ Як відьмідь потопче спину, так вона ніколи не болітиме. 303
Як доспиш до обід, так присниця і відмідь. 312
ВІДЬМА В відьми. Гра дорослих і літніх людей в карти. 281
Родима відьма. Відьма від народження. 293

ВІЗ С чужого возу хоч серед калу (грязі). 175

ВІК Вік живи, вік учись, а дураком умреш. 204

ВІРА Хто бреше, тому легше, а хто віри не йме, того вдсятеро зогне. 208

ВІСК Жовтий, як віск. 248, 291

ВІТЕР Бодай же ти шелестіла і з вітром і біз вітру. Слова-прокляття Спасителя, звернені до осики, яка зашелестіла і тим злякала його. 314
Вітром підвіяло. Про яке-небудь зло, що може бути принесене вітром. 212

Підвіяти вітром або вихром. Про хворобу, яка настає внаслідок дії названих явищ природи. 193. *Молитву од „вихрю і вітру” читають, крім лікування, ранком і вечором, коли Богу моляться.

ВІРА Хто бреше, тому легше, а хто віри не йме, того вдсятеро зогне. 208

ВОВК Вовк перебіг дорогу кому. На щастя (вірування). 303

ВОВЧОК Вовчок-бирючок, фольк. Назва вовка в казках. Див. **сучечка-поручечка**. 328

ВОГОНЬ Горіти як огонь. 319

Огонь пить хоче. Народне вірування. 179

Переїжджати через вогонь, обр. Весільний обряд: поїзд переїжджає через вогонь, який очищає „від усяких чар”. 229

Розводити огонь, обр. Весільний обряд: гості розводять на воротах огонь, який нібито очищає від усяких чар і замовлянь. 229

ВОДА Наговорена вода. Цілюща вода, яка стала такою після „наговорів”. Такою водою поють, змочують і окроплюють людей (і худобу), які страждають „уроками, переполохом, супротивником” й іншими хворобами (195); 191

Наговорювання води. 192, 196. Див. **наговорена вода**.

Наговорювати воду. 187, 189, 195. Див. **наговорена вода**.

Наговорювати на воду. 195. Див. **наговорена вода**.

Непочата вода. Вода, яка не була у вживанні, якою не користувалися. 189, 191, 211, 239. * Непочата вода добувається за таких умов. Жінка-знахарка надягає на себе все чисте, як у свято, і вночі, коли не чути людського гомону й шуму, іде в супроводі кого-небудь брати воду з трьох колодязів (193)

Покъ вода не освятыця, нельзя і сокъри в руки брать. 250. * Так говорять 25 грудня / 7 січня, на Різдво.

ВОДКА Водку пий, та ума не пропий. 209

ВОДОЧКА Водочку пий, а в новій шубі бабака не оббий. 209. * **Бабак** – опушка з бабака.

ВОЗДВИЖЕННЯ На Вдвиження. 14/27 вересня. 248. *З цього дня все починає „двигаться”: птьці летять у в’рй, гадюки ховаються в землю”.

ВОЛОС Наговорювати на волосах. Замовляти. 337

ВОЛЯ Своя воля доведе до горя. 208

ВОР Вор краде не бля прибилі, а бля гибелі. 325

Вор у вора дубинку вкрав. 325

Мотасцяця як вор по ярмарку. 175

Плохо не клади – вора в гріх не вводи. 325

Скільки вору не воровать, а петлі не миновать. 325

ЛІТЕРАТУРА

1. Галицько-руські народні приповідки: В 3 т. / Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко // Етнографічний збірник, тт. 10-28. – Львів, 1901-1910.
2. Давиденко Л.Б. Синтаксичні функції і структурно-семантичні модифікації фразеологічних одиниць: Дис.... канд. філол. наук. – 10.02.02. – К., 1992. – 159 с.
3. Дидковская В.Г. Динамика лексико-фразеологических связей // Лексико-фразеологические связи в литературном языке и народных говорах: Межвузовский сборник научных трудов. – Курск, 1984. – С. 81 – 93.
4. Зіновійв Климентій. Вірші. Приповіді посполиті. – К.: Наук. думка, 1971. – 391 с.
5. Потєбня А.А. Из записок по теории словесности. – Х., 1905. – 652 с.
6. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Академический Проект, 2004. – 992 с.
7. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобжанських і степових говірок Донбасу. – 5-е вид. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.
8. Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наук. думка, 1993.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується фразеологія і пареміологія дослідження В.Іванова «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии» (1898). Автор пропонує розглядати діяхронію локальної контекстної фразеосистеми як комплекс синхроній. Подається фрагмент Словника фразеології і пареміології села Микільського.

SUMMARY

The phraseology and paremiology of the study «Life and Creation work of Peasants of Kharkov Area» (1898) by V.Ivanov is analysed in the article.

The author suggests considering the diachrony of the local contextual phraseosystem as a complex of synchronies. The fragment of the Dictionary of Phraseology and Paremiology of the village Mykilske is given.

*Л.І. Орехова,
Т.С. Форманова
(Одеса)*

УДК: 398+8-3-36

ГУМОРИСТИЧНА РОЛЬ АНЕКДОТУ

Питання теорії і практичного використання анекдоту привертали увагу літераторів. Цю проблему досліджували О.Дей [1967], В. Юв-зенко [1989], А. Архипова [1999], Б. Брикер, А. Вишневский [1989], К.Ф. Седов [1999], Г. Бостон [2001].

Сучасний анекдот – явище багатогранне, яке вміщує літературо-знавчий, культурологічний, семіотичний, соціологічний, психологічний та історико-політичний аналіз: вони дають важливий і цікавий матеріал для відповідних наук [1].

З лінгвістичної точки зору анекдот – це текст (або дискурс), розповідь про комічні ситуації, в яких висміюється начебто серйозний «початок». Анекдот увібрав у себе три складові частини: гіркоту, посмішку і надію, що має на меті розсмішити адресата. Все це досягається за допомогою балагурства (мовна гра), розумової гри, навмисного зниження образу якихось осіб або подій, висміювання, гумору, сатиричного уявлення про щось.

Метою статті є визначення гумористичної ролі анекдота у побутовому випадку.

Мета зумовила розв'язання таких **завдань**:

- 1) визначити особливості мовної структури анекдота;
- 2) схарактеризувати гумаристичну роль анекдота;
- 3) з'ясувати комунікативні функції анекдота.

Гумор – яскрава риса національної вдачі українців, що проявляється в усіх галузях життя народу, особливо у мові її народнопоетичної творчості.

Українська мова відзначається невичерпністю веселого та дотепного слова, що переливається всіма відтинками сміху. Народна поезія в численних її зразках пройнята іскристим гумором, який то відсвічує легкою і добродушною посмішкою, то виграє лукавим жартом і колючою сатирою, то бринить гірким сміхом крізь сльози.

Все це найяскравіше розкривається в анекдоті. Г. Бостон так визначає анекдот: «(грец. *anekdotos* – небачений, невиданий) – коротка, усна оповідь гумористичного або сатиричного характеру з несподіваною і дотепною розв'язкою. В основі анекдоту звичайно покладений неординарний, поетичний і повчальний випадок, який суперечить традиційним уявленням про життєві явища» [2, с. 24].

Анекдот у людській свідомості відіграє роль мозкового штурму, що, як акумулятор сміху, дотепу, є важливим елементом дозвілля, розваги та забави. Він створює атмосферу колективної веселості, світлого настрою.

Прекрасно про цю розважливу, оздоровчу силу сміху писав І. Нечуй-Левицький. Цей жаргун неначе був посланий межі люди веселити та тішити їх серед тривоги та клопоту життя. Його веселий сміх неначе здоровив усіх, розливав свіжість, як веселий каскад, як шум потоку розливає свіжість в розпеченому повітрі в гарячий літній час [3, с. 99].

Анекдот – це чи не найдавніший гумористичний жанр світу. Ним розважали цезарів на язичницьких святах, царів та королів. Ним розважаються і зараз від президента до двірника, від високоінтелектуальної людини до найгіршого негідника. Їх розуміють на всіх континентах Землі. Вони були завжди і завжди будуть, бо гумор не має меж і віку [1, с. 25].

У всі часи анекдоти були голосом народу, суспільства, тому деякі письменники користуються тематикою анекдотів, створюючи «великі» твори. Наприклад, таким анекдотом скористався М.В. Гоголь при написанні своїх безсмертних «Мертвих душ». Почувши анекдот про одного підприємця, який купує землю із душами, яких насправді не існує, він написав роман.

Як правило, анекдот будується за принципом «загадка – таїна – розгадка». Причому компонент «загадка» ховається за зовнішнім, за тим, чого очікуєш, на що розраховуєш; таїна міститься в загадці, а розгадка (розв'язка) завжди несподівана.

Порівняймо:

Вона:

-Коли ми одружимося, я ділитиму з тобою, всі твої турботи.

Він:

-Але у мене нема ніяких турбот!

Вона:

-Адже я кажу : коли ми одружимося.

Або:

-Скажи мені, милий. Як це трапилось, що ти в мене закохався?

-От бачиш тепер це і тебе дивує..

Або:

-Як ти міг жити без мене?! –каже жінка.

-Як? Трохи спокійніше і набагато дешевше.

В основі анекдота лежить ефект каламбуру, що пояснюється одночасною актуалізацією двох значень, одне з яких виступає актуальним значенням слова (звичайне, очікуване), інше – як значення його внутрішньої форми слова, яке актуалізується рідко, в особливих випадках, при особливих інтенціях.

Типовими ознаками анекдоту є те, що він:

а) ґрунтується на одному життєвому епізоді;

б) відзначається лаконічністю викладу змісту;

в) обов'язково завершується несподіваною смішною, дотепною розв'язкою.

Розглянемо мовний матеріал:

Нетямущі

-І чого чоловікам постійно доводиться нагадувати, хто в домі хазяїн?

-У цьому тексті монологічне запитання виступає як діалогове до всіх людей світу і не потребує відповіді.

Негаразд щось

-Ой, біда, кумонько. Щось таке коїться з моїм чоловіком, таке коїться...

Прийшов учора з роботи, склав робочий одяг у куточок, умився, а звичного «Жінка, їсти!»

Підійшов до мене, обняв і поцілував. Що б то могло значити?

Монологічні звертання до гіпотетичної куми звучить як діалог із жінками й не потребує відповіді, бо кожна людина, виходячи із свого досвіду, може дати свою відповідь, це своєрідний діалог із читачем чи слухача.

Існування і поширення в українській культурі анекдотів розуміється наявністю « культурного контексту», який побудовано за принципом: «говоримо одне та маємо на увазі те саме».

Наприклад :

Що ви кажете?!

Посеред вулиці розмовляють два одесити. До них підходить третій. Довго мовчки слухає, різко розвертається та йде геть, говорячи:

-Ой! Та не морочте мені голову... [7, с. 97];

Або:

Одеса. У вікні старий єврей, підперши голову, спостерігає за перехожими:

-Жора! Такі ві куди?

-Ой, що ві, нет! Я домой! [7, с. 97].

Мовна структура анекдоту складається з будови мови, закономірностей творення форм слів і об'єднання їх у межах речень різної структури. У такий спосіб мовна структура анекдоту має морфологічні, лексичні, стилістичні та синтаксичні особливості. Структурні та функціонально-стилістичні особливості анекдоту дозволяють го-

ворити про нього як про відносно іманентну підсистему. Асоціативні зв'язки адресант-адресат проявляються в системних (формальних, смислових) зв'язках анекдотів, які акумулюються у мовній свідомості і реалізуються в мовленнєвому мисленні [8].

Народному анекдоту притаманна висока суспільна функція: об'єднувати людей, бути громадянським фільтром, який оберігає здорову народну мораль і зміцнює внутрішню самодисципліну, виявляючи засобами гумору індивідуальні вади, вади керівників, суспільних подій, недоліки тощо, – все, що суперечить людській гідності [2, с. 5].

Головною ознакою життя анекдоту є існування людини, бо люди за своєю психологією не можуть обійтися без гумору. А анекдот як своєрідний жанр, що характеризується добром найвлучніших слів та лаконічністю, буде існувати завжди.

Отже, народний гумор – найяскравіша риса людей, що притаманна всім без обмежень і виявляється всюди й повсякчасно, незалежно від соціальних, моральних, національних та інших умов існування людини. Анекдот як найяскравіший представник гумористичного надбання народу допомагає у скрутну хвилину, розраджує горе й поділяє з нами щастя, дає нам приклади суспільних й особистих відносин, які можуть правити за добру пораду чи як негативний приклад із життя. Тому народний анекдот ніколи не втратить своєї актуальності.

Порівняймо:

Першокласниця повернулася першого вересня зі школи додому.
Мати її питає:

-Ну, Юльцю, чого тебе там навчили?

-Нічого. Доведеться піти ще завтра...

Або:

Учителька показує учневі літеру «О».

-Яка це літера, Петрику?

-Кругла...

-Подумай краще.

-Чорна!..

Або:

Учитель на уроці фізики розповідав про магніт. У кінці уроку спитав:

-Ну, як називається те, що починається на «м» і піднімає тягар?

Учні хором:

-Мама!

Анекдот – це такий вид мистецтва, завдяки якому мовець прагне досягти своєї мети, вплинути на слухача. Недарма деякі лектори у свій текст інколи вставляють анекдоти, які близькі за тематикою. Цей прийом допомагає їм зняти напругу слухача від потоку наукових термінів та найпростішими словами сказати про складне.

Наприклад: Дивна річ.

-Батьку, чорнило дорого коштує?

-Ні, синку.

-Чому тоді мама сердиться, що я вилив чорнило на килим?

Цей міні-текст можна ужити в лекції з загальної чи дитячої психології, філософії. Анекдот не завжди долучають до того чи іншого наукового чи науково-публіцистичного тексту, іноді лектор, маючи певний запас професійних анекдотів, для певної аудиторії застосовує один анекдот, а для іншої – і зовсім не включити у свою доповідь. Ці чинники залежать від комунікативної ситуації, аудиторії, слухачів.

Анекдот, за своєю природою, вимагає безпосереднього контакту оповідача та слухача. Комунікація є важливим чинником існування суспільства. Спілкування відбиває природу комунікації та є його словесною теоретичною моделлю. Так, розповідаючи анекдот, комунікант ініціює процес встановлення або підтримання контакту з комунікатом. Цей процес зумовлено ситуацією й соціально-психологічними особливостями комунікатів, а також духовним і професійним єднанням учасників комунікації. Точніше кажучи, під впливом певної ситуації, соціально-психологічних особливостей комунікаторів, духовного та професійного єднання співрозмовників за допомогою анекдоту комунікант може встановити та підтримати контакт з комунікатом.

Отже, анекдот – багатофункціональна одиниця мови. Йому приналежить не лише бути провідником людської моралі, а й виконувати різноманітні функції мови. Однією з найголовніших функцій мови є комунікативна. Виконуючи комунікативні функції, анекдот у мовленнєвому просторі займає нейтральне місце між повсякденним спілкуванням і літературною мовою. Анекдот – найпростіший засіб передачі досвіду від покоління до покоління й найзручніший засіб комунікації та вираження своїх почуттів.

У результаті дослідження ми дійшли таких висновків:

1) Мовна структура анекдоту складається з будови мови, закономірностей творення форм слів і об'єднання їх у межах речень різної структури. У такий спосіб мовна структура анекдоту має морфологічні, лексичні, стилістичні та синтаксичні особливості.

2) Гумор – яскрава риса національної вдачі українців, що проявляється в усіх галузях життя народу, особливо у мові й народно-поетичній творчості. Анекдот як найяскравіший представник гумористичного надбання народу допомагає у скрутну хвилину, розраджує горе й поділяє з нами щастя, дає нам приклади суспільних й особистих відносин, які можуть правити за добру пораду чи як негативний приклад із життя. Тому народний анекдот ніколи не втрачає своєї актуальності.

3) Анекдот, за своєю природою, вимагає безпосереднього контакту оповідача та слухача. Комунікація є важливим чинником існування

суспільства. І, розповідаючи анекдот, комунікант ініціює процес встановлення або підтримання контакту з комунікатом.

Отже, анекдот – найпростіший засіб передачі досвіду від покоління до покоління й найзручніший засіб комунікації та вираження своїх почуттів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белова Н. А. Функции исторического анекдота в жанровой системе повествовательной прозы 1800 – 1830-х годов: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Томск, 2000.
2. Бостан Г. Анекдот // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 24.
3. Дей О. Народні анекдоти / Упор. Юзвенко В. А. Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К.: Молодь. – 1989. – 430 с.
4. Дей О. Українські народні анекдоти // Гальченко П. Ф. Українські народні анекдоти, жарти, дотепи. – К.: Дніпро. – 1967. – С. 5-20.
5. Задзеркалля сміху // Український світ. – 1995. – № 10-12. – С. 29-31.
6. Карасик В. И. Анекдот как предмет лингвистического изучения // Жанры речи. – Саратов, 1997.
7. Тысяча і одна усмішка: Анекдоти, жарти, дотепи, замальовки з натури / Упор. Ю. М. Кругляк. – К.: Укр. письменник, 1994. – 237 с.
8. Шмелёва Е. Я., Шмелёв А. Д. Рассказывание анекдота как жанр современной русской речи: проблемы вариативности // Жанры речи. – Саратов, 1999.

АНОТАЦІЯ

Анекдот – це народно-поетичний жанр, в основу якого покладений смішний випадок. У статті аналізується мовна структура анекдоту, з'ясовуються комунікативні функції і гумористична роль анекдоту. В основі анекдоту лежить ефект каламбура, що пояснюється одночасною актуалізацією двох значень.

SUMMARY

The joke is a national-poetic genre in which basis the ridiculous case lays. In the article language structure of a joke is analyzed, communicative functions and a comic role of a joke are coordinated. In a basis of a joke the effect of a pun that speaks simultaneous actualization of two values lays.

УДК 81-115 (81'27)

**ОСОБЛИВОСТІ МІКРОПОЛЯ “НАЗВИ ОСОБИ
ЗА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМ, ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-
ЕМОЦІЙНИМ СТАНОМ, ВЛАСТИВІСТЮ
ТА ЇХ ВИЯВОМ” В УКРАЇНСЬКОМУ
І БРИТАНСЬКОМУ СЛЕНГАХ**

Останнім часом у вітчизняному мовознавстві спостерігається посилення інтересу до нонстандарту, що підтверджується виходом словників жаргонної лексики, зокрема під редакцією Л.О. Ставицької, і сучасного українського сленгу, автором якого є Т.М. Кондратюк [11; 9]. Крім зазначених лінгвістів, вагомий внесок у дослідження нонстандартної лексики зробили В.С. Єлістратов Б.О. Коваленко, Б.О. Ларін, У.О. Потятиник [3; 5; 6; 7], погляди яких на цю проблему ми розглянемо нижче.

Поряд з цим, брак таких досліджень у зіставному аспекті відчувається досить гостро. Доцільність порівняльного вивчення нонстандарту, до якого ми відносимо і сленг, була в загальних рисах окреслена ще Б.О. Ларіним. Він указував на те, що “якщо картографічно представити лінгвістичну розробку, наприклад, сучасної Європи, то найбільш вражаючими прогалинами на ній виявилися б не найвіддаленіші кутки, а саме великі міста. З усього мовного багатства цих складних конгломератів вивчалися лише літературні мови” [6, с. 175-176]. Порівняльний аналіз цього прошарку на матеріалі декількох мов вбачається нами досить продуктивним і актуальним, оскільки дозволяє виявити національні особливості мовної картини світу, яка, зокрема у площині сленговживання, розкриває свої специфічні грані. І навпаки: елементи концептуальної картини світу певного етносу, його світоглядно-ціннісна орієнтація у відповідному лексичному втіленні звичайно позначається і на сленгу, визначаючи його національно-культурну та мовну специфіку [11, с. 313].

Об’єктом нашого дослідження виступає український та британський сленг. Під сленгом ми розуміємо особливий соціостилістичний субваріант нонстандарту, однією з важливих характеристик якого є “надлексикалізація певних сфер” [7, с. 39]. Деякі властивості українського та британського сленгу, зокрема соціолінгвістичні, прагматилістичні або соціостилістичні особливості функціонування вже стали предметом вивчення вітчизняних дослідників, зокрема Б. О. Коваленка, У. О. Потятиник тощо [5; 7], але причини цієї надлексикалізації, так само, як і

сфери, або “шматки дійсності” [11, с. 315], які актуалізуються у площині сленгової мовотворчості, на сьогодні ще не стали предметом вивчення у вітчизняній лінгвістиці. Між тим, семантичні поля, зокрема те, що мається на увазі під “шматками дійсності” (за Л. О. Ставицькою) або “певними сферами” (за У. О. Потятиник) є, за словами Ю. М. Караулова, елементами мовної моделі світу [4, с. 72]. Таким чином, врахування їх структури і специфіки у сленгу сприятиме подальшим розвідкам у площині вивчення української і британської картин світу.

Метою роботи є вивчення одного з найбільш значущих у сленгу мікрополя *“Назви особи за інтелектуальним, інтелектуально-емоційним станом, властивістю та за їх виявом”*. Це і зумовило завдання дослідження: 1) встановлення структури досліджуваного мікрополя та дрібніших мікрополів, які є його складниками; 2) виокремлення лексико-семантичних груп (ЛСГ), що входять до складу мікрополів; 3) встановлення кількісного наповнення кожної із ЛСГ як компонента виділених мікрополів; 4) виявлення спільного і відмінного щодо семантико-ідеографічної репрезентації сленгових лексичних одиниць (далі – СЛЮ) у порівнюваних мовах.

За результатами суцільної вибірки основного масиву СЛЮ на позначення осіб за рисами характеру, який представлено у сучасних україномовних та англійськомовних словниках нестандартної лексики, нами було виявлено, що у досліджуваних мовах мікрополе *“Назви особи за інтелектуальним, інтелектуально-емоційним станом, якістю та за їх виявом”* входить до складу мікрополя *“Назви особи за характерними ознаками: за властивістю, станом, відносинами, зв'язками, за дією, функцією”*, яке формують 5 основних мікрополів: 1) *“Назви особи по відношенню до раси, національності, а також до території, місця проживання”*; 2) *“Назви особи за інтелектуальним, інтелектуально-емоційним станом, властивістю, якістю та за їх виявом”*; 3) *“Назви особи за соціальним станом, дією, функцією, за особистими та суспільними відносинами, зв'язками”*; 4) *“Назви особи за професією, родом занять, характером діяльності і пов'язаними з ними діями, відносинами”*; 5) *“Назви особи за фізичним, фізіологічним, психічним станом, властивістю, дією”*. У межах цієї статті ми розглядаємо мікрополе *“Назви особи за інтелектуальним, інтелектуально-емоційним станом, властивістю та за їх виявом”* як одне із репрезентантів більш широкого поняття.

До структури досліджуваного мікрополя в українському та британському сленгу входять 4 дрібніших мікрополя, які, в свою чергу, складаються з відповідних ЛСГ. Розглянемо детальніше кожне із зазначених мікрополів.

1. Мікрополе *Назви особи за інтелектуально-емоційним ставленням до чогось, за сприйняттям когось або чогось* в українському та британському сленгу складають 2 ЛСГ:

1.1. ЛСГ Назви особи за релігійним сприйняттям дійсності.

До складу цієї ЛСГ нами були віднесені такі СЛЮ, як *left-footer* 'послідовник вчення Римської Католицької Церкви', *Roman candle*^{зневажли.} 'послідовник вчення Римської Католицької Церкви', *Bible-pounder*^{несхвально} 'людина, що проповідує Слово Божє у зухвалій або агресивній манері';

Загальна кількість СЛЮ, які належать до цієї ЛСГ, складає в англійській мові 12 одиниць; в українському сленгу така ЛСГ відсутня. Це пояснюється, на наш погляд, досить тривалим періодом у вітчизняній історії, коли сповідувався атеїзм, а послідовники будь-яких релігійних течій переслідувалися. На сьогодні ситуація в Україні характеризується появою різноманітних релігійних течій, в тому числі й західних. Вже зараз у гумористичних програмах з'являються пародії на західних проповідників. Враховуючи природу сленгу з його схильністю до висміювання, СЛЮ на кшталт *Bible-pounder* мають можливості незабаром з'явитися і в українському сленгу.

1.2. ЛСГ Назви особи за світосприйняттям, колом інтересів

В українському сленгу нами виявлені такі СЛЮ, як *духовка* 'негативний образ жінки-домохазяйки, що не стежить за собою та має обмежене коло інтересів', *металіст*^{мол.} 'прихильник стилю життя "heavy metal"'; в англійському сленгу це, відповідно, *dinky* 'представник родини, члени якої працюють в певній професійній сфері, не мають дітей, а отже, розглядаються як привабливі споживачі продукції, оскільки зазвичай мають багато вільного часу та необмежені в коштах', *wooru* 'літня людина, яка, перебуваючи на пенсії, веде активний спосіб життя і отримує від цього насолоду', *giprie* 'молоді професіонали, які працюють у місті (зазвичай мегаполісі) та переймаються проблемами навколишнього середовища'.

Усього цю ЛСГ в українській мові складають 2 СЛЮ, в англійській мові – 13 одиниць. Наявність досить суттєвої диспропорції, на наш погляд, пояснюється особливостями національного характеру британців, який, звісно, формувався під впливом певних історичних і соціальних чинників. Йдеться зокрема про значно більший вияв індивідуалізму. Одним із визначальних чинників більшість дослідників схильні вважати пуританську релігію, що мала неабиякий вплив на формування британського менталітету. Так, як стверджує В. Воїнов, на відміну від католицької і православної теології, де необхідною умовою для спасіння є поряд із вірою в Бога постійна підтримка й вплив з боку церкви та її таїнств, більшість протестантських конфесій наголошують на особистій, індивідуальній вірі як головній і достатній основі для спасіння. Одним із наслідків такого підходу було посилення відчуття особистої відповідальності людини за свою долю [2, с. 89]. Натомість на теренах колишнього Радянського Союзу інди-

відуалізм, наявність власної ініціативи або особливого світосприйняття особливо не віталися, до них ставилися з пересторогою, що, певним чином, відбито і в сучасному українському сленгові.

2. Мікрополе *Назви особи за особистим ставленням, прихильністю, потягом до когось або чогось* в українському та британському сленгу складається з двох ЛСГ.

2.1. ЛСГ *Назви особи по відношенню до іншої особи, до людей взагалі*

Український сленг наповнює цю ЛСГ сленговими лексичними одиницями западліст^{мол.} 'людина, яка робить іншим неприємності', кайфолом^{мол.; несхвальн.} 'людина, яка псує іншим гарний настрій, заважає отримувати задоволення, насолоджуватись чимось'; в англійській частині дослідження нами були зафіксовані СЛЮ wet blanket 'людина, яка псує іншим настрій', party pooper 'людина, яка своїм похмурим виглядом псує іншим настрій на вечірці' тощо.

Загальна кількість СЛЮ, які складають цю ЛСГ, в українській мові – 8, в англійській – 4 одиниці. Аналізуючи їх, слід зауважити, що для сленгу особливо значущим є соціальна реалізація людини, її існування в суспільстві, стосунки між людьми. Саме тому в обох досліджуваних мовах до складу цієї ЛСГ входять лише назви осіб, що тим чи іншим чином приносять неприємності іншим представникам соціуму. Разом з цим, не можна не відзначити факт диспропорції між українським та англійським матеріалом. Вдвічі більша кількість відповідних СЛЮ в українському сленгу, свідчить, напевно, про значно важливішу роль відносин між людьми в українському суспільстві. Витоки цього, напевно, слід шукати в особливостях емоційно-чуттєвого характеру "української душі", у "кордоцентричності" української психічної структури [12, с. 11]. Недарма деякі дослідники умовно називають український характер жіночим, бо саме для жінок на першому місці за шкалою цінностей знаходиться налагодження гарних стосунків між людьми, саме жінки характеризуються надзвичайною чуттєвістю щодо настрою, душевного стану співрозмовника, що, зрештою, і є умовою для існування контактів у суспільстві.

2.2. ЛСГ *Назви особи за прихильністю, цікавістю до певного заняття*

Прикладами СЛЮ цієї лексико-семантичної групи в українському та англійському сленгу є геймер 'людина, що постійно грає в комп'ютерні ігри', рокабіл 'фанат музики в стилі рокабілі'; raver 'людина, яка відзначається фанатичною пристрасністю у своїх уподобаннях', teeny-bopper 'дівчина-підліток, яка фанатично слідує останнім тенденціям у моді на одяг, музику тощо.'

Загальна кількість СЛЮ цієї ЛСГ складає в українській мові 5, в англійській – 7 одиниць, що, на нашу думку, свідчить про тотожність

у сприйнятті осіб з вищезначеними характеристиками в обох досліджуваних соціумах.

3. Мікрополе *Назви особи за обдарованістю, за володінням здібностями, розумом, талантом або за їх відсутністю*

Це мікрополе є чи не найбільшим як в українському, так і в британському сленгу. До його складу входять дві ЛСГ: *Назви особи за обдарованістю, за володінням здібностями, розумом, талантом*, яку складають СЛО типу *баниш* 'розумна людина', *гідроцефал*^{мол.; жарг.-ірон.} 'дуже розумна людина', *ботан*^{мол.} 'розумна людина'; *clever Dick*^{ірон.} 'розумна людина', *egghead*^{несхвальн.} 'надзвичайно розумна людина, інтелектуал', *brains* 'найрозумніша людина у групі', *bright spark*^{ірон. або саркаст.} 'надзвичайно розумна людина' тощо; та ЛСГ *Назви особи за обдарованістю, за володінням здібностями, розумом, талантом або за їх відсутністю*, які характеризуються наявністю таких СЛО, як *бамбук* 'нецікава, "порожня" особа'; *тормоз на ручняку*^{жрм.} 'дурень, йолоп'; *Вася приморозжений*^{жрм.} 'дивакувата людина, недоумкуватий, дурень'; *дауніто* 'дурень', *чучмек* 'дурень', *бичка*^{знев.} 'дуреня', *ганька* 'дурнувата і негарна дівчина', *параска* 'дуреня', *душпайка* 'поверхова, нецікава дівчина'; *nooodle* 'дурна людина, яку легко надурити', *zombie* 'дурна, апатична людина, особливо та, що вирізняється уповільненою реакцією', *lemon* 'дурнувата людина, до якої всі ставляться з презирством', *nut-case* 'божевільна або дурна людина', *oaf* 'дурна людина, особливо та, яка набридає оточуючим', *dumb Dora* 'дурна дівчина або жінка', *dumb blonde* 'надзвичайно приваблива білявка, яка не вирізняється видатними розумовими здібностями', *limbo* 'молода, сексуально приваблива жінка з обмеженими розумовими здібностями'.

Загальна кількість СЛО цих ЛСГ складає в українській мові **94**, в англійській мові **105** одиниць.

ЛСГ, що позначають особу за обдарованістю, за володінням здібностями, розумом, талантом або за їх відсутністю є одна з найбільш вербалізованих як в українському, так і в британському сленгу. Більш того, співвідносність загальної кількості СЛО в обох досліджуваних мовах свідчить, на нашу думку, про те, що значущість цих властивостей в українському та англійському соціумах є майже тотожною. Цікавий також факт наявності значно більшої кількості СЛО на позначення осіб, яким бракує розуму або таланту (нами було зафіксовано **90** СЛО в українському сленгу і **93** – в британському), у порівнянні з кількістю СЛО, що позначають обдаровану або розумну людину (відповідно **4** та **11** СЛО). Причини цієї диспропорції, на нашу думку, досить повно виразила Л. Ставицька, яка вважає, що "дурість" у сленгу ототожнюється швидше не з відсутністю розумових здібностей або знань, а з уповільненою реакцією, нездатністю швидко відреагу-

вати, зорієнтуватися в ситуації [11, с. 208]. Отже, для носіїв сленгу набагато більш значущим є здатність до існування в сучасному суспільстві, особливо динамічному, ніж власне інтелектуальні здібності. Це підтверджується наявністю додаткової семи “уповільнена реакція” в українських та британських СЛО, що належать до цієї ЛСГ: *zombie* ‘дурна, апатична людина, особливо та, що вирізняється уповільненою реакцією’, *тормоз на ручняку* ^{жрм} ‘дурень, йолоп’ (від *тормоз* ‘нудна, з уповільненою реакцією людина’).

Впадає в око значна (12 в українській частині дослідження та 4 – в британській) кількість СЛО на позначення жінки, яка характеризується відсутністю розуму або обмеженими розумовими здібностями. Звичайно, це є наслідком так званої “гендерної асиметрії”, яка у сленгу виявляється значно більшою мірою, ніж у стандарті. Це зумовлюється насамперед тим, що чоловіки більше схильні до сленгізації свого мовлення [11], а отже, саме вони створюють переважну більшість СЛО. Втім, за спостереженнями Л. М. Синельнікової [8], чоловічий дискурс стосовно жінок здебільшого є пейоративним, що й виявляється у сленгу. Образно кажучи, вербалізація цієї ЛСГ умотивована пересічною думкою чоловіків про те, що жінки, за словами М. Жванецького, поділяються на дві категорії: “ужас, какая дура!” та “прелесть какая глупенькая”. Втім, слід зазначити, що кількість СЛО на позначення жінки з обмеженими розумовими здібностями в українському сленгу майже втричі перевищує відповідні показники у британській частині дослідження, що, на наш погляд, свідчить про значно сильніші феміністичні тенденції у британському соціумі або (навіть вірогідніше) про значущість у ньому правил політкоректності, які, певною мірою, розповсюджуються і на сленг.

4. Мікрополе Назви особи за володінням знаннями, уміннями, майстерністю, досвідом, за їх відсутністю або недостатністю.

Дане мікрополе також складають дві ЛСГ: Назви особи за володінням знаннями, уміннями, майстерністю, досвідом, до якої нами було віднесено такі СЛО, як *гуру* ‘знавець’, *динозавр* ‘професіонал, знавець, досвідчена у своїй галузі людина’, *artist* ‘надзвичайно досвідчена у своїй галузі людина’, *wizard* ‘людина, що володіє великим досвідом у своїй справі’, *тітуу* ^{зневждл} ‘жінка-професіонал у своїй сфері’; та ЛСГ Назви особи за відсутністю або недостатністю знань, умінь, майстерності, досвіду, яка відповідно складається зі СЛО на кшталт *чайник* ‘недосвідчена в будь-якій сфері людина, початківець’, *букварик* ‘водій-початківець, який розміщує на своєму автомобілі розпізнавальний знак “У”’, *зелений* ^{жрм, крим.} ‘молода недосвідчена людина’, *greenhorn* ‘недосвідчена людина, особливо в сфері торгівлі’, *shaveteil* ‘початківець, особливо молодий офіцер’, *butter-boy* ‘водій таксі-початківець’, *snotnose* ‘недосвідчена людина’.

Загальна кількість СЛО цієї ЛСГ складає в українській мові **22**, в англійській – **29** одиниць.

Специфіка цієї ЛСГ полягає в тому, що більшість її складників є запозиченнями з професійних жаргонів, а отже, віддзеркалюють певні особливості, притаманні цим жаргонам. Йдеться про сміховий компонент, наявність якого була визначена В. Єлістратовим, але який, на жаль, майже не відбито в існуючих визначеннях професійних жаргонів або арго. На думку дослідника, професійний арготизм (у нашій термінології жаргонізм) характеризується наявністю трьох елементів: езотеричного, професійного і сміхового, здебільшого спрямованого на клієнта, на “чужого” [3, с. 593]. Втім, за нашими спостереженнями, сміх у професійному жаргоні спрямований не лише на клієнта, але – у власне професійній площині – на людину, яка не володіє достатнім досвідом, навичками або вміннями у певній сфері. Саме цим, на наш погляд, зумовлено факт існування значно більшої кількості СЛО, що позначають людину з браком досвіду, вмінь, ніж таких, які називають особу, що володіє знаннями та навичками в повному обсязі. Так, в українському та британському сленгу кількість СЛО на позначення людини за володінням знаннями, вміннями, майстерністю, досвідом складає відповідно **5** та **7** одиниць. Натомість кількість СЛО на позначення людини, якій цих властивостей бракує, є майже втричі більшою – **17** СЛО в українському сленгу та **22** одиниці в англійському. При аналізі цієї ЛСГ слід також враховувати специфіку власне сленгу, з його схильністю до вербалізації негативних рис або властивостей.

Таким чином, мікрополе *“Назви особи за інтелектуальним, інтелектуально-емоційним станом, властивістю, якістю та за їх виявом”* є складовою частиною більшого мікрополя *“Назви особи за характерними ознаками: за властивістю, станом, відносинам, зв’язкам, за дією, функцією”* і відзначається досить складною структурою. До його складу входять **4** дрібніші мікрополя, які, відповідно, складають **8** ЛСГ. Загальна кількість СЛО виділеного мікрополя складає в українській мові **131**, в англійській – **160** СЛО, що дозволяє відносити його до одного з найбільших лексичних угруповань у сленгу, а також є свідченням значущості вищезазначених характеристик для подальшого виділення мовних універсалій на рівні нонстандарту.

Виявлена диспропорція у кількісному наповненні ЛСГ українським та британським матеріалом дозволяє робити певні висновки щодо особливостей семантичної структури сленгу, зумовлених історичними, етнічними та соціальними чинниками. Так ЛСГ *Назви особи за релігійним сприйняттям дійсності* в українському сленгу не вербалізовано жодною лексичною одиницею, а отже, зазначене лексичне угруповання може визначатися як лакуна в українській сленговій картині світу, наявність якої ґрунтується, по-перше, на суспільно-політич-

них чинниках, які протягом десятиріч обмежували релігійну самоідентифікацію українців; по-друге, значно більший толерантності українців взагалі, в тому числі й до людей, які сповідують іншу релігію.

Значна диспропорція, виявлена нами у ЛСГ *Назви особи за світосприйняттям, колом інтересів* зумовлена, очевидно, істотно більшим індивідуалізмом членів британського суспільства порівняно з українцями, що виявляється не лише у негативних рисах (егоїзмі, зарозумілості тощо), значно більшою мірою притаманних британцям, а й у позитивному сенсі, зокрема свободі самовияву, різноманітності світосприйняття тощо.

Найбільшою зафіксованою нами в межах даного мікрополя в обох досліджуваних мовах є ЛСГ *Назви особи за обдарованістю, за володінням здібностями, розумом, талантом або за їх відсутністю*, що свідчить про важливість зазначених рис як для українського, так і для британського суспільства. Досить значна кількість СЛО на позначення жінок з обмеженими розумовими здібностями демонструє наявність у сленгу гендерної асиметрії, причому навіть більшою мірою, ніж у стандарті.

Подальше з'ясування спільного та відмінного щодо семантико-ідеографічної репрезентації сленгових лексичних одиниць вбачаються, на нашу думку, досить корисними для більш глибокого вивчення української та британської мовних картин світу, гендерної лінгвістики тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. The Oxford Dictionary of Slang / John Ayto, Oxford University Press, 2003. – 474 p.
2. Воїнов В. В, Васильченко О. Ю. Різновиди американського індивідуалізму та їх мовна маніфестація // Мовні і концептуальні картини світу – К.: Київський університет імені Тараса Шевченка, 2000. – С. 84-91
3. Елистратов В. С. Словарь русского арго: Материалы 1980-1990 гг.: Около 9 000 слов, 3 000 идиоматических выражений. – М.: Русские словари, 2000. – 693 с.
4. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355 с.
5. Коваленко Б. О. Стилистично знижена лексика в мові сучасної української публіцистики: Автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.01. – Кам'янець-Подільський, 2002 – 19 с.
6. Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание. (Избранные работы.) Учебное пособие для студентов пед. ин-тов. Сост. проф. Б.Л. Богородский, проф. Н.А. Мещерский. – М., "Просвещение", 1977. – с. 175-199.

7. Потятиник У. О. Соціолінгвістичні та прагматистичні аспекти функціонування сленгової лексики (на матеріалі періодики США): Дис....канд. філол. наук: 10.02.04. – Львів, 2002. – 192 с.
8. Синельникова Л. Н., Богданович Г. Ю. Введение в лингвистическую гендерологию: Материалы к спецкурсу. – Симферополь, 2001. – 40 с.
9. Словник сучасного українського сленгу / Упорядник Т. М. Кондратюк. – Харків: Фоліо, 2006. – 350 с.
10. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови: Містить понад 3200 слів і 650 стійких словосполучень. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
11. Ставицька Л. Аргі, жаргон, сленг: Соц. диференціація укр. мови. – К.: Критика, 2005. – 464 с.
12. Храмова В. До проблеми української ментальності // Українська душа. – К.: “Фенікс”, 1992. – С. 3-35.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається одне з найбільш значущих у сленгу мікрополе *“Назви особи за інтелектуальним, інтелектуально-емоційним станом, властивістю та за їх виявом”*. За результатами встановлення структури досліджуваного мікрополя, визначення кількісного наповнення кожної із ЛСГ, що його складають, виявлено певні особливості семантико-ідеографічної репрезентації українського та британського сленгу.

SUMMARY

The article investigates one of the most important slang microfield *“The names of persons according to intellectual, intellectual and emotional state, characteristic features and their expression”*. Structuring of the microfield, qualitative and quantitative contrasting of the lexical semantic groups that it builds resulted in establishing the peculiarities of semantic ideographical representation of Ukrainian and British slang.

Н.В. Кондратенко
(Одеса)

УДК 811.161.2'42

СЕМАНТИКА ТЕКСТУ: СЕМІОТИЧНИЙ, ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ І КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТИ

Однією з найактуальніших проблем лінгвістики тексту є дослідження семантики тексту, хоч останнім часом у мовознавчій науці і з'явилися праці, присвячені окремим аспектам вивчення семантичної організації тексту: в україністиці можна відзначити розробки Ф.Бацивича в галузі лінгвістичної генології [5], а в русистиці – фундаментальні дослідження О.Залевської [11а], О.Новикова [20], Г.Богіна [6] тощо. Прагнення науковців експлікувати семантичний шар тексту неодмінно виводить на рівень інтерпретації і вимагає застосування категорій, що є більшою мірою філософськими, ніж власне лінгвістичними. Семантичні розробки в галузі текстолінгвістики поєднують у собі елементи методології різних гуманітарних наук – насамперед, семіотики, логіки, герменевтики, психології і філології. Аналіз семантики тексту лише в руслі однієї науки обмежує дослідження і робить його вузько спрямованим. Річ у тому, що поняття семантики є ключовим для більшості гуманітарних дисциплін, тому її вивчення вимагає застосування синкретичного підходу. Незважаючи на те, що лінгвістичну теорію семантики більшою мірою орієнтовано на лексичний рівень мови, семантичні дослідження висловлення і тексту теж перебувають у центрі уваги науковців [2; 15].

Традиційну текстолінгвістику, що рухалася в напрямку структуралістських досліджень, було зорієнтовано на формально-граматичні характеристики тексту [24], проте розробка типології текстових категорій була пов'язана із семантикою тексту в плані його цілісності [18], концептуальності [16], інформативності [9]. Застосування когнітивного підходу до тексту дозволило поглибити семантичний аналіз: дослідники зосередилися на пошуку концептів у тексті та концептуальному просторі [23, с.247], ментальних моделей і фреймів. Однак коло нерозв'язаних питань скоріше збільшується, а вивчення семантики тексту залишається однією з ключових проблем текстолінгвістики. Актуальність проблеми загострюється з огляду на те, що деякі фахівці навіть формулюють питання таким чином: „чи можна взагалі говорити про те, що текст має особливу семантичну структуру?” [1, с.302].

З огляду на це *метою* нашої статті є з'ясування поняття „семантика тексту” з урахуванням розмежування значення і змісту, а також визначення семантичного наповнення тексту. Мета передбачає розв-

’язання таких завдань: 1) розмежувати поняття „значення” і „зміст”; 2) визначити компоненти семантичної будови тексту; 3) з’ясувати специфіку організації змісту та семантичного поля тексту.

Говорячи про семантику, слід розмежувати два поняття, що є основними складниками семантичного боку тексту – *зміст* і *значення*. Незважаючи на близькість термінів, вони позначають різні семантичні компоненти тексту: зміст є ширшим і загальнішим поняттям, що характеризує цілісний текст, тоді як значення – компонент змісту. Так, М.Я. Поляков вважає, що „зміст літературного твору з’являється із всієї суми контекстів” [22, с.21], тобто включає як власне текстові елементи – значення, – так і позатекстові – екстралінгвістичні чинники, що впливають на породження та сприйняття тексту. Співвідношення понять „зміст” і „значення” як цілого і частини підкреслюють й інші дослідники: змістом вербального тексту є „цілісний зміст будь-якого висловлення, який не можна зводити до значень його складових частин та елементів, але зміст і визначає ці значення” [8, с. 244]. М.В. Нікітін зазначає, що розмежування значення і змісту різняться в логіці та лінгвістиці: логічна наука пов’язує значення з екстенсіоналом знака, а зміст – з інтенсіоналом; мовознавство і психологія інтерпретує значення як спільний компонент семантики для всіх носіїв мови, як соціально закріплену категорію мови, зміст як індивідуально-особистісне варіювання семантики вербального знака [19, с. 38-39].

Розмежування змісту і значення є важливим зокрема для синтаксичного рівня мови і для тексту, а також для дихотомічних відношень мова/мовлення. І.М. Кобозєва пов’язує зміст і значення з реченням та висловленням як одиницями мови і мовлення [13, с. 199] і наводить таку схему:

Мова	Мовлення
речення	висловлення
значення	зміст

Дослідниця розглядає зміст і значення не як ціле і частину, а як абстрактну одиницю та її реалізацію, порівнюючи це протиставлення з актуальним (зміст) і віртуальним (значення) аспектами семантики мовних і мовленнєвих одиниць. Зміст і значення, таким чином, розмежовано у структуралістській дихотомії мова/мовлення, де віртуальний рівень відповідає мові, а актуальний – мовленню, тобто реалізації мовної системи. Тлумачення змісту як актуалізації значення релевантне і для тексту, проте слід брати до уваги і протиставлення іншого характеру: у цілісному тексті загальний зміст не є простою сумою всіх компонентів – значень, – він є явищем вищого рівня, тому ми можемо говорити про подвійну природу змісту тексту. З одного

боку, зміст актуалізує значення, що становлять текст, а з іншого, він реалізує їхній семантичний потенціал, об'єднуючи в певний комплекс. Поєднані семантичні компоненти тексту втрачають самостійність і виконують функцію вираження загальної семантики. Розчленування тексту на окремі значення призведе до руйнування цілісного змісту і втрати можливих інтерпретацій.

Говорячи про семантику тексту, таким чином, маємо на увазі *зміст*, проте і ця категорія потребує певних уточнень. Так само, як термін „текст” за умови загальної зрозумілості має безліч тлумачень, серед яких є не лише суперечливі, а й взаємовиключні, поняття „зміст тексту” є надто широким і невизначеним термінологічно. Визначаючи текст як структурно-семантичний комплекс вербальних знаків, об'єднаних на підставі семантико-комунікативних зв'язків (в О.О. Селіванової „цілісна знакова форма організації мовлення” [23, с. 28]) і протиставляючи його дискурсу як тексту в ситуації, зміст тексту пропонуємо розглядати в трьох аспектах – семіотичному, психолінгвістичному і когнітивному. На нашу думку, це дозволить представити текст як знакове утворення – *семіотичний аспект*; проаналізувати його в процесі породження/сприйняття – *психолінгвістичний аспект*; простежити реалізацію інтенціональності тексту та можливості його інтерпретації – *когнітивний аспект*.

Семіотичний аспект семантики тексту ґрунтується на тлумаченні останнього як знака ситуації. Р. Барт вважає, що значення – це „акт, що об'єднує означуване та означене, акт, продуктом якого і є знак” [4, с. 271]. Схематично знак представляють у вигляді семіотичного трикутника Огдена – Річардса, поданий у роботі „The meaning of meaning” (1923). Більшість учених отожднюють значення знака з вершиною трикутника, яка вказує на відбиття дійсності у свідомості людини, проте Г. Фреге, пропонуючи близьку структуру знака у вигляді трикутника, пов'язував значення з денотатом, а зміст – з його відображенням у свідомості. Ця позиція і стала, на нашу думку, основою для тлумачення значення як узагальненого, спільного семантичного компонента, а змісту як індивідуалізованого. Репрезентація структури знака у вигляді трикутника залишається інваріантною і незмінною незалежно від інтерпретації місця значення в цій схемі, тому що схема графічно вказує на характер зв'язку предмета (референта, денотата), який належить об'єктивній дійсності та його формального позначення (слова, малюнка, схеми, кольору тощо). Зв'язок цей має опосередкований характер, тому що означуване та означене співвідносяться через свідомість інтерпретатора знака у формі понять і думок. Ступінь довільності зв'язку залежить і від типу знака: зв'язок тісніший в іконічних знаках і слабший в дійсних і символічних.

Якщо опосередкованість зв'язку денотата з формою підкреслює кожний дослідник, зокрема коли йдеться про вербальний знак, який

належить до символічних, то характер зв'язку денотата зі значенням (поняттям, думкою, ментальним феноменом) потребує пояснень, зокрема у випадку, де знаком виступає текст. Текст з огляду на це визначають як знак комунікативної ситуації, тобто „вербальна реакція на ситуацію, продукт мовленнєво-мисленнєвої діяльності і є *текст*” [14, с. 141]. Зрозуміло, що формою тут виступає текст, точніше, його матеріальна знаково-графічна фіксація, денотатом – ситуація, певний фрагмент дійсності, а вершиною трикутника, що відповідає ментальному феномену, узагальненому відображенню ситуації дійсності в свідомості реципієнта, на нашу думку, є *зміст* тексту. Причому тут слід мати на увазі специфіку зв'язку змісту і денотата для тексту як знака, бо „зміст ніколи безпосередньо не співвідноситься з позамовною реальністю” [10, с. 126]. Тут ідеться про те, що ментальний еквівалент реальної ситуації не є її відповідником, копією, а завжди – інтерпретацією. Отже, *зміст тексту в семіотичному плані – це спосіб репрезентації дійсності у свідомості людини, мисленнєвий образ дійсності*.

Психолінгвістичний аспект семантики тексту пов'язаний з процесами його породження, сприйняття та розуміння.

Відштовхуючись від семіотичної моделі тексту як знака, у психолінгвістиці зміст тексту було інтерпретовано в аспекті мовленнєвої діяльності людини, тобто психолінгвістичний аналіз тексту передбачає акцент на мовну особистість та її діяльність [12, с. 205]. Так, В. Красних тлумачить процес породження тексту таким чином: „Ситуація, викликаючи певну психічну реакцію, спонукає до певної дії: вербальної або невербальної. Ця реакція „оформлюється” в *мотив*, який, в свою чергу, може бути втілений в *інтенцію* вербальної реакції (відклику) на зовнішній подразнювач – ситуацію” [14, с. 141].

Психолінгвістичні розробки в галузі семантики тексту було зорієнтовано на антропоцентричний чинник – адресата й адресанта. За таких умов змістом виступає авторський задум (категорія адресанта), що відповідає авторській інтенції, яка має бути зрозумілою реципієнту (категорія адресата). З семантикою тексту тісно пов'язаний адресатний аспект, а саме, розуміння, що і становить оволодіння змістом. У психолінгвістичних дослідженнях тексту обґрунтовано специфіку процесу його розуміння з огляду на глибину оволодіння змістом. Г. Богін видокремлює три типи розуміння тексту: семантизоване, когнітивне і розпредмечувальне [6, с. 241]. Перший тип є декодуванням одиниць тексту, тобто значень конкретних, переважно незнайомих слів, словосполучень; другий – осмисленням інформації пізнавального характеру, що вміщено в цих одиницях, точніше в комплексі одиниць; третій тип пов'язаний з розумінням ідеальних понять, що не репрезентовані засобами прямої номінації, проте наявні безпосередньо в тексті. Пропонуючи таку типологію, дослідник го-

ворить про рух від значення до змісту, в результаті якого зміст з'являється, формується як відображення ситуацій об'єктивної або суб'єктивної реальності. Тут ідеться про розуміння загальної ідеї цілісного тексту як його змісту, тобто про кінцевий результат розуміння.

Проте процес розуміння передбачає поступове оволодіння змістом. Першим етапом є пошук загального змісту повідомлення [15, с. 206], хоча сенсорне сприйняття прямує від конкретних фраз і слів до цілісного тексту, інформація поступає не в тій послідовності, як усвідомлюється. Саме тому зрозуміти текст можна лише за умови його цілісного сприйняття у всьому обсязі, коли реципієнт намагається усвідомити основну ідею, тобто зміст тексту. Завдяки цьому механізму стає можливим швидкочитання, що передбачає охоплення семантично навантажених елементів тексту та його ідеї.

О.І. Новиков, вивчаючи зміст тексту в аспекті його розуміння, виділяє сім дихотомічних ознак змісту, які можна стисло окреслити так:

- цілісний зміст впливає на осмислення окремих мовних одиниць / цілісний зміст є результатом розуміння тексту;
- зміст тексту є змінним, плинним і синкретичним / глибина, точність та адекватність розуміння тексту залежать від змісту;
- зміст є інваріантним / зміст є ситуативно залежним і суб'єктивним;
- зміст виокремлюється з тексту в результаті розуміння / зміст надається тексту в процесі розуміння;
- змістові компоненти наявні в пам'яті людини в готовому вигляді / пошук смислу є творчим процесом;
- зміст належить сфері свідомості / зміст належить сфері підсвідомості;
- зміст є результатом розуміння / зміст є інструментом розуміння [21, с. 135-140].

Актуалізація цих дихотомій відбиває ситуацію співвідношення понять „зміст” і „розуміння змісту” в психолінгвістичних дослідженнях тексту. Основна проблема, на нашу думку, ґрунтується на останній дихотомії: зміст, з одного боку, є результатом розуміння цілісного тексту, а з іншого – розуміння тексту неможливе без урахування змісту.

Проте психолінгвістика на протигагу семіотиці демонструє домінування антропоцентричної методології, орієнтуючись на адресата й адресанта, тоді як семіотика враховує специфіку тексту як вербального знака. З огляду на це *змістом тексту в аспекті психолінгвістики є інтенція мовця*, яку має розуміти реципієнт, причому оволодіння змістом – розуміння – можливе лише за умови адекватного сприйняття інтенції.

Когнітивний аспект семантики тексту останнім часом привертає все більше уваги дослідників. Саме цей методологічний підхід не лише прагне визначити, що саме є змістом тексту, а й в його межах

спостерігаємо спроби структурувати семантичну організацію тексту та з'ясувати специфіку глибинного розуміння – інтерпретації тексту.

Якщо процес розуміння як оволодіння змістом цілісного тексту вивчає психолінгвістика, то інтерпретацію – герменевтика і когнітологія. В. Красних розмежовує розуміння та інтерпретацію таким чином: „Інтерпретація відбувається в загальному контексті пізнавальної та оцінної діяльності людини на відміну від розуміння, що спирається на мову” [14, с. 139]. Для розуміння є релевантним знання мови (щоб декодувати текст – перейти від лінійної послідовності знаків до відповідної семантичної ситуації) і власний досвід, а для інтерпретації необхідні знання про світ енциклопедичного характеру, екстралінгвістичні знання. Тут необхідно не тільки співвіднести текст зі знайомими ситуаціями, а й уміти моделювати, оперувати великим обсягом інформації, робити теоретичні узагальнення, розглядати текст у соціокультурному контексті тощо.

Зміст у тексті, який в семіотиці і психолінгвістиці отримав близькі характеристики, у когнітивістиці незмінно отожднюють з *концептом*, тлумачення якого ближче за все до загальної ідеї тексту: „Концепт тексту є мисленнєвий згусток, максимально згорнута змістова структура, розгортання якої відбувається в процесі породження тексту” [14, с. 141], хоча загальний підхід до визначення концепту є ширшим. Ураховуючи це, поняття змісту тексту можна представити таким чином:

Підхід	Процес оволодіння змістом	Семантична одиниця тексту
<i>семіотичний</i>	сприймання	мисленнєвий образ
<i>психолінгвістичний</i>	розуміння	інтенція
<i>когнітивний</i>	інтерпретація	концепт

Поєднання підходів дає повну картину стосовно семантичної організації тексту, де основними процесами оволодіння змісту є сприймання, розуміння та інтерпретація – поетапно, від поверхового сприймання лінійної послідовності знаків до додавання нових змістів, а формами репрезентації змісту є мисленнєвий образ комунікативної ситуації, авторська інтенція та концепт.

Однак, на нашу думку, проривом когнітивної лінгвістики є відмова від розуміння змісту тексту лише як одного концепту, який і є згорнутим змістом, а перехід до понять іншого рівня – семантичних блоків, моделей, карт. Семантику тексту вже тлумачать не як сукупність значень, ядром яких є зміст (концепт) – щось на зразок кристалічної решітки хімічних речовин, а як певний простір, що становить сукупність ментальних схем, моделей.

Такий „стереопогляд” на текст, що враховує на лише елементи семантичної організації, а й її принцип, став основою для застосування

понять „семантичний простір” та „концептуальний простір” тексту. Застосування поняття семантичного простору передусім ґрунтується на ідеї текстової структури у вигляді ключових слів, відповідно пов'язаних між собою. „Ключові знаки більшої ваги, звичайно, не можуть у семантичному просторі посідати ті ж місця, що і неключові знаки, не можуть бути з ними „на одній лінії”. Крім того, ключові знаки з подібним змістом повинні в буквальному сенсі наблизитися один до одного в семантичному просторі, а протилежні – віддалятися. Схема таких взаємодій зумовлює конкретну для кожного тексту конфігурацію його семантичного простору” [18, с. 117]. Семантичний простір пов'язують переважно з вербальним боком тексту, з експліцитним вираженням змістового наповнення. Семантичний простір у такому ракурсі становить лінійно-знакове утворення, проте доцільніше було б тлумачити його як двомірну сутність, один бік якої є лінійно-знаковим, а інший – когнітивно-ментальним. У такому випадку ми говоримо не лише про експліцитний шар семантики тексту, а про глибинний, імпліцитний, для найменування якого іноді використовують окремий термін – концептуальний простір, одиницею якого є концепт: „концептуальний простір тексту інтегрує значущі в тексті поняття, що слугують реалізації авторських цілей і задумів...” [23, с. 247].

Обидва підходи не суперечать один одному: або розглядаємо двомірний семантичний простір, або визнаємо існування семантичного і концептуального, що по суті одне й те саме. Поняття семантичного і концептуального простору, на нашу думку, співвідносяться як значення і зміст: семантичний є віртуальною частиною, а концептуальний актуальною; перехід до концептуального неможливий без семантичного. Зміст цілісного тексту тлумачать згідно з такою теорією як індивідуально-авторську картину світу, що є верхівкою в ієрархії семантичних компонентів [3, с. 50].

Ми пропонуємо для визначення змісту тексту використовувати інше поняття – *семантичне поле*, яке дозволить поєднати ментальні одиниці різних типів. Поняття функціонально-семантичного поля, розроблене О.В.Бондарком на матеріалі російської граматики і розтлумачене як спосіб організації мови, дозволяє побудувати семантичну структуру тексту з урахуванням одиниць різних рівнів та відношень між ними, а також відповідних ментальних схем. Семантичне поле тексту, на нашу думку, ґрунтується на понятті *інтенціональності*, яке вказує на „зв'язок мовних значень з наміром мовця, з комунікативною метою мисленнєвомовленнєвої діяльності, тобто здатність змісту, що виражений певною мовною одиницею, зокрема, граматичною формою (у взаємодії з її оточенням, тобто середовищем), бути одним з актуальних елементів мовленнєвого змісту” [7, с. 6]. Іntenціональність містить два складники – адресатність та адресантність (для тексту – категорії ав-

тора і читача). Саме інтенціональність дозволяє говорити про зміст як результат процесу розуміння/інтерпретації та як процес отримання змісту. Якщо автор, створюючи власний семантичний простір тексту, що набуває цілісного вигляду як індивідуально-авторський образ світу, прагне розуміння інтенцій, то реципієнт не лише намагається спроектувати своє сприйняття тексту на авторську картину світу, а й додати до неї елементи власного світосприйняття, власного семантичного простору – інтерпретувати. Отже, зміст народжується під час поєднання семантичних просторів мовця і реципієнта, в результаті чого з'являються спільні моделі і точки перетину – концепти.

Семантичне поле складається з ментальних моделей, що ґрунтуються навколо відповідних ментальних феноменів – концептів. Це утворення є схемою текстового світу, моделлю можливого світу: цілісний зміст тексту є поєднанням авторського семантичного поля із семантичними полями всіх реципієнтів, що інтерпретують текст. Кожна інтерпретація є трансформацією змісту в бік його поглиблення, у межах нашої концепції – ускладненням семантичного поля.

Таким чином, зміст тексту є одночасно процесом і результатом розуміння та інтерпретації. Формування цілісного змісту, на нашу думку, є безперервним процесом, кінцевий результат якого досить абстрактне поняття. Річ у тому, що ми тлумачимо зміст як постійне накладання семантичних полів мовця та реципієнта: автор створює власний світ, ґрунтуючись на відповідному семантичному полі, результатом чого стає текстова реальність. Семантичне поле автора є тим сталим шаром змісту, семантичним ядром, яке можна вивчати як результат, розуміти, інтерпретувати, для продуцента – суб'єкта мовлення – це поле є незмінним. Семантичне поле реципієнта тексту в основному збігається із семантичним полем автора: без цього немає розуміння тексту, метою якого є розпізнавання інтенції автора. Проте інтерпретація як когнітивний процес передбачає поглиблення та розширення змісту: читач додає елементи власного семантичного поля до авторського. Кожна інтерпретація певного тексту передбачає таке накладання полів – авторського і читачького, в ході якого загальне семантичне поле тексту розширюється, збільшується. Отже, загальним змістом тексту буде конгломерат семантичних полів реципієнтів разом із семантичним полем автора, звідси, це поняття є вже змінним, варіативним. Правильним було б говорити про два типи змісту – *текстовий* та *інтерпретаційний*. Текстовий відповідає семантичному полю автора, а інтерпретаційний – конгломерату семантичних полів. Якщо перший тип має лінійно-знакове вираження – у вигляді семантичного простору та ключових слів і ментально-когнітивне – у вигляді концептуального простору і концептів, то другий тип принципово ментальної природи, експлікація якого лише має стати одним із наступних завдань текстолінгвістики.

Реалізацію інтенціональності як принципу організації семантичного поля ми вбачаємо у відповідності концептуальних полів і, зокрема, концептів під час накладання семантичних полів автора і читача: якщо інтенцію автора зрозуміло, то наявний збіг концептів. Саме така ситуація має місце в наукових та публіцистичних текстах, що передбачають розпізнавання інтенції автора; більше того, точність та ясність є обов'язковою ознакою цих типів тексту як обов'язкові умови адекватного розуміння. Художній текст за своєю природою передбачає багатомірність інтерпретації, тому семантичне поле реципієнта повинно бути ширшим за авторське. Це досягається шляхом когнітивного розуміння – інтерпретації – з використанням позамовних, енциклопедичних знань. Проте ми забуваємо, що інформаційний обмін, який є ядром процесу комунікації, суттєво відрізняється від усіх інших типів обміну: він має подвійну спрямованість. Ми не лише механічно застосовуємо екстралінгвістичні знання в інтерпретації тексту, беручи їх з якогось віртуального інформаційного позатекстового сховища, а навпаки: як екстралінгвістичні знання беруть участь в інтерпретації тексту, так і семантичне поле цього тексту впливає на знання реципієнта. Семантичне поле тексту, зокрема його текстовий зміст (якщо навіть уявити собі ситуацію першого прочитання), виходить поза межі конкретного тексту, набуваючи статус екстралінгвістичних знань: його можна використовувати не тільки в інтерпретації інших текстів, коли ми фіксуємо інтертекстуальні зв'язки, а й в осмисленні об'єктивної реальності, у формування індивідуального образу світу людини. У такій функції ми не можемо використати весь текст, а лише його зміст – комплекс ментальних схем та концептів, що становлять цілісне семантичне поле автора і реципієнтів.

Отже, в результаті ми дійшли *висновків*:

- зміст тексту є синкретичним поняттям семіотики, психолінгвістики та когнітивістики, де виступає як ментальний феномен, інтенція і концепт;

- зміст тексту формується завдяки семантичному полю, компонентами якого є семантичне поле мовця та семантичне поле реципієнта;

- семантичне поле має два вияви – власне текстовий зміст, що відповідає авторському аспекту і має лінійно-знакове та ментально-когнітивне вираження, та інтерпретаційний зміст, що є комплексом авторського семантичного поля і полів усіх потенційних реципієнтів;

- розуміння тексту передбачає збіг концептів та ментальних моделей семантичних полів автора і читача, а інтерпретація – розширення загального семантичного поля тексту за рахунок семантичних полів реципієнтів та здатності змісту тексту набувати статусу енциклопедичних знань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алифиренко Н. Спорные проблемы семантики. – М., 2005.
2. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М., 1976.
3. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. – М., 2003.
4. Барт Р. Основы семиологии // От структурализма к постструктурализму: Французская семиотика. – М., 2000. – С. 247-310.
5. Бацевич Ф.С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи. – Львів, 2005.
6. Богин Г.И. Типология понимания текста // Общая психолингвистика: Хрестоматия. – М., 2004. – С. 230-258.
7. Бондарко А.В. Лингвистика текста в системе функциональной грамматики // Текст: Структура и семантика. – М., 2001. – Т. 1. – С. 4-13.
8. Валгина Н.С. Теория текста. – М., 2003.
9. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.
10. Гийому Ж., Мальдиёе Д. О новых приемах интерпретации, или Проблема смысла с точки зрения анализа дискурса // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса / Пер. с фр. – М., 1999. – С. 124-137.
11. Залевская А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избр. Труды. – М., 2005.
12. Зорькина О.С. О психолингвистическом подходе к изучению текста // Язык и культура. – Новосибирск, 2003. – С. 205-210.
13. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. – М., 2000.
14. Красных В. „Свой” среди „чужих”: миф или реальность? – М., 2003.
15. Кронгауз М.А. Семантика. – М., 2001.
16. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – М., 1988.
17. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика: Введение / Пер. с англ. – М., 2003.
18. Лукин В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории и элементы анализа. – М., 1999.
19. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М., 1988.
20. Новиков А.И. Семантика текста и ее формализация. – М., 1983.
21. Новиков А.И. Смысл: семь дихотомических признаков // Материалы конференции „Теория и практика речевых исследований”. – М., 1999. – С. 132-144.
22. Поляков М.Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. – М., 1978.
23. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К., 2002.
24. Синтаксис текста. – М., 1979.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто поняття семантики тексту в аспекті співвідношення змісту та значення в тексті. Проаналізовано особливості семантичної структури тексту, компонентами якої є семантичні поля мовця і реципієнта. Семантичну організацію тексту вивчено з трьох позицій – семіотичної, психолінгвістичної та когнітивної. Визначено особливості семантики тексту та специфіку його розуміння.

SUMMARY

In the article the conception of the semantics of a text in the aspect of correlation of sense and meaning is considered. Some peculiarities of semantic structure of a text, which components are semantic fields of a speaker and a recipient, are analysed. Semantic organisation of a text is studied due to three positions – semiotic, psycholinguistic and cognitive. Peculiarities of semantics of the text and specifics of its understanding are determined.

О.В. Холодов
(Слов'янськ)

УДК 808.3+808.2:801

**ДО ВИВЧЕННЯ СУБСТРАТНИХ ЕЛЕМЕНТІВ
У СТРУКТУРІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ**

Проблема субстрату і його особливостей та включення в мову-реципієнт є надзвичайно важливими для багатьох мов світу. На сьогодні вже накопичено значний матеріал з даної проблематики, який потребує синтетичного теоретичного вивчення з метою узагальнення висновків про субстрат, його природу та роль у формуванні мовного розвитку.

Мова етнічного субстрату є зовнішньою умовою для розгортання системи мови-переможниці. Справедливим слід вважати положення, згідно з яким дія зовнішніх чинників на розвиток мовної системи здійснюється не шляхом розриву системи мови та внесення в неї готових елементів чужинної системи, а шляхом впливу на внутрішній розвиток мовної системи. Але чи можуть субстратні явища стати фактом внутрішньої історії мови, тобто прийняти форму законів цієї мови? Деякі лінгвісти, наприклад В.І.Абаєв, дають позитивну відповідь на це запитання [1, с. 62].

Метою нашої статті є дослідження ролі субстратних впливів у процесі становлення східнослов'янських мов та їх результатів.

Лінгвістотріографічна спрямованість даної статті передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити коло дослідників цього питання; 2) встановити основні положення їх вчення про субстрат у східнослов'янських мовах; 3) зробити загальні висновки щодо проблеми дослідження впливу субстрату на структуру мови.

Матеріал розвитку східнослов'янських мов свідчить про те, що дія їх етнічного субстрату відбувалася не стільки шляхом привнесення елементів своєї системи в систему мови-переможниці, скільки шляхом впливу та каталізації закономірного розвитку мови-переможниці [4, с. 60].

Мовне явище вважається субстратним у тому випадку, якщо його не можна пояснити як наслідок органічного розвитку структури мови, що зазнала впливу з боку іншої, і якщо цей вплив відбито на різних мовних рівнях: фонетичному, морфологічному, лексичному та синтаксичному. При цьому дані фонетики, морфології та синтаксису не можуть бути уривчастими та поодинокими; вони мають відбивати показники системної організації. [3, с.192-193; 5, с.152].

О.Б.Ткаченко додає ще й фразеологічний рівень, об'єднуючи морфологічний та синтаксичний в один рівень – граматичний [7, с.40]. Особливої ваги при дослідженні мови-субстрату набувають дані топонімії та гідронімії, що дозволяють встановити ареал субстратної мови.

Етнічне змішування не завжди спричиняється до глибоких структурних змін. В.О.Востріков так висловлюється з цього приводу: “Перестройка мовної системи під впливом мови-субстрату можлива, але не обов'язкова”. Проте відмовлятися від поняття субстрату не можна. Дія субстрату може бути глибокою, і в цьому випадку вона торкається усіх рівнів мови. В інших випадках субстратна дія може бути поверховою і торкатися лише лексичного рівня [2, с.14].

За словами О.Б.Ткаченка, одною з причин цього ефекту є географічне положення мови-реципієнту серед споріднених їй мов. У випадку тісного зв'язку тісного зв'язку із спорідненими мовами та через взаємодію з попередньою генетичною основою багато елементів субстрату усуваються, і навпаки, мають можливість закріпитися в разі ізолюваного територіального положення. Особливо це стосується елементів лексичного та фонетичного рівнів [7, с.97].

Ось чому досить складно прослідкувати вплив субстратної мови на близькоспоріднену їй мову-переможницю. Балтійський субстрат є безсумнівним явищем у слов'янських мовах, але їм притаманна виключна близькість, особливо на ранніх етапах розвитку. У цьому випадку значно зростає роль позалінгвістичних відомостей про субстрат [5, с.188-189].

Досліджуючи результати впливу субстрату на структуру мови, необхідно враховувати умови, в яких відбувався цей вплив. Так, О.Б.Ткаченко вважає, що особливістю засвоєння фонетики іншої мови є неминучий конфлікт, який виникає між двома протилежними мовними тенден-

ціями, та необхідність його подолання. З одного боку, індивід, який за своє фонетичне нове для себе мови, мимовільно тяжіє до зближення або ідентифікації її особливостей з особливостями артикуляційно-акустичними навичками, що склалися в нього на основі фонетики першої (як правило, рідної) мови. З іншого боку, відразу ж виникає необхідність пристосування до носіїв мови, що засвоюються, а звідси постійна потреба в подоланні у фонетиці нової для себе мови навичок іншої.

Об'єднує ці дві тенденції принцип економії, який здобуває протилежну спрямованість для кожного учасника діалогу. Іншими словами, між тим, хто розмовляє, та між тим, хто слухає, "встановлюється певна рівнодіюча, яка влаштовує обидві сторони" – 1) оптимальна спрощеність вимови при 2) оптимальній зручності слухання [7, с.85-86].

Різними дослов'янськими субстратами, на які нашарувалися три східнослов'янських мови, були іранський для (прото)українських діалектів, балтійський для (прото)білоруських та фінно-угорський для (прото)російських діалектів [9; 6].

О.Б.Ткаченко вважає, що вплив однієї з північно-східних іранських мов, (скіфської, сарматської чи аланської), де зафіксовано явище умлауту, міг спричинитися до появи тих специфічних рис української фонетики, які вирізняють її поміж інших слов'янських мов [9, с.24-25]. Сюди належать: 1) широко розвинений ікавізм; 2) поява звуку *u* (*ə*), невідомого фонологічній системі жодної з інших слов'янських мов; 3) збереження м'якого, у тим числі й кінцевого *u'* (*c'*); 4) твердість приголосного перед *e* із сильного *ь* при м'якості кінцевого приголосного перед занепалим слабким *ь*: укр. *день* (фон. *den'*) при рос. *день* (*d'en'*) [9, 14-15].

Важливу роль під час дослідження підґрунтьових впливів відіграють не тільки знання відповідних процесів у субстратних мовах, але й ареальний чинник. Деякі лінгвісти, наприклад Г.П.Півторак, активно використовують і здобутки інших наук: етнографії, археології тощо.

Сукупність цих засобів дослідження мовної історії дали змогу припустити, що вплив субстрату виявився і в стимулюванні його фонетичною системою переходу *g > z > h* в південній частині східнослов'янського ареалу, де згодом виникли українські та південноросійські говори: ареал поширення слов'янських *z* і *h* в основному збігається з ареалом скіфської топоніміки. [6, с.128-129; 7, с. 88].

Топонімічні та археологічні дослідження дають чітку увагу про залишки лінгвістичного субстрату та водночас роблять особливо цінними відомості лінгвістичної географії у випадку балтійського субстрату в білоруській мові, адже за лінгвістичними ознаками слова з субстратними елементами майже не відрізняються від давніх запозичень.

Цілком імовірною з лінгвогеографічної точки зору є гіпотеза субстратного походження білоруського акання, адже кордони поширення балтійських племен у давнину збігаються з ізоглосною сильного акання в східно-

слов'янських мовах. Багато дослідників, такі, як П.М.Третьяков, О.М.Трубачов, В.В.Сєдов та ін., взагалі підкреслюють виключну роль балтійського субстрату на території Білорусі. Не в останню чергу таким міркуванням сприяє й факт численних балтизмів у білоруській мові [5, с.191-196].

Окрім іншого, важливу роль у встановленні субстратних слідів відіграє й хронологічний чинник. Балтизми, що стали надбанням літературної мови, досить часто можуть відображати взаємовідносини більш давнього часу, коли східнослов'янські племена ще тільки почали утворювати окремі народності, тоді як балтизми різних говорів словянських мов, відображають в основному вклад окремих балтійських народностей у формування культури та мови окремих слов'янських народів.

Свою специфіку має фінно-угорський субстрат російської мови. Фінно-угорські і східнослов'янські мови та діалекти протягом більш ніж дванадцятивікової взаємодії створили багато підтипів мовних контактів, що не могло не відбитися на розвитку контактуючих мов. Розглянуті значною кількістю лінгвістів найяскравіші явища фонетики та граматики російської мови, що можуть походити від фінно-угорського субстрату, мають локальне поширення в російській мові. Відомі літературній мові явища можуть бути пояснені і без звернення до субстратної гіпотези, а саме, передумовами, що існували в самій фонологічній системі.

Чи не найдавнішу історію дослідження має явище цокання, фінно-угорські корені якого визнавали такі відомі лінгвісти, як О.І.Бодуен де Куртене, О.О.Шахматов, П.М.Селіщев, Р.І.Аванесов, П.С.Кузнецов, В.І.Литкін. В.О.Востріков, роблячи аналіз існуючих гіпотез з даної тематики, вказує на те, що факт виникнення різних типів цокання та чокання не слід пов'язувати з особливостями фінно-угорських мов відповідних територій. Скоріше за все, це була внутрішня модифікація явища, що зазнало зовнішнього впливу [2, с.29-31].

Щодо причин виникнення цього явища в окремих північноруських говорах, то вони були закладені в самій фонологічній системі російської мови, адже функціонально африкати **ц** і **ч** були слабко навантажені. Таким чином, фінно-угорський субстрат міг відіграти роль каталізатора цього явища.

Безсумнівним фактом фінно-угорського субстрату є діалектна лексика російської мови, що спонукає дослідників до пошуків цього субстрату і на інших рівнях.

Одна з таких спроб належить О.Б.Ткаченкові, який відходить від традиційного підходу до субстратного впливу, що в першу чергу торкається фонетичної та граматичної структури мови. Наочну картину того, як субстратні елементи підпорядковуються законам мови-переможниці, він розкриває на фразеологічному рівні.

Його завдання є складним і досить широким: "Встановлення будь-якого мерянського фразеологізму, що представляє інтерес перш за все з точки

зору фразеології та синтаксису, потребує й всебічного фонетичного, граматичного та лексико-семантичного аналізу, пов'язаного з етимологічним тлумаченням та синтезом отриманих результатів, при якому однаково важливі і порівняльно-типологічний підхід і порівняльно-історичні дані фінно-угорських мов. Тому питання про реконструкцію мерянських фразеологізмів дає можливість через неї глянути конкретно і на загальну проблему відбудову дослов'янських мовних субстратів" [10, с. 61].

До числа подібних фразеологізмів належить рос. діал. привітальний зворот *елусь-поелусь* < мер. **Jolunь pa jolunь* "пусть будет и будет" (** у тебя еда (твоя) и питьё (твоё)) (побажання під час їжі, подібне до рос. "Хлеб-соль!") [10, с. 62-71; 7, с. 94]. На користь фінно-угорського походження цього звороту говорить, по-перше, факт географічного заселення в минулому тих трьох місцевостей, де сьогодні вживається цей зворот, саме мерею, а не будь-якою іншою фінно-угорською народністю. По-друге, цей вираз *елусь-поелусь* при морфологічному аналізі може бути розбитий на слова, з одного боку, безсумнівно фінно-угорськими за походженням, а з іншої – властиві у своїй своєрідній формі, очевидно, тільки мерянській мові.

Те ж саме стосується й російського звороту "*Жил-был (жили-были)*". У цьому випадку, як гадає О.Б.Ткаченко, також міг дати знати про себе фінно-угорський субстрат, для якого характерними були парні дієслова. Це припущення український лінгвіст робить також на основі даних інших фінно-угорських мов [7, с. 95].

Проведені О.Б.Ткаченко дослідження доводять, що фразеологічні звороти субстратної мови в основному калькуються ("перекладаються") мовою-реципієнтом. При переході з однієї мови в іншу з поступовим забуванням субстратної мови більше можливостей зберегтися мають кальковані фразеологізми у порівнянні з тими, що через якусь причину залишилися в оригінальній формі.

Як гадає О.Б.Ткаченко, через домінування саме калькування в галузі фразеологізмів очевидно не такими діючими в якості обмежувальних обставин виявляються соціолінгвістичні обставини. У цьому випадку саме внутрілінгвістичні чинники мають заважати як найбільше фразеологічним зворотам проникнути у фольклор, народну творчість, народно-розмовне мовлення. Саме це стосується виразу "*Жил-был*" в російській мові. Відсутність особистих форм дієслова "быть" у теперішньому часі тогочасної російської мови, а також його несформованість з дієсловом "жить" у тому ж часі, заважало функціонуванню парного слова в даних формах. Отже, внутрішня форма мови-субстрату не могла бути реалізована в мові-реципієнті [9, с.72-74].

Таким чином, здійснений нами огляд літератури дозволяє зробити наступні висновки щодо поглядів мовознавців з даної проблематики. По-перше, субстратні дослідження мовної структури доводять, що вплив

мовного субстрату на мову-реципієнт відбувається на всіх рівнях та в двох формах – матеріальній та семантичній (модельно-функціональній). Перша форма найбільш типова для виявлення субстрату на рівні фонетичному та лексичному, друга – на граматичному та фразеологічному.

По-друге, матеріал східнослов'янських мов дозволяє встановити, що не останню роль у їх становленні зіграли субстратні мови, які наклали свій відбиток, проте не були визначальним чинником на шляху становлення східнослов'янських мов.

Нарешті, метод вичленення субстратних елементів у мові-переможниці не можна звести лише до факту встановлення їх паралелі в мовах спорідненої групи. Проблему субстрату не можна розв'язувати лише на мовному рівні, без урахування конкретних історичних умов взаємодії мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В.И. О языковом субстрате // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – 1956. – Т. 1. – С. 56-65.
2. Востриков О.В. Финно-угорский субстрат в русском языке: Учеб. пособие по спецкурсу. – Свердловск: УрГУ, 1990. – 100 с.
3. Гаджиева Н.С. Принципы ареального описания языков // Принципы ареального описания языков мира. – М., 1976. – С. 164-202.
4. Ломтев Т.П. Субстрат и заимствования // Общее и русское языкознание. – М., 1976. – С. 60-62.
5. Общее языкознание: Методы лингвистических исследований / Отв. редактор Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1973. – 320 с.
6. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (Історико-фонетичний нарис) / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О.А. Потебні; Відп. ред. В.Г. Складенко – К.: Наукова думка, 1988. – 280 с.
7. Ткаченко О.Б. Очерки теории языкового субстрата / АН УССР. Институт языкознания им. А.А.Потебни; Отв. редактор В.М. Русановский. – К.: Наукова думка, 1989. – 208 с.
8. Ткаченко О.Б. К изучению субстратной фразеологии // Языковые ситуации и взаимодействие языков. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 61- 76.
9. Ткаченко О.Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі // Мовознавство. – 1998. – № 2-3. – С. 14-25.
10. Ткаченко О.Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. – К.: Наукова думка, 1979. – 298 с.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено проблему субстратних впливів на розвиток мовної системи східнослов'янських мов. На конкретних прикладах

показано можливість наслідків взаємодії з субстратною мовою на кожному рівні. Визначено пріоритетні напрямки сучасних досліджень з даної проблематики та специфіку дії кожного з трьох субстратів: іранського в українській мові, фінно-угорського в російській та балтського в білоруській мовах.

SUMMARY

The article deals with the problem of substrate influences on the development of the East Slavonic language system. Particular examples illustrate possible after-effects of the interactions with a substrate on each level. There have been defined priority trends in the research of these problems as well as the specific character of each of the three substratum languages: Iranian in Ukrainian, Finno-Ugric in Russian and Baltic in Bielorussian.

*Е.И. Гусева
(Мариуполь)*

УДК 81 ?373.43

ТЕРМИНЫ-ДУБЛЕТЫ: ПОИСК АЛЬТЕРНАТИВ

О сосуществовании исконной и заимствованной терминологии лингвисты традиционно говорят как о противостоянии *своего* и *чужого*. Заимствования воспринимаются как “проникновения”, а терминологическая дублетность, возникающая в результате заимствования, как нежелательная или даже вредная избыточность.

Само сосуществование в специальном языке лексики исконной и заимствованной – явление не новое, достаточно вспомнить теперь уже традиционное варьирование: *имя – наименование – номинация; начальный – инициальный; противопоставление – оппозиция; определение, толкование – дефиниция; многозначность – полисемия; повтор – удвоение – редупликация; олицетворение – персонификация; важный – релевантный; имплицитный – скрытый, истолкование – интерпретация* и т.д. В современном языке лингвистических описаний к ним добавляется новая парная и “множественная” лексика: *описания – дескрипции; фразеология – паремиология; слово – терм – вокабула; реципиент – рецептор*.

Удвоение номинаций свидетельствует об интересе к именуемому явлению, является показателем его актуальности. Так, инновационные процессы в языке сопровождаются появлением новых парных наименований связанных с ними явлений: *новообразование – инно-*

вація, расподоблення – диверсифікація, ентропія – неопределенность (значения), коэкзистенція – сосуществование (вариантов).

Системы базовых понятий новых направлений современной лингвистики – теории речевых актов, когнитивной лингвистики и т.п. – приходят из американской науки. Поиски оптимальной формы вербализации научного понятия в заимствующем языке ведут к появлению вариантов перевода – терминологических дублетов и триплетов: *холистичность – целостность; експерієнціальний – опытный, когнитивные – ментальные (структуры); внутрішні представлення – ментальные репрезентации – мысленные репрезентации*. Кроме того, при заимствовании научных теорий за концептуальными терминами тянется широкий шлейф околотерминологической лексики, также образующей дублеты к исконным словам. Сравните: *преференції – предпочтения, інтеракції – взаимодействия, репрезентативний – представительный, елімінувати – устранять*. Заимствованный характер научных понятий предопределяет предпочтение термина-англицизма слову принимающего языка. И уже по инерции подобные преференции распространяются на неспециальную лексику научного дискурса.

С целью сохранения чистоты языков-реципиентов Х. Пфандль предлагает искать альтернативы заимствованиям именно на этапе перевода: “Альтернативная модель имеет больше шансов быть принятой языковым коллективом, если она предлагается и распространяется вовремя, т.е. в момент, когда интернационализм еще не охватил целиком речевую деятельность коллектива” [4, с. 120]. Но поиск альтернатив продолжается и после того, как заимствование выбрано в качестве формы вербализации научного понятия. Терминологические дублеты появляются как в момент перевода, так и при последующем употреблении заимствованного термина.

При функционировании термина-заимствования, которому при переводе не было предложено альтернативы, его потенциальные варианты соответствия находятся без особого труда, так как находятся они в непосредственной близости от него. В научном тексте происходит связывание в пару заимствованного и исконного слова.

Нацеливая на поиск альтернатив заимствованиям, Х. Пфандль, как и другие исследователи, имеет в виду сознательный выбор и осознанное предпочтение “собственного альтернативного варианта”. Однако поиск альтернатив может идти исподволь. Связывание в пары заимствованной и исконной лексики обусловлено коммуникативной сущностью речевого действия – его направленностью на адресата.

Фактор адресата вынуждает автора дублировать уже известную ему информацию, вводить в текст дефиницию заимствованного термина или термина-неологизма. Но многословные дефиниции проти-

воречат требованию краткости и линейности текста. Стремление сократить до минимума метатекст в тексте становится причиной того, что к заимствованному термину подбираются определения-синонимы. Сравните, например:

...идентификация и реконструкция стиля осуществляется под воздействием эвентуальных (нерегулярных) и фацитных (способствующих) факторов [5, с. 50].

Слово, дублирующее термин в тексте, становится потенциальным альтернативным вариантом.

Слово-синоним является оптимальной дефиницией функционирующего термина и для автора и для читателя, который в процессе усвоения заимствования также стремится редуцировать многословную дефиницию термина до слова. Заимствование в тексте может и не сопровождаться толкованием, в этом случае читателю достается роль интерпретатора. Связывание в пару заимствованного термина и общеупотребительного слова (ОУС) или традиционного термина становится частью программы поиска и контроля – поиска значения неизвестного элемента высказывания и оценки правильности восприятия содержания текста. Например:

В рамках кооперативного интервью журналисты, как правило, задают нейтральные вопросы, целью которых является получение информации [2, с. 178].

Привлекая свой языковой опыт, на основе как внутреннего, так и внешнего контекста **некооперативный** читатель должен семантизировать *кооперативное интервью* как *дружественное* (или *некооперативного* читателя как читателя *неосведомленного, не включенного в происходящее*). При этом языковой опыт может играть роль как истинного, так и ложного друга интерпретатора. В частности, в современной лингвистике ложными друзьями интерпретатора становятся такие традиционные дублеты, как *когниция* и *познание*, *концепт* и *понятие*, *дискурс* и *речь*. Так, Е.С. Кубрякова отмечает: «Означавший первоначально просто “познавательный” или “относящийся к познанию”, термин *когнитивный* все более приобретает значения “внутренний”, “ментальный”, “интериоризованный” и, наконец, “связанный с когницией...”» [3, с. 5]. Смена научных парадигм приводит к диверсификации терминов.

В период смены познавательных установок, когда традиционная терминология не может быть использована в качестве альтернативной модели, конкуренцию заимствованию составляет, как правило, слово общего языка. Но для того, чтобы общеупотребительное слово было использовано как форма вербализации научного понятия, оно должно пройти путь от слова общелитературного языка до термина.

Терминологизация ОУС в общем случае осуществляется как специализация его значения и закрепление за ним дефиниции, экспли-

цирующей это специализированное значение. При появлении дублета к термину-заимствованию терминологизация ОУС – это результат его уподобления заимствованию, присвоения словом общего языка дефиниции заимствованного термина. Например, на роль дублетных форм к термину *профилирование* претендуют слова *высвечивание* и *выдвижение*, к термину *сканировать* – исконное слово *просматривать*, но чтобы стать альтернативными вариантами, они должны пройти свой путь терминологизации.

На первый взгляд, терминологизация – более удобный и менее затратный механизм терминообразования, чем заимствование. Но, прежде всего, это разные механизмы. Это касается, в частности, конвенциональности – основополагающего свойства знака. При заимствовании термина или появлении неологизма социум принимает новую конвенцию, при семантическом словообразовании, казалось бы, всего лишь подправляет уже действующую. На самом же деле, чтобы термины, образованные от ОУС, были принятыми языковым коллективом, нужно “всего лишь” переписать конвенцию заново. Для принятия нового терминологического значения общеупотребительного слова носителям языка недостаточно однородного соглашения, для этого нужно преодолеть и/или преодолевать многократно при восприятии термина сопротивление норм общего языка, в котором данные слова утвердились в иных значениях.

Приведем в качестве примера систему номинаций “участников нормативных ситуаций”. Ситуация общения, по В. И. Карасику, включает несколько типов участников: 1) **Куратор** – коллективный образ *хранителя норм*, знающего, как должен вести себя каждый; 2) **Экспрессор** – личность или группа, выражающая свое отношение к кому-либо или чему-либо *на основании определенной нормы*; 3) **Респондент** – личность или группа, к которой обращается экспрессор с ожиданием реакции на основании *определенной нормы*; 4) **Публика** – пассивные окказиональные *участники нормативной ситуации* [1, с. 5]. Каждая из номинаций “участников нормативных ситуаций” содержит общее специализированное значение ‘*относящийся к нормативной ситуации*’.

При очевидных преимуществах известного, не требующего запоминания языкового знака (исконного слова или ассимилированного заимствования) терминологизация слова общего языка представляет собой более энергоемкий процесс, чем заимствование термина. Терминологизация предполагает не только присвоение словом нового специализированного значения, но и нейтрализацию, или, в современных терминах, элиминацию определенной части его “старого” значения. Например, восприятие такого термина, как *куратор* (‘*коллективный образ хранителя норм*’), возможно лишь при условии снятия “помех и шумов”. Специализация же слова *публика* не столь сложна, так как

инвариантное значение '*пассивные участники ситуации*' сохраняется в термине практически без потерь, а специализированное значение **нормативности ситуации** находится на периферии семантики слова. Свои особенности восприятия, определяемые языковым опытом "пользователей слова", и у терминов *респондент* и *экспрессор*.

Плюсы и минусы терминологизации слова общего языка можно рассматривать в аспекте восприятия (перцепции, интерпретации) и в аспекте запоминания (мнемоническом). Содержательно нагруженному знаку языка трудно конкурировать с асистемным знаком-заимствованием – чистым листом, на котором можно записать любую информацию. Добавим: записать и закрепить ее как дефиницию научного понятия, установив одно-однозначное соответствие между знаком и значением.

Х. Пфандль отмечает, что исконной лексике трудно конкурировать с коротким словом английского языка. Краткость – одно из требований, предъявляемых к термину. Оно определяется как удобством произношения, так и легкостью запоминания. На наш взгляд, исконной лексике, к которой мы можем в данном случае причислить и уже освоенные заимствования, и тем более те слова, заимствованный характер которых не осознается носителями языка, трудно соперничать не столько с коротким словом английского языка, сколько с асистемным заимствованием. Даже если наша память способна вместить новое значение, присоединив его к другим значениям многозначного слова, уже при функционировании термина, этимолом которого является слово общего языка, возникает новая сложность – препятствием становится структурное, или внутриязыковое, значение слова. Структура значения полисемантического слова является более сложной, чем структура значения заимствованного термина, а главное, более эксплицированной.

Трудности восприятия терминологизированного слова связаны с тем, что неспециальные значения часто доминируют, а значит приходят на ум первыми. Необходимость преодолевать инерцию речевого обычая превращает использование терминологизированного слова в затратный механизм.

Так, потенциальными вариантами заимствования *ментальная репрезентация* являются и *мысленная репрезентация* и *внутреннее представление*, однако альтернативные варианты (*мысленная, представления*) перенасыщены смыслом, отягчены уже устоявшимся набором значений.

Преодолевать инерцию узуса приходится как при использовании слова общего языка в качестве термина, так и при терминообразовании. Так, альтернативой заимствованию *мнемонический* могло бы стать слово *памятный*. Но общепринятое значение слова *памятный* довлеет, заставляя отказаться от этого выбора уже на этапе терминообразования. На пути у терминов лексико-семантического образования стоят и традиции словоупотребления, и нормы узуальной соче-

таемости, и словообразовательные запреты, которые накладывает узус. Так что даже при наличии альтернативной модели в языке-реципиенте найти альтернативный вариант легче, чем его утвердить.

Естественный отбор, который проходят терминологические дублеты в научном дискурсе, корректируется сознательным выбором. Лингвисты особо подчеркивают значение рационализации терминологии для того, чтобы наука могла *“выполнять свои эпистемологические функции”* [6, с. 39]. В то же время отрицательное отношение к иноязычным заимствованиям и к дублетности в терминологии проявляется в том, что рационализацию чуть ли не исключительно видят в избавлении от заимствований-дублетов. Но к понятию рационализации можно подходить и как к рациональному использованию терминов-дублетов.

Есть серьезные основания отойти от восприятия заимствований как “проникновений”, а терминологической дублетности как нежелательной или даже вредной избыточности. Во-первых, далеко не всегда заимствования следует воспринимать как явление избыточности. Заимствование, как полагает Л.О.Чернейко, “может оцениваться как избыточное... лишь в том случае, когда два слова (термина) никак семантически (а для естественного языка и стилистически) не размежеваны или когда не устранена их интенциональная неопределенность” [6, с. 40].

Во-вторых, появление иноязычных терминов, дублирующих отечественную терминологию, обусловлено интеграцией русской лингвистики в мировую. Становление новой интернациональной терминологии на основе английского языка – это глобальный процесс, в который мы включаемся с неизбежностью, хотя и с некоторым отставанием от других национальных языков.

В-третьих, избыточность в языке функциональна. Избыточность – это способ “продублирования” значимой информации, условие сохранности знания и надежного закрепления вновь познанного. Именно эти функциональные стороны избыточности проявляются в парности исходных и заимствованных терминов.

Поиск “собственных альтернатив” заимствованию при переводе и в процессе его функционирования имеет огромное значение, которое, однако, далеко не исчерпывается решением вопроса о замене заимствования исконным словом. Взаимодействие исконной и заимствованной лексики обусловлено не столько поиском альтернативного варианта заимствованию, сколько поиском оптимальной формы ословливания научного понятия.

Одна из задач, связанных с научным исследованием, – задача вербализации понятия, облечения понятия в слово. При этом вербализация понятия не сводится к процессу номинации, первоначальному акту означивания. Вербализации понятия осуществляется каждый раз при порождении высказывания. При этом homo sapiens обращается к

тому ряду форм вербалізації понять, который имеется в его сознании. Этот соотносительный ряд объединяет не равноценные, но до известной степени равнозначные формы вербалізації.

Выбор и оценка существующих вариантов производится “пользователями слова” и в момент первоначального означивания, и в каждый иной момент вербалізації понятия. Например, при построении предшествующего высказывания из возможных вариантов: “*ословливания понятия*”, “*означивания понятия*” или “*вербалізації понятия*” – мы выбрали последний с учетом его внутренней формы, так как имели в виду именно **экспликацию** понятия, выражение идеальной сущности в языке, и, добавим, не обязательно в слове.

Выбор варианта вербалізації научного понятия, в конечном счете, определяется тем, насколько в нем выражено его концептуальное содержание. Так, английское слово *emergent* (син.: *growing, surfacing*), помимо прочих значений, имеет значение ‘*способный вновь появляться*’. Эта часть семантики является важной составляющей понятия *эмерджентный* в когнитивной науке. Способность образа прошлого восприятия *появляться вновь* легла в основу теории ментальных репрезентаций и теории прототипа. Вот почему эту часть значения желательно сохранить в термине языка-реципиента, независимо от того, заимствуется ли термин, или для вербалізації понятия используются средства переводящего языка. Сравните важность этой составляющей понятия в следующем высказывании:

В таких описаниях рождались новые концепты, эмерджентные свойства которых не были, так сказать, даны заранее или же предсуществовали их объективации в языке [3, с. 11].

Различия в семантике альтернативных вариантов в мотивировке дублетных форм осознаются при билингвизме, но для экспликации внутренней формы неологизма-заимствования достаточно билингвизма того, кто вводит знак. Комментарий пишущего помогает читателю не только понять, но и освоить ту сторону значения, которая закреплена во внутренней форме заимствованного слова. Освоение нового зависит от энтузиазма авторов-билингвов и согласия других носителей языка воспринять инновацию.

Итак, поиск альтернативных вариантов не ограничивается этапом перевода, он продолжается и в процессе функционирования уже выбранного в качестве номинации термина-заимствования. Слова и словосочетания лингвистического дискурса, составляющие альтернативы термину-заимствованию, образуют ряд дублетных форм, наличие которых позволяет эксплицировать разные стороны исследуемого явления, фиксировать различные его связи и отношения, обеспечивает широкие возможности оперирования научным понятием. В дублетности заимствованной и исконной лексики проявляется принцип языковой дополнительности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамова Ю.В. Регулятивная функция английских гендерно маркированных пословиц // XI Международная конференция по функциональной лингвистике. «Функциональное описание естественного языка и его единиц»: Сборник научных докладов. Ялта 4–8 октября 2004 г. – Симферополь, 2004. – С. 4-6.
2. Коноваленко И.В. Политический дискурс и стратегия игры на повышение в русской речевой культуре // XI Международная конференция по функциональной лингвистике. «Функциональное описание естественного языка и его единиц»: Сборник научных докладов. Ялта 4–8 октября 2004 г. – Симферополь, 2004. – С. 178-179.
3. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Известия РАН. Сер. лит. и яз. – 2004. – Т.63. – №3. – С. 3-12.
4. Пфандль Х. О силе и бессилии пуризма. Англицизмы и интернационализмы и их возможные альтернативы (на материале русского, словенского и хорватского языков) // Вопросы языкознания. – 2003. – №6. – С. 108-122.
5. Степанов А.В. Стиль: его учебные курсы (в порядке обсуждения) // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 2002. – №2. – С. 47-57.
6. Чернейко Л.О. Металингвистика: хаос и порядок // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 2001. – №5. – С. 39-52.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню явища дублетності, або парності лексичних одиниць у зв'язку з функціонуванням іномовних запозичень в мовах-реципієнтах. Автор розглядає форми дублювання термінів та варіативність запозиченої лексики з лексикою російської мови (лексикою загального користування). Дублетність лексичних одиниць автор трактує як фактор динамічної рівноваги мови.

SUMMARY

The article deals with the problem of redoubling of linguistic terms because of borrowing. The author analyses new loan words as duplicates to aboriginal terminology and common words. The process of repeated verbalization of scientific notion in recipient language, the forms and functions of duplicate terms are investigated.

*О.О. Новікова
(Донецьк)*

УДК 81'367

СТАТУС ДЕТЕРМІНАНТА У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Незважаючи на те, що історія питання про детермінантні члени речення досить повно відображається у спеціальних дослідженнях та окремих працях останніх років (І.І. Вихованця, А.П. Загнітка, Г.О. Золотової, Н.Л. Іваницької, Л.М. Руденко, О.Б. Сиротиніної, І.І. Слинька та ін.), деякі положення вимагають уточнення.

Метою цього дослідження є встановлення статусу детермінанта у структурі простого речення. У межах поставленої мети з'ясовуються наступні завдання:

- розкриття поняття “детермінантного члена речення”;
- встановлення статусу детермінанта у структурі простого речення.

Формально-синтаксична структура речення базується на основі предикативного та підрядного зв'язків, де перший утворює предикативну основу речення, або елементарне з формально-синтаксичного погляду просте речення [2, с.73].

У формально-синтаксичному плані підмет і присудок виступають як рівнопланові, взаємозумовлені члени, що формують елементарну формально-синтаксичну структуру двоскладного речення. У двоскладному реченні підмет і присудок є двома організуючими центрами, навколо яких групуються інші члени речення. Підмет поєднується з присудком формою предикативного зв'язку – координацією. Координація поєднує у собі форми керування і узгодження, які є різноспрямованими чинниками: присудок своєю семантико-синтаксичною валентністю вимагає підмета у формі називного відмінка, з одного боку, а підмет визначає форми роду, числа та особи присудкового компонента – з другого.

До організуючих центрів у реченні звичайно приєднуються пояснювальні слова, які отримали у лінгвістиці назву другорядних членів речення. Другорядні члени речення за значенням та граматично пов'язані з організуючим центром смисловими питаннями. Разом вони утворюють речення як граматично організовану одиницю мови, репрезентуючу відносно закінчену думку. Основна відмінність між головними та другорядними членами речення полягає в їх значущості щодо побудови речення: головні члени речення є основою для структурної схеми, другорядні члени у двоскладних реченнях у структурному аспекті переважно є факультативними.

Отже, *головні члени речення* – це члени речення, які утворюють предикативну основу речення, або елементарне з формально-синтаксичного боку речення [2, с.68].

Другорядні члени речення – це факультативні у структурному аспекті члени речення, які визначають та заповнюють значення головних або інших другорядних членів речення [2, с.671].

Як зауважує О.Г.Руднєв, другорядними їх називають не тому, що ці члени мають другорядне значення для висловлювання думки в цілому, а тому, що їх роль полягає в поясненні в першу чергу головних членів речення. Наявність другорядних членів у реченні є необов'язковою, напр.: Темна ніч (М.Стельмах, с.24); Холодний день (А.Головко, с.60); Батько вийшов на вулицю. У подібних прикладах мінімум речення вичерпується наявністю предикативної основи. І навпаки, другорядні члени речення не можуть обходитись без наявних організуючих центрів (підмета та присудка). Підмет та присудок є головними членами речення з точки зору будови речення та синтаксичних зв'язків у ньому. Другорядні ж члени речення мають таку назву з точки зору структури речення, а не його змісту.

Якщо другорядні члени розглядати з погляду їх смислового значення, то вони є основними в реченні, оскільки при наявності тільки підмета та присудка у багатьох випадках смисловий аспект речення може бути незавершеним, напр.: *Вони були (повні сліз)* (Б.Харчук, с.74); *Славко опинився (знов перед ними)* (М.Стельмах, с.87); *Але батько згадає (про нього)* (І.Цюпа, с.26); *Юрко бачив (подібне картину вже восени)* (М.Коцюбинський, с.213); *Володька не звертав (уваги на дощ)* (О.Довженко, с.70). У наведених реченнях лексичне значення дієслів (присудків) не має змістової повноти. Присудок разом із підметом може виражати закінчену думку. Але якщо цього немає, присудок є лексично неповноцінним, напр.: Цей величезний океан викликає ... захоплення та пошану (М.Трубіаїні, с.62). Слово *викликає* само по собі не дає закінченого змісту присудка. Тобто, немає і повноти всього висловлювання [7, с.88].

Отже, мінімум речення з погляду змісту не завжди обмежується наявністю тільки головних членів. Другорядні члени речення є далеко не другорядними у змістовому аспекті, якщо головні не виражають повноти висловлювання, хоча, у свою чергу, другорядні члени речення не можуть існувати без наявної предикативної основи. Позиція другорядного члена визначається щодо позицій головних членів речення. Диференційними синтаксичними ознаками другорядного члена є його синтаксична периферійність, що виявляється у неможливості формувати предикативний центр, тобто елементарне з формально-синтаксичного боку просте речення.

Другорядні члени речення так само, як і головні, диференціюються за рядом формально-синтаксичних та формально-морфологічних ознак. Головною диференційною ознакою другорядних членів речен-

ня є їх залежність від слова або від предикативного ядра. І.Р.Вихованець на основі цієї ознаки усі другорядні члени речення поділяє на прислівні другорядні члени речення та другорядні детермінантні члени речення. За наявністю ознак нижнього рівня, наголошує він, вирізняються опосередковані другорядні члени речення та дуплексиви [2, с.86]. Отже, позиція другорядного члена речення розчленовується на дві основні субпозиції – субпозицію *прислівного другорядного члена речення* і субпозицію *другорядного детермінантного члена*.

Прислівні другорядні члени речення – це конструктивно зумовлені елементи, які включені до складу речення за законами валентності [3, с.185].

Однією з найважливіших додаткових ознак прислівного підпорядкування виступає форма підрядного зв'язку: узгодження, керування, прилягання. Відповідно до цієї ознаки вичленовуються узгоджені, керовані та прилягаючі другорядні члени речення.

Детермінантний член речення як другорядний член характеризується залежністю не від окремого слова, а від предикативного ядра в цілому. Детермінантам притаманний слабкий підрядний зв'язок із предикативним центром, що засвідчує більшу їх синтаксичну автономність. На відміну від прислівних другорядних членів речення у формально-синтаксичному плані позиція детермінантних членів є більш периферійною. Як зазначає І.Р.Вихованець, вони становлять немовби зовнішній компонент щодо внутрішньо об'єднаних головних і прислівних другорядних членів речення. Така віддаленість детермінантів від іншої частини речення пояснюється тим, що вони репрезентують у згорнутому вигляді інше просте речення з його семантико-синтаксичними відношеннями щодо іншого простого речення у межах складного речення [2, с.82].

Довготривалий і постійний інтерес учених до цього питання детально викладено у монографічному дослідженні В.П.Малашенка “Вільне приєднання прийменниково-відмінкових форм”, у якому зв'язок детермінанта з граматичним центром речення автор називає “*вільним приєднанням*” [6, с.164].

Проблема детермінантів не має в сучасній лінгвістиці остаточного вирішення. Саме поняття детермінантних членів речення, яке було введено Н.Ю.Шведовою, трактується та використовується неоднозначно.

Деякі дослідники, звужуючи поняття детермінанта, виводять за його межі словоформи з суб'єктно-обставинною семантикою (Г.О.Золотова). Інші автори розчленовують цей термін, зберігаючи його за суб'єктними детермінантами, а поширювачі з обставинним значенням називають ситуантами (О.Б.Сиротиніна). У деяких працях детермінантами вважають лише необов'язкові поширювачі предиката (В.А.Белашапова). Однак значна кількість мовознавців дотримуються тієї точ-

ки зору, що детермінантами слід вважати лише обставинні приреченнєві поширювачі (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П.Загнітко, Г.О.Золотова, Л.М.Руденко, І.І.Слинько).

Н.Ю.Шведова дійшла висновку, що поняття другорядних членів речення треба замінити іншим, враховуючи їх роль у побудові речення. Якщо граматичне значення речення міститься в його мінімальній частині – сполученні підмета з присудком, то, на її думку, тільки ці компоненти є істотними і справжніми його членами, кісткою структурної схеми. Усі інші члени лише поширюють ядро речення, не визначаючи його структурні схеми і тому не протиставляються головним членам як другорядні [10, с.546].

Крім структурного ядра, у реченні можуть бути окремі словоформи і словосполучення, що поширюють граматичну основу або речення в цілому. Такі поширювачі – детермінанти – можуть визначити речення з боку певних обставин чи об'єктно-суб'єктних відношень.

Спробу уточнити вчення про детермінанти зробила В.А.Белошапкова. Члени речення, які Н.Ю.Шведова називає детермінантами, В.А.Белошапкова вважає лише необов'язковими ситуативними поширювачами предиката, з цією метою вона виявляє, беруть чи не беруть участь неголовні члени (так В.А.Белошапкова називає детермінанти) у творенні номінативного мінімуму речення. Члени речення, що входять у номінативний мінімум, належать до конститутивних. Вони поділяються на предметні імена – актанти (ліві – суб'єктні: Робота виконана *майстром високої кваліфікації*; праві – об'єктні: Всі хвалять *новий кінофільм*) – і на конститутивні визначники предиката (ліві – *В газетах* писали про польоти в космос; праві – Вони оселилися *за мостом*). Неконститутивні члени речення являють собою характеризуючі чи ситуативні визначники предиката (Вони дружно працювали в саду; Біля вікна батько читає газету) [1, с.134 – 143].

О.Б.Сиротиніна звужує поняття про детермінанти. Вона розчленовує цей термін, зберігаючи його лише за суб'єкними детермінантами, а поширювачі з обставинним значенням називає ситуантами. Детермінантними членами речення автор вважає поширювачі, що співвідносяться з певними типами предикативних одиниць (конструкціями чи семантичними моделями) [9, с.49-50].

Г.О.Золотова, не погоджуючись з точкою зору Н.Ю.Шведової відносно детермінантів, виводить за їх межі словоформи з суб'єктно-обставинною семантикою. На її думку, непрямі відмінки з суб'єктивним значенням – це особливі форми, які не вкладаються у звичайні поняття про детермінанти, оскільки непрямі відмінки з суб'єктивним значенням обов'язкові для багатьох одноядерних речень, у той час, як детермінанти ґрунтуються на вільному приєднанні, тобто є факульт-

тативними. Щодо самого терміна, то, враховуючи багатозначність та недостатню інформативність слова “детермінант”, доцільніше використовувати термін ситуанти [4, с.104–105].

І.І.Слинько підтримує точку зору Г.О.Золотової, називаючи детермінанти вільними синтаксичними формами, що вживаються факультативно. На думку автора, приреченнєві поширювачі з обставинним значенням відрізняються від суб'єктних чи об'єктних членів тим, що не розрізняють семантичних моделей речення. Отже, до детермінантних членів речення, за І.І.Слиньком, слід зараховувати лише обставинні поширювачі [8, с.6-9].

Н.Л.Іваницька кваліфікує детермінант як окремий компонент речення і відмежовує його від факультативних компонентів приреченої залежності. Автор наголошує на тому, що детермінант доповнює інформаційний зміст речення і не є ні менш обов'язковим, ні більш факультативним. У синтаксичній структурі двоскладного речення детермінанти займають особливе місце. Виступаючи поширювачами не окремого компонента, а предикативної основи речення (головних компонентів з їх обов'язковими поширювачами) в цілому, детермінанти перебувають з нею в слабких синтаксичних зв'язках, відображаючи при цьому значення зумовленості (причини, умови, мети та ін.) і слабкої синтаксичної залежності (об'єкту спрямованість, локальне та темпоральне значення) [5, с.113-119].

Детермінантні члени речення входять до його складу як самостійні семантичні поширювачі, наявність яких зумовлена комунікативними потребами речення.

Цей тип зв'язку виникає лише на рівні речення, пояснюючи не будь-який із його членів або головний член односкладного речення, не будь-яку словоформу в реченні, а предикативну основу в цілому. На думку А.П.Загнітка, на конструктивному рівні детермінант виступає факультативним поширювачем, який може бути опущеним без порушення формальної будови речення. Фактор “опущення” такого компонента із структури речення без впливу на його семантику є доказом на користь детермінанта. У цьому полягає головна відмінність детермінантного зв'язку від інших типів підрядних зв'язків, що виникають у реченні і мають прислівний характер, оскільки прислівні поширювачі є конструктивно зумовленими елементами, які включені у речення за законами валентності [3, с.184-186]. Саме ця відмінність дає підстави протиставлення детермінантних членів іншим поширювачам, а саме:

- 1) тим, що виділяються на базі словосполучення;
- 2) тим, що мають подвійний зв'язок;
- 3) тим, що пояснюють окремі члени речення, не вступаючи з ними у прислівний зв'язок.

Це протиставлення не дозволяє, на наш погляд, беззастережно включати детермінантні члени речення до другорядних, оскільки в цьому випадку не буде враховуватися основна диференційна ознака другорядних членів речення – прислівний характер.

Вищезазначені положення не дають підстави протиставляти головним членам речення другорядні. Це протиставлення підкреслює, що головний член опозиції: головні / неголовні члени речення – не має основної ознаки першого члена – властивості виражати граматичне значення речення – значення предикативності. Лише потім є можливим поділ на неголовні члени речення, що мають прислівний характер (традиційні другорядні члени речення), і неголовні члени речення (факультативні), що мають неприслівний характер, до яких і належать детермінанти.

Слід зауважити, що, протиставляючи за основною диференційною ознакою детермінантні члени речення другорядним і головним, ми не виносимо їх за межі речення, а вважаємо їх його структурним елементом.

Детермінант є категорією реченнєвого рівня, він характеризується особливим детермінантним зв'язком. Цей зв'язок з реченнєвою предикативною основою є непередбачуваним і необов'язковим. Пор.: *Другої днини* Остап пустивсь на розвідки (М.Коцюбинський, с.77); *По відході Соломії* Остап почув себе одрізаним од світу, од людей (М.Коцюбинський, с.79). Словоформа *на розвідки* є валентно зумовленою, поза нею семантика дієслова не виявляється, а словоформа *по відході Соломії* є семантично непередбачуваною і виступає в реченні детермінантом.

Отже, *детермінант* або *детермінантний член речення* – це самостійний семантико-синтаксичний поширювач предикативного ядра чи речення в цілому, що має неприслівний характер і входить до складу речення на основі зв'язку вільного приєднання, включаючи в собі різні ситуативні ознаки. Присутність детермінанта в структурі речення зумовлюється певними особливостями семантико-синтаксичної будови речення, його комунікативними завданнями, функціональною спрямованістю реченнєвої синтаксичної конструкції. Вилучення детермінантного члена із речення не порушує структуру висловлювання не руйнує семантику речення, оскільки детермінант не є структурно обов'язковим компонентом. Саме тому детермінантні члени речення є факультативними елементами формально-граматичної будови речення. Тобто із семантико-синтаксичного погляду детермінанти можуть вільно вилучатися із структури речення чи вводитися до неї залежно від комунікативної настанови речення. Саме в цьому полягає головна відмінність детермінантних членів від другорядних, які валентно пов'язані з предикативною основою і є конструктивно обов'язковими елементами.

Ми вважаємо, що зв'язок “вільного приєднання” детермінанта до предикативного ядра чи речення в цілому усуває можливість по-

еднання його з одним із членів речення на основі підрядного прислівного синтаксичного зв'язку.

Отже, детермінантні члени речення – це члени речення, що мають ряд структурно-семантичних ознак, які відрізняють їх як від головних і другорядних членів речення, так і від інших його поширювачів. Речення, що містять у собі детермінантну синтаксему, являє собою особливий тип поширеного речення – детермінантне просте речення.

Таким чином, досліджуючи проблеми, пов'язані з обставинною детермінацією, до основних категоріальних граматичних ознак детермінантних членів речення можна зарахувати наступні:

–поширення предикативного ядра речення або речення в цілому зв'язком вільного приєднання;

–несистемний непередбачуваний зв'язок з дієсловом;

–здатність до трансформування у відповідну реченнєву підрядну частину;

–переважна препозиція у реченні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – М.: Высш. шк., 1977. – 247 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія – Донецьк: ДонНУ, 2001.- 662 с.
4. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса. -М.: Наука, 1973. -105 с.
5. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – С.113-119.
6. Малащенко В.П. О связи слов в словосочетании и предложении // Учёные записки РГУ. – Ростов н/Д, 1957. – Т.54. – Вып.4. – С.210
7. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высш. шк., 1963. – 364с.
8. Слинько І.І. Другорядні чи поширюючі члени речення? // Мовознавство.- 1990.-№ 2.-С.3-11.
9. Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка. – М.: Высш. шк., 1980. – 141 с.
10. Шведова Н.Ю. Детерминирующий объект и детерминирующие обстоятельства как самостоятельные распространители предложения // Вопросы языкознания – 1964. – № 6. -С.77-93.

АНОТАЦІЯ

У статті прослідковано історію становлення та розвитку поняття “детермінант” у лінгвістиці. Встановлюється статус детермінантного члена в структурі речення, визначаються основні критерії його виділення. Подано типологію детермінантних членів у структурі речення; проаналізовано досвід провідних мовознавців з цього питання. Докладно розглянуто детермінанти як самостійні поширювачі речення, їх семантичні та морфологічні особливості, а також виділено структурні різновиди детермінантів.

SUMMARY

In this article we disclose the history of origin and development of the term determinant in linguistics. In the following work the typology of determinant members in the sentence structure is given; the experience of the leading linguists on this question is analysed. Background determinants as independent spreaders of the sentence are studied closely; their semantic and morphological features; and structural variety determinants is also singled out.

*Л.І.Дубовик
(Горлівка)*

УДК 81'367.335.2

ФУНКЦІОНАЛЬНІ РІЗНОВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ З ПІДРЯДНИМИ ПРИЧИНИ: КОНСТРУКЦІЇ ВЛАСНЕ-ПРИЧИНОВОГО ЗНАЧЕННЯ

Складнопідрядним реченням з підрядною частиною причини приділялася певна увага ще з часів виокремлення підрядних структур з-поміж інших складних реченнєвих утворень. Час від часу поставали спроби лінгвістів описати такі конструкції, залучаючи різні характеристики: склад сполучників, якими поєднуються компоненти поліпредикативного утворення, ступінь близькості головної й підрядної частин, здатність чи нездатність підрядного речення ставати у препозицію тощо [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 16; 17; 18]. На сьогодні присутнім є з'ясування особливостей структури причинових речень, вияв граматичних характеристик і специфіки детермінантного зв'язку предикативних частин, а також визначення функціональних різновидів складнопідрядних речень з підрядними причини.

Складнопідрядні речення з підрядними причини вирізняються певними специфічними ознаками й формують поліпропозитивний зміст, поділяючись при цьому на два різновиди – конструкції власне-причинового та конструкції невластиво-причинового значення, різниця між якими полягає в тому, що в першому випадку каузативні відношення відбуваються між диктумами обох частин. У структурах невластиво-причинового значення, або логічного обґрунтування, відповідні відношення відбуваються між диктумом залежної частини й імпліцитним модусом головної, пор.: 1. *Необхідність узгодження чинного лісового законодавства назріла вже давно, адже за 10 років із моменту народження попередньої “Лісової конституції” було прийнято чимало законів* (Україна молода. – 2004. – 07.09.); 2. *Зараз дядько шпигоне Ярему гострою колючкою, бо хто ж в селі не знає, що вони давні вороги* (Ю. Збанацький.). У першому реченні питання “чому?” як спеціальне причинове стосується диктуму: Чому необхідність узгодження законодавства назріла давно? – Тому що за 10 років було прийнято чимало законів. У другому випадку правомірно поставити питання таким чином: Чому мовець думає, що зараз дядько шпигоне Ярему колючкою? – Тому що всі в селі знають, що вони давні вороги, тобто спеціальне причинове питання орієнтоване на модус. Семантичний компонент, що імпліцитно залучається до причинової зумовленості, покріпковується як “модальність знання” [19; с.69].

Мета нашої статті – проаналізувати складнопідрядні конструкції власне-причинового значення щодо характеру власне-семантичної організації. З-поміж складнопідрядних речень з підрядними власне-причинового значення виокремлюються структури, в яких агенс (суб’єкт каузувальної ситуації) викликає причину, а пацієнс (суб’єкт каузованої мікроситуації) є її наслідком, тобто “причина впливає на пацієнта збоку” [15; с.11]. Реченнєві утворення такого типу передають відношення **зовнішньої причини**. Під терміном “зовнішня причина” ми розуміємо те, що причиною дії головної предикативної частини постають предмети та явища навколишнього світу, напр.: *Я залишався один на господі, бо бабуся з ранку мало не до вечора кожного дня десь небезуспішно промишляла* (Ю. Збанацький.); *Петербурзький художник Олег Куваєв був доволі невдоволений, тому що останнім часом з’явилася величезна кількість клонів Масяні* (День. – 2004. – 07.09.).

Поліпропозитивні утворення, що репрезентують значення зовнішньої причини, постають різносуб’єктивними структурами, що характеризуються дихотомічною суб’єктивною перспективою і моделі яких представлені якнайповніше з боку наявності необхідних предикативних синтаксем: ***Ми** змушені були шукати надійних партнерів, бо **техніка** наша вже кілька разів відпрацювала свій ресурс і тримається лише на майстрових руках* (Вечірній Київ. – 2004. – 02.09.).

Трапляються випадки й односуб'єктних поліпредикативних конструкцій, у яких суб'єкти дії головного та підрядного речення збігаються, при цьому підрядна частина будується за схемою простого неповного двоскладного речення: *Вони не злякалися його погрози, бо сховані були од усього світу* (П. Загребельний.); *Правда, останнім часом каральна експедиція не поновлювала своєї діяльності, бо цупила самогон на Залужжі, лікувала Гошку* (Г. Тютюнник.). Слід зауважити, що односуб'єктні структури постають нечастотними внаслідок специфіки семантичного значення, що потрактовується як зовнішня причина, яка передбачає взаємодію різних ситуацій.

Поняття “зовнішня причина” у своїй значеннєвій парадигмі охоплює такі семантичні підгрупи: спонукальна причина; причина-відплата; причина-джерело; причина-відповідність; причина-перешкода; причина-результат; причина-наслідок.

Спонукальна причина є поштовхом до дії, викликає зміни стану. У цій семантичній підгрупі можна виокремити конструкції зі значенням сприятливої і несприятливої причини. **Сприятливим** фактором для з'яви дії-наслідку можуть поставати виняткові властивості об'єкта головного речення, які репрезентуються підрядною причинною частиною складного поліпредикативного утворення: *Марія горда таким татом, бо такого тата немає на цілому світі* (У. Самчук.); *Ті пісні мене найперше вчили / Поважати труд людський і піт, / Шанувать Вітчизну мою милу, / Бо вона одна на цілий світ* (В. Симоненко.); *Останню фразу солдати зрозуміли, бо вона написана по-німецькому* (Г. Тютюнник.).

Наслідковий компонент складнопідрядної конструкції зі значенням сприятливої спонукальної причини часто містить квантитативні лексеми, іноді при дієслові-присудку, причини інтенсивності дії якого передає підрядна частина: *Ми працю високо цінуємо, бо тільки вона дає право на щастя в житті* (М. Олійник); *Там багато світла, бо під стелею завис сам місяць-повня* (В. Шкляр.); *Хлопчик ступав нечутно, бо в личаках* (М. Олійник.).

Іноді пропозиція, репрезентована підрядною частиною, сприймається як несприятлива, але в контексті з головним реченням, негативний зміст якого заперечується відповідною часткою *не*, загальне значення негачії нівелюється, напр.: *У війну ніхто у нього [лейтенанта – Л.Д.] не загубився, бо і вся сім'я його в той час складалася з одної матері-сибірячки* (Ю. Збанацький.). Тільки завдяки малочисельності своєї родини, що за інших обставин було б сумним фактом, лейтенант не втратив нікого в лиху годину. Пор. також: *Він не загинув у тому пеклі [авіакатастрофі – Л.Д.] тільки через те, що по дорозі потрапив в аварію* (День. – 2003. – 12.03.).

Актуалізації значення сприятливої причини слугує використання сполучного засобу *завдяки тому що*, який маркує частини поліпред-

кативної конструкції й експлікує відповідне семантичне навантаження: *Школу побудували швидко завдяки тому, що будівництвом опікувались брати Медведчуки* (День. – 2004. – 02.09.); *Наша Спілка почала нормально працювати завдяки тому, що за нас поклопотався Голова Верховної Ради України В. Литвин* (Літературна Україна. – 2004. – 02.09.).

З-поміж поліпропозитивних реченнєвих утворень з підрядною причиновою частиною виокремлюються структури, конструктивні частини яких передають каузативні відношення, актуалізуючи при цьому значення **несприятливої спонукальної причини**, напр.: *І перше, й друге їли з тих самих котелків дерев'яними, роботи сільських майстрів ложками, бо виделок була мізерна кількість* (Ю. Збанацький); *Які страшенні, які потворні були ці діти, бо росли без сонця, без свіжого повітря* (О. Іваненко). У головній частині складнопідрядних речень такого типу наявні предикати із семою негатива.

Наслідковий компонент може містити заперечне значення: *Батьки Гамбарашвілі не дуже підтримували сина, бо жили скромно* (М. Олійник); *Очі ще невідомо які були, бо перші дні воно [ведмежатко – Л.Д.] не розкривало очей* (О. Іваненко). Наявність заперечного займенника в синтаксичній ролі підмета чи додатка посилює заперечення, напр.: *Вас уже ніщо не врятує, бо є дуже багато слідів* (В. Шкляр); *Останніх її слів ніхто не слухав, бо Оленка шмигнула і всілася між Лесею та Шурою* (М. Олійник); [...] *з цього нічого не вийшло, бо цю усмішку Улас сприйняв інакше* (Г. Тютюнник).

Несприятливою причиною постають **неадекватні дії** пацієнса: *Попереду німецькі танки пострілювали на нашу піхоту і призводили до втрат, бо наша піхота металася туди-сюди майже по чистому полю* (Г. Тютюнник); **загальноприйняті норми моралі й поведінки**: *Колись правовірні селяни до цього дня не їли садовини, тому що це вважалося гріхом* (М. Пірен); **особливості локалізації**: *Вона [Наталя – Л.Д.] його [паровоз] бачила лише на картинках та в кіно, бо станція від Кленова була далеко* (Ю. Збанацький); **тимчасова нералізація регулярно повторюваних дій**: *Правда, сала в нас не такто й щиро, бо в цім році ще не кололи* (Г. Тютюнник).

Як власне-спонукальну причину, чи нейтральну щодо характеру впливу на зумовлену дію, розглядаємо ситуації, що репрезентують дискомфортні умови, які потребують нейтралізації або певною мірою пристосування до них. Найчастіше такими причинами постають природні явища, які вимагають: а) **відповідного одягу**: *Михайлина накинула на голову теплу хустину, бо надвечір похолоднішало* (Ю. Збанацький); *Підсівши тепер до Павла поближче, Хома розстебнув куцину, бо в хаті було жарко* (Г. Тютюнник); б) **облаштування помешкання**: *На вікні Ганка повісила сіті, бо вже холодно й вітри дмуть у всі щілинки* (О. Іваненко); в) **свободу / несвободу пересування**: [...] *сердито*

обізвався Джмелик, поглиблює забираючись під гарбу, бо дощ хльоскав його по колінах і по руках (Г. Тютюнник); г) **інтенсивність руху, процесу, дії**: Просувалася [колона машин – Л.Д.] досить повільно, оскільки густий туман покрив дорогу (Літературна Україна. – 2004. – 02.09.); г) **спосіб руху, процесу, дії**: Оскільки дощ до кісток змочив її і вітер рвав на всі боки куценьку легеньку спідничку, дівчинка біла босими ніжками одна об одну, намагаючись зігрітися.

З-поміж конструкцій, що реалізують значення зовнішньої причини, виокремлюються структури зі значенням **причини-відплати**, в яких наслідковий компонент передає значення усвідомлюваної дії-відповіді на причину, репрезентовану в підрядному реченні. Дія-причина, з погляду суб'єкта-каузатора, оцінюється як негативна і обов'язково має зазнати негативного ж наслідку – відплати, що репрезентовано предикатами **покарання – карати, судити, критикувати, лаяти, докоряти, закидати, корити, клясти** тощо, напр.: Прес-служба "Нашої України" поширила заяву, в якій **засудила** "орден червоної троянди" за те, що ця організація намагається "за допомогою погроз, шантажу і терору" захопити владу (Україна молода. – 2004. – 22.08.); Тоді одна директорка школи **закинула** мені за те, що, мовляв, збурюю суспільство (Сільські вісті. – 2004. – 02.09.); Він ще більше спохмурнів і повисив голову, **картаючи** себе за те, що подумав таке про Кузьміна (Ю. Збанацький).

Окрему групу складнопідрядних структур зі значенням причини-відплати складають реченнєві утворення, в яких предикати головної частини передають значення **фізичної розправи – побити, задушити, розчавити, відшмагати** тощо, напр.: Я **порішив** генерала за те, що той півмісяця дає інтерв'ю (В. Шкляр); Студента Чернишова **закатували** за те, що подав голос на захист правди (М. Олійник); [...] його сьогодні мама **вибила** за те, що він "нічого не робив, тільки Хведот крутив кирата" (У. Самчук). Дієслова, що формують зазначені групи лексичних репрезентантів семантики відплати, мають значення не тільки активної, а й каузативної дії, спрямованої на певний об'єкт, який постає "винуватцем" ситуації, реалізованої в головній частині. Наявність семантичного суб'єкта підрядної частини в ролі прямого об'єкта головного речення зумовлюється валентним потенціалом дієслова-присудка: Він саме шпетив кухарів за те, що несмачного борщу з молодю капустою наварили... (Ю. Збанацький).

Аналізуючи складнопідрядні речення зі значенням причини-відплати щодо симетрії / асиметрії співвідношення семантичної та синтаксичної структури, розглянемо всіх учасників причиново-наслідкової ситуації. Наприклад: Молодість **відплачує** світові дорослих за те, що він з дитинства **привчає** кожного до суворої обмеженості екзаменаційного способу життя (П. Загребельний). Агенс (молодість – Ag.) каузує певну дію (відплачує – V_{caus}), спрямовану на другого актанта ситуації, що постає па-

цінтом (світові дорослих – Act (Pac)). Причиною цієї дії є те, що той самий актант, виступаючи тепер у ролі агенса (він – світ – Act (Ag)), веде себе певним чином (привчає до обмеженості – V). Отже, вся причиново-наслідкова ситуація, що реалізується підрядною поліпредикативною одиницею, зображується формулою в найзагальнішому вигляді: $Ag_1 + V_{caus} + Act (Pac) \text{ за } те, \text{ що } Act (Ag_2) + V$. Факт, що той самий актант постає в двох протилежних амплуа, має принципове значення для розглядуваних конструкцій, оскільки в ситуації “відплати” пасивним є саме той учасник, чия активність постає причиною виникнення цієї ситуації. У наведеному прикладі спостерігаємо явище асиметрії справа за наявності симетрії зліва, коли підмет збігається з агенсом (молодість).

Зауважене є правомірним і для конструкцій, які реалізують полярно протилежне значення – причини-винагороди. Конструктивні частини таких утворень моделюють ситуацію, де в підрядній частині вербалізується позитивно оцінюваний факт, який має позитивні наслідки – подяку, винагороду, напр.: *Он уже помітили його роботу розумні люди, уже й молоком його дарують, бо він таки руки не жаліє і не з лінивих* (Г. Тютюнник). Головна частина складнопідрядних речень зі значенням причини-винагороди містить предикати **заохочення – подякувати, нагородити, преміювати** тощо: *Вола подарував мені знайомий письменник, можна сказати приятель, за те, що я похвалив один його уривок* (Гр. Тютюнник); *Маю дякувати вам і найперше за те, що зустрілись на моїй дорозі* (Д. Міщенко); *Він одержав у нагороду іменні золоті часи за те, що взяв у полон двох фінських генералів* (Г. Тютюнник). Нами зафіксовані випадки фізичної дії-винагороди, лексичними репрезентантами якої постають дієслова зі значенням вияву певних почуттів, напр.: *Якщо хочете знати, хотіла б я обняти оце й поцілувати вас за те, що даєте мені цю віру* (Д. Міщенко).

Трапляються конструкції, в яких вибудовуваний зміст можна покваліфікувати як “відповідь ставленням”, де наслідковий компонент вербалізує певне ставлення агенса, зумовлене дією, вираженою в підрядній частині, напр.: *В їхні серця заповзала разом з недовір'ям ще й образа на тебе за те, що ти скористався їхнім довір'ям, добрим ставленням* (Ю. Збанацький); *Вона ненавиділа їх за те, що виявили панікерство і боягузтво; Я завжди любила Львів за те, що у його старих кав'ярнях століттями було усе, як завжди* (Л. Демська).

Основним граматичним показником корелятивного значення причини-відплати й причини-винагороди постає сполучник *за те що*, який формально маркує зазначені відношення між головною та підрядною частинами поліпредикативного реченнєвого утворення: *Филон Якимович жартома дорікав дідусеві-сторожу за те, що на кілька хвилин спізнився поїзд* (Ю. Збанацький); *Пізніше дякував та й дякував собі за те, що запросив Люсю до ресторану* (Д. Міщенко).

Іншим значеннєвим відтінком, до реалізації якого вдаються поліпропозитивні підрядні структури, постає значення породжувальної причини – **причини-джерела**, напр.: *Тільки лінивий літній вітер гуляв по сінях та по хаті, бо ми свого житла ніколи не замикали* (Ю. Збанацький). Формальним маркером, який сприяє актуалізації змісту, постає релятив **від того що** завдяки семантичному навантаженню, укладкованому від первісного значення прийменника **від**: *Від того, що він завжди з загостреною увагою дивився у мікроскоп або в лупу, він [лікар – Л.Д.] мав дуже загострений вигляд* (О. Іваненко).

Аналізований сполучний вираз зазнає регулярної вербалізації за наявності у головній частині лексем із семою “прокинутися” у синтаксичній ролі присудка. Підрядна частина номіналізує події, що заважають сну, з-поміж яких варто виокремити: а) певні звуки різноманітного походження, напр.: *Снав він довго і прокинувся від того, що поруч почув жіночий голос* (В.Шовкошитний). *Раптом дівчинка розплющила очі від того, що голосно співали за вікном маленькі пташки*; б) активні дії щодо особи, при цьому суб’єкт головної частини в підрядному реченні постає об’єктом, на якого спрямовано дію, тобто пацієнтом причиново-наслідкової ситуації, напр.: *Прокинувся чоловік від того, що крадій трусив його за груди* (Вечірній Київ. – 2003. – 12.08.); *Хлопчик прокинувся від того, що цуценятко лизнуло його в ніс*; в) дискомфортні умови: *Очима мря прокинулася від того, що їй мерзла спина* (О. Ірванець).

Наслідкова частина може містити компоненти на позначення стану здоров’я людини, зумовленого дією, яка презентується підрядним реченням, напр.: *Аркадію зсудомило шию через те, що голова скривлена на подушці* (Літературна Україна. – 2003. – 12.03.); *Багато дітей нудило через те, що глазуровані сирки виявилися простроченими* (Вечірній Київ. – 2003. – 19.08.).

У сучасній українській мові широкоживаними є конструкції, що належать до репрезентантів значення **причини-відповідності**, коли наслідкова пропозиція тотожна причиновій пропозиції щодо витворюваного змісту. У таких випадках з’являється додаткове значення зіставлення. Зіставлятися у причиновій залежності можуть дві різносуб’єктні ситуації за однією спільною ознакою: *Побризкані рососою, трави стояли тихі, принишклі, бо ранок був теж тихий та безвітряний і обіцяв сонячний жаркий день* (Г. Тютюнник); *Ой гіркий полин, ой гіркий полин, бо гіркий же й цвіт його* (Нар. творчість). Уживання тотожної лексеми в обох складових частинах буває зайвим, що зумовлює наявність зіставленої ознаки тільки в головній частині, яка, як правило, передредактована: *Особистий настрій всіх членів комісії теж був найрізноманітніший, бо всі вони були людьми і мали свої слабості* (М. Пірен); *Тільки лікарня незвичайного лікаря стояла дуже серйозною, бо лікар був дуже зайнятий своєю роботою* (О. Іваненко).

Функціональний різновид складнопідрядних речень зі значенням причини-відповідності становлять поліпропозитивні структури, залежна частина яких розкриває причини найменування об'єкта: *Він [острів – Л.Д.] зветься Зміїним, бо там надзвичайно багато змій* (О. Іваненко); *Його поміж себе всі називали просто Гострим, бо він завжди з загостреною увагою приглядався не тільки до своїх хворих, а й до всього навколо* (О. Іваненко); *Дражнили його Сироваткою, бо мав щось у собі спільне з тим молочним продуктом: завжди трохи кислуватий, засняділий на виду...* (П. Загребельний).

Широкий асоціативний потенціал категорії причини уможливорює наявність такого типу відношень, за якого причиновий компонент каузативної ситуації репрезентує певну **перешкоду** для здійснення дії: *Вибуху майже не було чути, бо якраз поблизу розірвався снаряд* (Г. Тютюнник). У головній частині фіксується намір суб'єкта і констатується нездійснення його через об'єктивні причини: [...] *оце носив продавати порося, та не продав, бо мало давано* (Г. Тютюнник); *Ми приїхали порадитись, але не порадилися через те, що лікар виїхав на кілька днів з міста*. Значення нездійсненності очікуваного підкреслюється вживанням заперечної частки *не* при модальному дієслові *могти*, що відповідно вибудовує головну частину, зокрема її предикативне ядро, за модифікаційним типом **не могли + інфінітив**: *...авіація... не могла літати, бо над полями все так же стояв туман* (Г.Тютюнник); *Леся не могла роздивитися її лиця, бо затуляли [гості – Л.Д.]* (М. Олійник.); *...він в даний момент не міг добре і протистояти, оскільки частину своєї дивізії залишив на рубежі...* (Г.Тютюнник).

Трапляються випадки, коли головне речення поліпропозитивного утворення містить лексему **не вдаватись**. Постаючи в безособовій формі й перебуваючи найчастіше у препозиційній наслідковій частині, такі лексеми прогнозують наявність причинового елемента, що, звичайно, стосується тільки власне семантичного виміру усієї складнопідрядної конструкції: *Заирнути йому не вдалося, бо кожного разу двері закривалися перед самісіньким його носом* (Г. Тютюнник); *Ці вибори нам виграти не вдалося, бо всюди нашими суперниками виступали або представники колишньої номенклатури, або ті, хто їх обслуговував* (Українське газета. – 2002. – 4-10 лютого).

За своїм генетичним характером причина облігаторно передбачає наслідок. В об'єктивній дійсності існують такі події, явища, залежність яких важко пояснити, знайти першопричину. Попри таку невизначеність, спостерігаємо регулярну зміну подій, явищ, зумовлених іншими подіями, явищами, тобто можна говорити про такі причини, які обов'язково призводять до певних очікуваних наслідків, напр.: *Листя почало опадати з усіх дерев, бо надходила осінь* (О. Іваненко); *В хаті холодно, бо за ніч видуло все тепло* (У. Самчук). 3-поміж складнопідрядних речень, конструктивні

частини яких виражають значення **наслідкової причини**, трапляються випадки, коли підрядна частина впливає на кількісну ознаку головної частини: *Усі його тасмні “скарби” зросли майже вдвічі через те, що монотонно й нудно, з упертістю скнари докладав він монетку до монетки (День. – 2003. – 01.03.); Населення України зменшується через те, що масмо низький рівень життя і високі показники безробіття та міграції робочої сили; Після Другої світової війни в Україні спостерігається значне зменшення кількості українців та зростання кількості росіян, бо радянське керівництво активно провадило політику асиміляції (Час. – 2003. – 17-23 січня); Споживання молочної страви селянами дійшло до крайнього мінімуму через те, що постійно зменшується кількість худоби і збільшується виріб масла та сиру на продаж (Х. Вовк).*

Експлікатором значення наслідкової причини постає аналітичний релятив *внаслідок того що*, маркований елементом відповідної семантики: *Кількість кримських татар різко зросла майже у 6 разів за останні 10 років внаслідок того, що триває процес репатріації (Час. – 2003. – 17-23 січня).*

При наявності наслідку неонтологічного характеру вербалізується значення **результативної причини**: *Порозбивані лежать [корита – Л.Д.], бо ніхто за ними не дивиться, нікому вони не потрібні (Г. Тютюнник) – між підрядною та головною частинами об’єктивної залежності немає, пор. також: Додалося клопоту, турботи, додалося й щастя, бо була вже сім’я, щось вище, значиміше. Трапляються конструкції, причиновий компонент яких семантично ускладнюється іншим причиновим елементом, вираженим детермінантною синтаксемою, що зумовлює чотирьохпропозиційну структуру висловлення, напр.: Багато з них [дітей – Л.Д.] запливло жиром (1 пропозиція), бо майже нічого від страху (3 пропозиція) не роблять (2 пропозиція) (О. Іваненко). 4-ою пропозицією констатується причиново-результативний зв’язок між першою та другою пропозиціями, див. також: Сам він [Тихонюк – Л.Д.] був людиною не військовою, бо в армію його не призывали через якусь хворобу (Ю. Збанацький); Леся зітхнула важко й ураз схопилася за металеве плетиво паркової огорожі, тому що в очах потемніло від гострого болю в стегні (М. Олійник).*

Результат може поставати негативним, що забезпечується загальнозаперечною структурою головної частини поліпредикативного утворення: *Парламентарії не виявили значного завзяття до роботи, тому що стабільно була відсутня більшість (Час. – 2003. – 17-23 січня); Єдина у місті лазня не функціонувала п’ять років, тому що затяглися ремонтні роботи (Українська газета. – 2004. – 2-8 вересня); Москвичі не ризикують більше робити донеччанам подарунки, адже нині благодійний фонд “Золотий Скіф” повідомив про рішення... продати копію “Цар-гармати” (Україна молода. – 2003. – 22.08).*

В окремих випадках дія підрядної частини може спричинювати передбачуваний результат: *Українська преса і видавнича справа в Росії були майже повністю знищені в результаті того, що активно запроваджувалися антиукраїнські репресії військового часу (Українське питання); Реальне зростання рекламного ринку відбувається в результаті того, що активно залучаються "алкогольні" гроші* (Телекритика. – 2004. – №6).

Іншу значеннєву парадигму складнопідрядних причинових речень формують структури, конструктивні частини яких реалізують значення **внутрішньої каузативності**, коли й агенс, і пацієнс причиново-наслідкової ситуації збігаються в одній особі, яка, викликаючи причину, сама ж зазнає її наслідку: *Ми цього не усвідомлюємо, бо рідко замислюємося над цим* (М. Пірен.). Внутрішніми причинами постають якості, стан, дії суб'єкта, причому ознаки, що належать внутрішньому, емоційно-психічному складу, покваліфіковуються як суб'єктивні, особистісні, а вік, фізичні параметри, соціальний статус – як об'єктивні, пор.: *Тому й чіплявся за капітанство, бо тільки в ньому вбачав порятунок власної особистості, власного "я"* (П. Загребельний) і *Мати не могла йому дорівняти, бо не мала вже кілька кутніх зубів* (У. Самчук). Таким чином, усвідомлювані й неусвідомлювані дії агенса, зумовлені внутрішніми причинами, реалізуються в ситуаціях, де причина – особистісні характеристики, стан агенса й дії агенса.

Агенс може виражатися назвою особи чи персоніфікованим ім'ям: *Україна і нині відчуває жорстокий поводок залежності від ринку енергоносіїв, бо не спроможна себе забезпечити за рахунок внутрішніх ресурсів* (Літературна Україна. – 2004. – 02.09.); *Кинув усе тамбовець, бо почув революцію* (У. Самчук); *Однаке всі скоро вгомонилися, бо начухали язика* (Г. Тютюнник).

З-поміж внутрішніх причин – суб'єктивних характеристик агенса – виокремлюються: 1. **Емоційно-психічні ознаки особи**, підрядна частина при цьому може вибудовуватись як безособове реченнєве утворення: *Я перебільшую [...], бо з певного часу мені тут стало зовсім незатишно* (В.Шкляр); *Гая до штабу не добігла, тому що їй страшно було йти лісом* (О. Іваненко) чи за моделлю двоскладного неповного речення зі спільним суб'єктом: *Тато суворо глянув на нього, бо не любив нечемних дітей* (О. Іваненко). Емоційно-психічні ознаки охоплюють вербалізовані назви рис характеру людини (сила духу, боягузтво, воля, бажання, небажання, ініціатива, свавілля, дух протиріччя, скромність, сентиментальність, гордість тощо), почуттів (любов, повага, вдячність, ненависть, довіра), емоцій (страх, радість, тривога, зло, самотність): *Вона [Магда – Л.Д.] мовчала, бо справді почувала себе непростимо винною перед хворою подругою* (Ю. Збанацький); *Отож, сп'янілий в хащах бабиного літа, / Вустами осені тривожне щастя*

п'ю, / Бо я ще **вірю, сподіваюсь і люблю!** (В. Шовкошитний); *Я веселої часом почну / І незчуюся сам (отакої), / Що потроху звернув на сумну, / Бо віддавна **привик до сумної*** (П. Грабовський).

2. Інтелектуально-творчі характеристики особи презентуються назвами інтелектуальних рис (активних і пасивних) – цікавість, хитрість, принциповість, досвід, наївність; творчого потенціалу – талант, музикальність, відсутність таланту, здібностей; інтелектуальних стимулів – думка, розрахунок, логіка, впевненість, інтуїція, усвідомлення чогось тощо: *Я нахапався німецьких слів, як пес реп'яхів, позапам'ятовував їх швидко й легко, бо, за загальним визнанням, **володів феноменальною пам'яттю*** (Ю. Збанацький); *Він зміг сподобатися через те, що **був хитрий і досвідчений** у таких справах ; У цьому ж руслі старався Лучук і над літературою для дітей, тому що гаразд **усвідомлював** коріння першопочатку мовних симпатій та й антипатій не так дітей, як їхніх батьків* (Літературна Україна. – 2004. – 02.09.); *Картин у нього [Валерія Мельника – Л.Д.] багато, бо **має** неабиякі **здібності*** (Сільські вісті. – 2003. – 18.08.); *Ващук зріс з дитячо-юнацької школи Київського “Динамо” до основного складу команди, оскільки **має** великий футбольний **талант*** (Час. – 2003. – 17-23 січня).

3. Соціальні характеристики особи, які охоплюють: а) соціальне спрямування: *Я опинився, не хочу йти, бо **несвідомий*** (Г. Тютюнник); *Маючи багато спільного, кожна етнічна віра залишається унікальною і неповторною, бо вона **позначена національним світоглядом*** (Г. Лозко); б) адресне ставлення: *Завжди насуплений, ніби хворий, він [бугай – Л.Д.] від усіх ховався, ні з ким не водив товариства, бо **нікому не довіряв*** (О. Іваненко); в) ставлення до праці: *І все йому вдається, бо від свого старовинного козацького роду успадкував виняткову витримку й працьовитість, почуття міри й такту* (Літературна Україна. – 2004. – 08.07); г) взаємовідношення: *Умів бути незамінним у всьому, бо й другом Лучук умів бути таким же талановитим, як і поетом* (Літературна Україна. – 2004. – 02.09.); г) ставлення до цінностей: *Дуб пошановувався в народі ще й тому, що був **щедрий на жолуди**, з яких виготовляли борошно* (А. Кондратюк); д) форми поведінки: *О. Мороз користується повагою не тільки серед моїх односельців саме через те, що він **ввічлива, добропорядна людина, вміє тримати себе в руках*** (Сільські вісті. – 2004. – 02.09.).

Як внутрішні причини розглядаємо певні конкретні дії агенса, з-поміж яких наявні такі, що не дозволяють виконати іншу дію, напр.: *Прекрасно було навколо, але Йонька не бачив нічого, бо спав* (Г. Тютюнник); *Івасик і Панасик нічого не сказали, бо прикипіли очима до пташок, які сиділи на гіллячці якоїсь невідомої для них рослини* (О. Іваненко) або призводять до певного результату, напр.: *Усі ми були веселі, бо ще не заморилися, і ніхто ні з ким не встиг посваритися* (О. Іваненко). Результ-

татом часто постає емоційно-психічний стан суб'єкта: *Наталя була спокійна, адже вона не лазила на вишню* (Ю. Збанацький); *Михайлині стає не по собі – адже заволоділа вона чужим дитям* (Ю. Збанацький); *Не питай, по кому тужить осінь – / По тобі ридає й по мені, / Бо вона забуть не може досі / Нашої любові світлі дні* (В. Шовкошитний).

ЛІТЕРАТУРА

1. Буслаєв Ф.И. Опыт исторической грамматики русского языка. – Часть II. Синтаксис. – М., 1858. – 428 с.
2. Востоков А.Х. Русская грамматика. – СПб, 1831. – 408 с.
3. Греч Н.И. Практическая грамматика. – СПб., 1834. – 526 с.
4. Давыдов И.И. Опыт общесравнительной грамматики русского языка. – Изд.2. – СПб., 1853. – 573 с.
5. Зеленська О.П. Взаємозв'язок каузальних відношень з іншими відношеннями в складнопідрядних реченнях з підрядними причини // Мовознавство. – 1989. – №6. – С.18-24.
6. Івченко М.П. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 504 с.
7. Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. – К.: Рад.школа, 1959. – 206 с.
8. Німчинов К. Граматика української мови. – Ч.II. Синтаксис. – Харків, 1933. – 87 с.
9. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Практический курс синтаксиса русского языка. – СПб, 1913. – 322 с.
10. Поспелов Н.С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы // Вопросы языкознания. – 1959. – № 6. – С.19-28.
11. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання в допомогу шкільній науці. – 2-е вид., з одмінами й дод. – К., Ляйпціг, 1919. – 584 с.
12. Слинько І. Чи змінюється значення складнопідрядного речення від місця підрядного? // Дивослово. – 1995. – №4. – С.20-22.
13. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. – Відень, 1914. – 202 с.
14. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
15. Финкель А.М. Предлоги, выражающие категорию причинности в современном русском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Л., 1965. – 27 с.
16. Чередниченко І.Т. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові. – Чернівці: Вид-во Чернівецьк. ун-ту, 1959. – 133 с.
17. Шапиро А.Б. О принципах классификации подчиненных предложений // Русский язык в школе. – 1937. – №2. – С.13-37.

18. Шрамко Л.П. Способы выражения значения причины в сложноподчиненном предложении // Семантика языковых единиц разных уровней: Межвузов. сб. научн. трудов. – Ростов-на-Дону, 1987. – С.44-52.
19. Шубина Т.П. Семантика обусловленности в сложноподчиненном предложении (на материале алтайского языка) // Синтаксическая и лексическая семантика (на материале языков разных систем). – Новосибирск, 1986. – С.66-78.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто функціональні різновиди складнопідрядних речень з підрядними причини, зокрема проаналізовано конструкції власне-причинового значення, при класифікації яких враховується характер взаємодії суб'єктів каузувальної та каузованої мікроситуацій, а також семантичне навантаження предикатів досліджуваних одиниць.

SUMMARY

The article deals with the functional types of complex sentences with the subordinate clauses of cause. The author analyzes the constructions with causal meaning proper classifying which interaction of the subjects and semantic meaning of the predicates of the investigated units are taken into account.

Ю.Н. Кузина
(Київ)

УДК 811.161.1'37

ДЕТЕРМИНАЦИЯ СЕМАНТИЧЕСКИХ СДВИГОВ (НА МАТЕРИАЛЕ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ 'ЧЕЛОВЕК')

Связь духовного и материального находит своё непосредственное отражение в мире языка, а точнее – в его системе. Для определения детерминации семантических сдвигов и процесса опрощения необходимо учитывать фактор времени (как философской категории, а не языковой). Такой подход к проблеме семантических сдвигов, изученной в целом, на наш взгляд, но имеющей еще некоторые проблемы, позволит определить место данного языкового явления в сис-

теме языка. Кроме того, подобное исследование позволяет шире взглянуть на языковую картину мира.

Нам представляется, что одним из важнейших аспектов изучения языковой картины мира является исследование реализации в ней семантического поля 'ЧЕЛОВЕК'. А.Г.Шайхулов указывает, что к семантическому полю 'ЧЕЛОВЕК' относятся: «ЧЕЛОВЕК. ЛИЧНОСТЬ. СУЩЕСТВО. Биологические свойства человека. Организм. Рост и развитие организма. Состояние, самочувствие человека. Внешний вид, наружность человека. Внутренний мир человека. Воля. Психические свойства. Поведение, поступки. Быт (бытовые условия). Семья и родственные связи» [15, с.121].

Идею общественных сдвигов, влияющих на изменения языка, выдвинул ещё В. фон Гумбольдт. Развивали мысль о семантических сдвигах Л.М.Васильев, Е.С.Копорская, Н.В.Крушевский, Л.А.Новиков, Е.Д.Поливанов, Д.Н.Шмелёв и мн. др. лингвисты.

Как считает большинство исследователей, семантическая структура слова в конкретном значении представляет собой семему, которую составляет набор сем. Количество сем в семеме может меняться, что ведет не только к увеличению или уменьшению их количества, но и к качественному изменению их состава. Появление новых сем может привести к затемнению внутренней формы слова, что, в свою очередь, меняет план содержания. Образно говоря, семы можно сравнить с цветными кирпичами, а семему со зданием из этих кирпичей. Кирпичи определённого цвета (семы) мобильны, но по своей сути неизменны; здание (семема), наоборот, стабильно, но при этом с течением времени может изменяться (например устаревать). Это приводит к изменениям в семантической структуре слова.

К сожалению, в лингвистических трудах по семантике нет чётких, систематизированных определений *типов семантических преобразований*. Р.А.Будагов, который сам предложил этот термин, также не указывает, в чём заключается его сущность, не говоря уже о том, какие конкретно типы имеются в виду и что они из себя представляют [4, с.51]. Мы думаем, что существует три типа семантических преобразований: 1) семантические трансформации, 2) семантические колебания, 3) семантические сдвиги, которые и являются причинами изменений в семантической структуре слова.

Итак, *семантические трансформации* – это любые изменения набора сем в составе семемы, реализующиеся непосредственно в речи. *Семантические колебания* – это переход доминирующих сем (семы) в составе семемы, закреплённый в языке, во второстепенные и наоборот, в результате которого лексико-семантические варианты или приближаются, или отдаляются относительно основного значения. И, наконец, *семантические сдвиги* – это частичное или полное изменение

набора сем в составе семемы, приводящее к изменениям в денотативной сфере, фиксирующееся в языке. Важно отметить, что *в процессах изменений семантической структуры слова принимают участие только те семы, которые отвечают за денотативную функцию.*

Детерминация (т.е. установление причин появления) семантических сдвигов многоаспектна и берёт своё начало из *социолингвистической, экстралингвистической, а также из собственно лингвистической сферы влияния.* Мы выделяем два характера протекания изменений в семантической структуре слова: *стремительный и эволюционный.*

Стремительный происходит в рамках современного языка (в узком значении, т.е. примерно в течение десяти лет) и присущ семантическим изменениям, которые появляются в результате экстралингвистических, реже социолингвистических влияний. К ним относятся семантические колебания и семантические сдвиги, потому что осуществляется намеренное вторжение в язык, например, при проведении языковых реформ, при появлении заимствований в результате научно-технического прогресса или изменений политической и экономической жизни – это экстралингвистические влияния. Очень ярко это демонстрируют, в частности, агентивные существительные: **президент, бизнесмен** и т.д. [7; 8].

И научно-технические, и политические, и экономические изменения, конечно же, влияют на жизнь общества – социума. Это не может не отражаться на языке. К существенным языковым изменениям ведет наличие моды, например, на английский язык в наши дни, или французского во времена Наполеона, или вообще на несколько иностранных языков сразу (немецкого, голландского, французского) при Петре I. Именно мода на язык – «виновница» того, что слово **президент** в XVIII веке было заимствовано из немецкого, затем забыто, а в XX веке перезаимствовано из английского. Заимствованные слова часто вытесняют исконные, например, появившееся еще в XVIII в. слово **бухгалтер** утвердилось в русском языке лишь в середине XX в., так как имело собственно русские синонимы **счётчик, счетовод**, (причём первое, исконно русское слово было распространённое второго в XIX в., а второе стало широко употребительным в начале XX в. [5, т.1, с.173]). Также заимствования легко подвергаются переосмыслению, при перераспределении между собой набор сем, например, **менеджер – управленец** (денотат первого слова уже, чем второго) [8]. Так происходят стремительные изменения в семантической структуре слов при социолингвистических влияниях.

Для причин появления изменений в семантической структуре слова эволюционного характера протекания типична социолингвистическая сфера. От хода мыслей человека зависит состояние языка на определённом этапе (в синхронии). Переосмысление человеком данности (реа-

лии) может широко распространиться, стать достоянием всех носителей языка и закрепиться в словарях (в диахронии). В этом заключается влияние социального фактора на сдвиги, происходящие в языке.

С одной стороны, динамика языка в пользу семантических сдвигов напрямую зависит от социальных факторов, влияющих на языковое развитие в данный момент времени, с другой — является продуктом длительного эволюционного развития семантики слов, глубоко уходящим корнями в историю.

Семантические сдвиги всегда возникают при затемнении внутренней формы слова, а в дальнейшем — при ее забвении. Из этого следует, что для исконной лексики такой процесс возможен при длительном существовании слова в языке, когда семантические трансформации, прежде чем перейти в сдвиги, протекают незаметно для носителей языка, часто в пределах не одного, а нескольких поколений. Столь длительный отрезок времени затрачивается на постепенное забвение носителями языка прозрачной внутренней формы — первичное значение (устойчивый набор сем), как правило, прочно закреплено за денотатом. При этом под *денотатом* мы понимаем, согласно взглядам Д.Н.Шмелева, абстрактную языковую единицу, обозначающую предмет, которая характеризуется дифференциальными семантическими признаками. Семантические сдвиги в заимствованиях, как уже было сказано выше, нередко происходят стремительно, поскольку нет необходимости в забвении внутренней формы, она изначально лишена прозрачности, а следовательно, быстро и легко может переосмысляться.

Причинами возникновения семантических сдвигов, по мнению Е.С. Копорской, являются три основных процесса: 1) *расширение денотативной сферы слова* (расширение значения), 2) *сужение денотативной сферы* (сужение значения), 3) *смена самого денотата* [6, с.62].

Вслед за Д.Н.Шмелёвым мы признаём существование *денотатива* — абстрактной языковой единицы, обозначающей предмет и характеризующейся интегральными семантическими признаками и выполняющей, главным образом, денотативную функцию [16, с.22-26]. Поэтому выделяем четвёртую причину возникновения семантических сдвигов — *переход денотата в денотатив*. Обоснуем данное положение и на конкретных примерах рассмотрим семантические сдвиги, произошедшие в наименованиях органов человека. Сначала представим ряд слов для сопоставления: *сердце* (в первом значении), *сердитый* (в первом значении), *середина* (в первом значении), *среда* ('день недели') [3].

Слово *сердце* в праславянскую эпоху было однокоренным со словами *сердитый*, *середина*, *среда* и т.д. на основании доминирующей общей семы 'центр', затем все эти слова переосмыслились носителями языка и семантически отделились настолько, что перестали быть

однокоренными. При этом в современном русском языке доминирующими семами являются у слова *сердитый* – ‘чувственная сфера’, *середина* – ‘центр’, *среда* – ‘день недели’, *сердце* – ‘внутренний орган’. Следует обратить внимание на то, что в состав семем слов *середина*, *среда*, *сердце* всё ещё входит второстепенная сема ‘центр’ (центр чего-либо, центр недели, центр организма). Семантической структурой слова *сердитый* она утрачена. Первоначальная внутренняя форма слов *сердце*, *сердитый*, *среда* стёрта, затемнена, предана забвению. В семантической структуре этих слов со времён праславянской эпохи произошли разные семантические процессы, которые невозможно описать в рамках данной статьи даже лаконично. Суммарно отметим, что примерно за последние 200 лет в слове *сердитый* произошло расширение по денотату (обозначаемый предмет стал шире), в слове *среда* осуществилась смена денотата (было синонимично *середине* – сначала обозначало абстрактное понятие, а затем день недели). В слове *сердце* денотат перешёл в денотатив ещё в праславянскую эпоху [14, т.3, с.605-606]. Из-за древнего происхождения корня *серд-/серед-/сред-* можно лишь предположить, что в семантической структуре слова *сердце* сема ‘центр организма’ была доминирующей. При этом денотат выделялся на основе дифференциального признака по месту расположения и противопоставлялся, например, денотату слова *голова*, доминирующей семой которого являлось ‘начало организма’.

В современном русском языке доминирующая сема в семантической структуре слова *сердце*, как и слов *печень*, *желудок*, *почки*, *кишечник* и т.п. – ‘орган’. На основе этой доминирующей семы – общего родового признака – перечисленный ряд слов выполняет денотативную функцию и объединяется в группу денотативов, обладающих общими интегральными, а не дифференциальными семантическими признаками. Кроме того, анализируемые лексические единицы представляют собой термины, которым свойственна тенденция к моносемичности, отсутствию экспрессии и т.д. [9, с.508], что влечёт за собой ограниченный набор сем и исключает возможность наличия у этих слов денотата.

Также причинам появления изменений в семантической структуре слова эволюционного характера протекания, хотя и редко, присуща собственно лингвистическая сфера.

Как известно, фонетический уровень языка менее других уровней языковой системы подвержен изменениям. Однако в результате исторических (генетических) изменений фонем также могут возникать семантические изменения, потому что происходит изменение фонетического облика слова. Например, *обвлако* > *облако* – *обвласть* > *область*. Фонетические изменения способны влиять на семантические изменения,

потому что первые связаны с перцепцией. Когда в речи воспроизводится одно и то же фонетическое слово с изменённой фонетической оболочкой, это приводит к забвению внутренней формы, которая соотносится в памяти говорящих с первоначально звучащим словом. Когда внутренняя форма начинает стираться в речевом употреблении слова, возникает семантическая трансформация. Со временем то, что ранее было отступлением от правил (семантическая трансформация), становится нормой не только речи, но и языка (семантический сдвиг), и слово закрепляется в словарях в своём новом значении. На основе вышесказанного мы выделяем пятую причину возникновения семантических сдвигов – *изменение фонетического облика слова*.

Под влиянием взаимопроникновения языковых уровней довольно часто семантические сдвиги влияют на морфологическую структуру слов. В ней происходят явления, которые В.А.Богородицкий ещё в XIX веке назвал *переразложением* и *опрощением* [2, с.193-198].

Важнейшую роль переразложение, состоящее, прежде всего, в смещении морфемных границ в слове, сыграло в процессе становления грамматических форм разных частей речи и, в основном, является объектом изучения исторической грамматики. Однако для нас представляют интерес те случаи, когда изменение границ происходит между морфемами, входящими в основу слова, и затрагивает корень – носитель основного лексического значения. Из многообразия причин возникновения переразложения, отмечаемых многими исследователями, можно выделить те, которые напрямую связаны с изменениями, происходящими в семантике слова. Это: 1) изменение фонетического облика слова; 2) изменение фонетического облика слова при разрыве смысловых отношений (например, *по-роч-н-ость* > *пороч-н-ость*); 3) выпадение из языка одного из родственных слов.

Поскольку переразложение не типично для семантических сдвигов и встречается крайне редко, остановимся подробнее на освещении опрощения.

Необходимо отметить, что процесс *опрощения* (деэтимологизации), состоящий «в затемнении первоначальной семантической структуры слова вследствие стирания морфологических границ между его компонентами» [9, с.349], всегда связан с семантической структурой слова и, следовательно, с денотатом. Опрощение типично для семантических сдвигов, потому что эти явления представляют собой диалектическое единство. Опрощение возникает в результате следующих причин:

1. Выпадение из языка производящей основы.

Слово *чрево* является устаревшим и означает ‘живот’ [5, т.4, с.389]. Исторически от него образовано слово *червь* со значением ‘пресмыкающееся животное, которое плотоядно; в теле умерших животных или людей’ [5, т.4, с.388]. Расхождение семантики этих слов отмечено

уже в словаре В. Даля – они составляют разные словообразовательные гнёзда. Это произошло потому, что производящая основа обоих слов выпала из языка, а вместе с ней доминирующая сема, на основе которой анализируемые слова входили в одно и то же словообразовательное гнездо. Выпавшее слово привело к семантическому сдвигу и опрощению существительных **чрево** и **червь** [12, т.2, с.381, 365-366].

2. Утрата продуктивности приставки.

Вслед за Фасмером, Мерингером, Мэйе и другими этимологами, мы признаём существование древней приставки **к-**, утратившей свою продуктивность, например в слове **кость** [14, т.2, с.349]. Приставка, по-видимому, возникла от предлога **къ**, который был проклитикой, а затем сросся с корнем [12, т.1, с.489]. Считаем его исторически однокоренным с **сустав** [12, т.2, с.196], в котором также содержится утратившая продуктивность приставка **су-** и общий исторический корень **-ст-**, восходящий к **сустать** [5, т.4, с.203] от **стать** [14, т.3, с.810]. Важно отметить, что продуктивность словообразующих аффиксов напрямую зависит от возлагаемой на них смысловой (семантической) нагрузки. С исчезновением последней аффикс перестаёт существовать, т.к. происходят семантические сдвиги, что наглядно демонстрируют не только приставки, но и суффиксы.

3. Утрата продуктивности суффикса.

Слово **старик** образовано от опрощенной основы **старый** [5, т.4, с.164-166], с общим историческим корнем **ст-/ста-**, а также утратившим продуктивность суффиксом **-р-**. Отсюда следует, что оба слова восходят к **стать**. Слово **старик** имело исходное значение ‘мудрый человек’, следовательно, человек мог быть **стариком** и в 20 лет. Но в результате семантического сдвига (смены денотата) не только слов **старый** и **старик**, но всех слов с суффиксом **-р-** (ср.: **жир**, **пир**, **дар** и т.д.) произошло его выпадение из языка, что привело к опрощению основы [12, т.2, с.162-163].

4. Изменение семантических отношений между словами.

Мы усматриваем прямую взаимосвязь слов **мизинец** и **мизер**, хотя М. Фасмер не указывает на это [14, т.2, с.620]. На наш взгляд, эти слова имели общий исторический корень **миз-** при наличии доминирующей семы ‘малость’. Слово **мизер** содержало утративший продуктивность суффикс **-р-**, являлось абстрактным отглагольным существительным, как и все слова, образованные с помощью этого суффикса, и имело значение ‘что-либо в малом количестве, объёме, размере’. Учитывая данные словаря Фасмера, мы считаем, что **мизер** образовано от **мъзати** «лизать», **-ся** «ласкаться». **Мизинец** означало ‘младший сын, меньшой брат’, **мизинкой** называлась ‘младшая дочь’. Этот факт доказывает родство с **мизер**: **-ец-** и **-к-** – показатели пола (очевидно, что существовало и слово **мизина**, которое было окончательно утрачено). За-

тем, в результате метафорического переноса, **мизинец** стало означать 'часть кисти, стопы' и противопоставлялось **пальцу** [14, т.3, с.191-192], которым раньше называли только большой палец. В свою очередь **мизер** стало означать: I. 1. *только: мизир*. При игре в преферанс: обязательство игрока не взять ни одной взятки. 2. *только: мьзер*. Разг. Очень малое, мизерное количество чего-л. II. *нареч. только: мьзер*. Разг. Совсем мало, почти ничего [3, с.540]. В результате семантических сдвигов семантические отношения между родственными словами изменились, поэтому основы стали опрощенными [12, т.1, с.613].

5.Изменение фонетического облика слова.

Рассмотрим слова, относящиеся к предметам быта. Слово **спички** ещё в XIX веке воспринималось как уменьшительно-ласкательное от **спичи** с суффиксом **-к-** [5, т.4, с.145]. Фонетическое чередование повлияло на переосмысление внутренней формы слова. Это способствовало семантическим сдвигам и опрощению основы [12, т.2, с.154].

Слово **наволочка** исторически однокоренное с **облако**, **область** и т.д. [14, т.3, с.34, 102], фонетический облик которых первоначально был следующим: **обвлако**, **обволость**. Все три слова имели общую доминирующую сему 'охват' (чего? подушки, земли, территории). Фонетические изменения произошли в начале корня – многие слова, восходящие к корню **-волок-** утратили **в** и перестали соотноситься друг с другом. Кроме того, затемнению внутренней формы слова **наволочка** способствует чередование на конце корня **ч/к** в результате присоединения суффикса **-к-**. Следовательно, все три слова были подвержены семантическим сдвигам из-за изменения фонетического облика слова, что привело к опрощению основ [12, т.1, с.656, 688].

6.Изменение фонетического облика слова при распаде смысловых связей между словами.

Фонетические изменения исторически однокоренных слов **степень** – **стопа** при распаде смысловых отношений и корневом чередовании **е/о** повлияли на забвение их внутренней формы [14, т.3, с.766-767]. Семантика слов изменилась, когда изначально общая сема 'шаг' перестала быть доминирующей. В современном языке эти основы опрощенные [12, т.1, с.168, 173-174]. Семантическая сочетаемость существительного **степень** в результате семантических сдвигов в рамках семантического поля 'ЧЕЛОВЕК' выглядит следующим образом: **степень родства, учёная степень, степень счастья, степень наслаждения, степень патриотизма** и т.д. [3, с.1267]. В слове **стопа** денотат перешёл в денотатив со значением 'нижняя часть ноги' [3, с.1273].

7.Влияние фонетических явлений на семантические сдвиги и опрощение основ.

Поскольку фонетические явления (*метатезы, эпентезы, протезы (надставки), диэрезы (выкидки), энклитики, проклитики* и др.) встре-

чаются не так часто, приведём анализ слов, относящихся не только к семантическому полю 'ЧЕЛОВЕК', но и к полям 'ФЛОРА' и 'ФАУНА'.

Общеизвестно, что чаще всего *метатезы* встречаются в заимствованных словах, при переходе слов в диалект и в детском языке при усвоении речи взрослых [11, с.210]. Существуют разные виды метатезы: *по смежности* (перестановка соседних звуков), *на расстоянии* и *количественная* [9, с.296]. Например, в слове **конопля** наблюдается метатеза на расстоянии. В прошлом слово было производным от **пень** и имело звуковой облик **колоння** [14, т.2, с.312]. Сравнение слов показывает, что третий и шестой звуки **л** и **н** поменялись местами: $к_1 о_2 л_3 о_4 п_5 н_6 я_7 > к_1 о_2 н_3 о_4 п_5 л_6 я_7$. Более того, исторически **коло** являлось *проклитикой* (проклитика – само примкнувшее спереди безударное слово), а затем произошло сращение основ. Метатеза и проклитика привели к затемнению внутренней формы слова и к семантическому сдвигу, поэтому основа слова стала опрощенной.

Как и метатезы, *эпентезы* возникают при освоении заимствований и в ненормированной речи (просторечии, диалектах, детской речи) [9, с.593]. С точки зрения принадлежности к семантическим сдвигам и опрощенным основам рассмотрим слово **встреча**, в котором А.А.Реформатский указывает на наличие эпентезы **т** [11, с.209-210]. Анализируемое слово восходит к древнерусскому **сретати**, от которого, в том числе, образовано **Сречение** – буквально «встреча» [14, т.3, с.740]. Налицо смена денотата в последнем слове – «наименование по действию» > «наименование праздника». В современном русском языке наблюдается актуализация слова [13, с.752]. Кроме того, **встреча** исторически является однокоренным со словом **обретение**, в котором тоже нет эпентезы **т**. Поскольку **встреча** и **сречение** до XIX века были синонимами и входили в разные словообразовательные гнёзда, значит приставка **в-** стала асемантической и срослась с корнем в результате семантического сдвига, который весьма затруднительно восстановить в наши дни.

Протеза – это достаточно часто встречающееся фонетическое явление, влияющее на изменение структуры слова. Так, очевидно, что слово **осьминог** образовано на базе словосочетания **восемь ног**. Понятно, что **в** в слове **восемь** является протезой, поэтому словообразовательная связь существительного с числительным утрачена. Это повлияло на семантическую структуру слова: доминирующая сема – не 'нога', а 'морское животное', хотя изменения в денотативной сфере окончательно не завершены. Основа слова стала опрощенной.

Тот же процесс, на что указывает А.А.Реформатский, происходит в слове **гусеница** [11, с.210]. Исторически слово образовано от **ус**, **г** – протеза, основа опрошенная в результате семантических сдвигов.

Дизреза – это фонетический процесс, имеющий чаще всего ассимилятивную основу, при котором фонемы стремятся уподобиться друг

другу и слиться в один звук; или выкидка мгновенных согласных [т], [д] между двумя длительными; или же устранение тех же [т], [д] в группах *стк, зdk, чт, чн* [11, с. 208-209]. Слово *мыло*, относящееся к апеллятивной лексике, в праславянский период содержало в своей основе звук *д* – *мыдло*, который выпал [14, т. 3, с. 24]. *Мыдло* образовано от глагола *мытъ* при помощи суффикса *-дл-* со значением ‘орудие’. Поскольку смычные звуки [д] и [л] имеют одно и то же место образования (переднеязычные, зубные), один звук выпадает – возникает диэреза. Сонорный [л] сохраняется, потому что делает слово благозвучным и удобным при артикуляции, в отличие от взрывного шумного [д]. Рассматриваемый фонетический процесс повлиял не только на количественные, но и на качественные изменения суффикса – утратилась его смысловая нагрузка, которая привела к семантическому сдвигу всего слова, а затем к опрощению основы. В современном русском языке *мыло* – это не ‘орудие’, а ‘продукт’ [3, с.566]. Часто происходит так, что если одни слова полностью изменяются, как *мыло*; то другие с одной и той же словообразовательной моделью представляют собой промежуточные варианты изменений, как *шило* и *повидло* (см. таблицу).

Лексема	Наличие диэрезы	Наличие семантического сдвига	Наличие асемантичности суффикса	Наличие опрощенной основы
Мыло	+	+	+	+
Шило	+	–	–	–
Повидло	–	+	+	+

Интересны семантические сдвиги, связанные с появлением *проклитики* – примкнувшего спереди безударного слова. Недаром часто возникают сомнения относительно правописания *не*, поскольку в одних случаях – это приставка, а в других – всё ещё проклитика. Например, в слове *невеста* выделялась приставка *не-*, которая изначально была проклитикой. Вообще слово образовано от сочетания *не* и *ведать*, т.е. первоначальное значение ‘неизвестная’ [14, т.3, с.54-55]. Семантика слова и морфологический состав изменились до неузнаваемости. Тот же процесс произошёл в слове *невежа* [14, т.3, с.54-55].

Семантические сдвиги оказывают влияние на состояние лексического уровня языка. Поэтому создаются специальные словари [13], которые фиксируют три лексико-семантических процесса (*актуализацию слова (значения)*, *возвращение слова (значения) в актив из пассивного лексического запаса*, *уход слова в пассивный лексический запас*), происходящих в языке закономерно или словари с пометами о них [3]. Например, актуализация слова (значения): *депутат* [13, с.216]; возвращение слова (значения) в актив из пассивного лекси-

ческого запаса: *господин* [13, с.181]; уход слова в пассивный лексический запас: *почин* в значении 'инициатива' [13, с.601].

Слова могут проявлять особую подвижность, когда участвуют во всех трёх процессах несколько раз. Это явление прослеживается только на диахронной оси. Например, слово *дружина* актуализировалось в княжеский период. Со сменой исторической формации оно ушло в пассивный лексический запас на некоторое время, после чего широко употреблялось в царской России до 1917 года. В советский период вернулось в актив, а в постсоветский – снова перешло в пассив [3, с.286]. Такой динамизм словоупотребления обеспечивается за счёт семантических сдвигов, которые позволяют экономить языковые средства. Каждый раз, когда слово *дружина* актуализировалось, оно имело разное значение, благодаря метафоризации. Так появляется *полисемия*.

Иногда в результате семантических сдвигов полисемия может распадаться и образовывать *омонию*. Например, слова *клетка*₁ – 'помещение для птиц и животных' и *клетка*₂ – 'простейшая единица строения живого организма' [1, с.118]. Семантические сдвиги повлияли на распад полисемии и появление омонимов *крепость*₁ – 'сила, прочность'; *крепость*₂ – 'здание'; *крепость*₃ (устар.) – 'крепостничество'; *крепость*₄ (устар.) – 'документ' [1, с.124]. Оба примера омонимии (кроме *крепость*₃) проиллюстрированы опрошенными в результате семантических сдвигов основами существительных, имеющих отношение к семантическому полю 'ЧЕЛОВЕК'. Важно отметить, что для омонимичных отношений при распаде полисемии первостепенную важность имеют *семантические валентности*, поскольку только благодаря им можно отличить один омоним от другого [9, с.79-80].

Следует подчеркнуть: семантические сдвиги всегда влекут за собой утрату внутренней формы слова. Это находит своё отражение не только на морфемном и лексическом уровнях, но и на словообразовательном. Речь идёт о *лексико-семантическом способе словообразования*. Семантические сдвиги отрывают слова от словообразовательных гнезд и превращают их в непроизводные мотиваторы, способные к деривации. Иными словами, ранее членимые, производные основы становятся опрошенными – нечленимыми, производящими и строят собственную словообразовательную цепочку, отличную семантически от исходного, родного словообразовательного гнезда. Приведём примеры, в которых первое слово имеет производящую основу исходного словообразовательного гнезда, а второе – опрошенную производящую основу, от которой образовалось новое словообразовательное гнездо. *Близкий* (от него *близость*) – *близнец*; *племя* – *племянник*; *худой* – *художество*, *художник*; *печь* (глагол) – *печень*, *почка*, *печаль*, *печать*; *муж* – *мужик*, *мужчина*; *жена* – *женщина*; *кон* – *конец*, *закон*; *ведать* – *ведьма*, *вежливый* (от него *вежливость*), *невежда*; *родить* – *урод*, *народ*, *порода* и т.д. [12].

Таким образом, на основе проведённого исследования сделаем некоторые выводы. Семантические сдвиги не тождественны семантическим трансформациям и семантическим колебаниям. В процессах изменений семантической структуры слова принимают участие только те семы, которые отвечают за денотативную функцию. Многоаспектность детерминации семантических сдвигов кратко можно изложить в следующих пунктах: а) появление семантических сдвигов имеет отношение к социолингвистической, экстралингвистической, а также собственно лингвистической сферам; б) существует два характера протекания изменений в семантической структуре слова: стремительный и эволюционный; в) семантические сдвиги появляются в результате пяти причин: расширения денотативной сферы, сужения денотативной сферы, смены самого денотата, перехода денотата в денотатив, изменения фонетического облика слова. Семантические сдвиги часто оказывают существенное влияние на морфологическую (опрошение, переразложение), лексическую (полисемия, омонимия), словообразовательную (деление гнезд) жизнь слов и т.д. Языковые изменения в лексико-семантическом пространстве выступают фактом, а семантические сдвиги – аргументом. Поэтому важно исследовать последние, чтобы понимать: как и почему изменяется язык. Семантические сдвиги во многом являются отражением языковой ситуации того или иного периода.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Словарь омонимов русского языка. – 3-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1986. – 448 с.
2. Богородицкий В.А. Об основных факторах морфологического развития языка // Очерки по языковедению и русскому языку. Изд. 5-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 182-198.
3. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: «Норинт», 2004. – 1536 с.
4. Будагов Р.А. Проблемы развития языка. – М. – Л., 1965. – 73 с.
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 тт. – М.: ОЛМА-ПРЕСС; ОАО ПФ «Красный пролетарий», 2004.
6. Копорская Е.С. Семантическая история славянизмов в русском литературном языке нового времени. – М.: Наука, 1988. – 232 с.
7. Кузина Ю.Н. Причины семантических сдвигов и процесса опрошения в заимствованном слове «президент» и его русском эквиваленте «председатель» // Актуальные проблемы науки и образования: Сборник материалов VIII международной научно-практической конференции: В 2-х ч. / Ред. кол. В.Н.Пустовойтов, С.Н.Стародубец, А.В.Шлома. – Брянск, РИО БГУ, 2005. – Ч.2. – С. 53-58.

8. Кузина Ю.Н. Сопоставительный анализ семантики и словообразовательной структуры слов с агентивным значением в русском и украинском языках // Русский язык и литература: Проблемы изучения и преподавания в школах и высших учебных заведениях Украины: Сб. науч. тр. – К., 2005. – С. 160-163.
9. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
10. Потиха З.А. Современное русское словообразование. – М.: Просвещение, 1970. – 384 с.
11. Реформатский А.А. Введение в языковедение: Учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 536 с.
12. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2 т. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2003.
13. Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца XX столетия / ИЛИ РАН; Под ред. Г.Н. Складерской. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2001. – 944 с.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / М.Фасмер; Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачёва. – 4-е изд., стер. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2003.
15. Шайхулов А.Г. О принципах тематической и семантической классификации апеллятивной лексики // Исследования по семантике: Межвуз. науч. сб. – Уфа, 1983. – С. 119-122.
16. Шмелёв Д.Н. Семантические признаки слов // Избранные труды по русскому языку / Вст. ст. Л.П.Крысина. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С. 17-29.

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлюються деякі питання щодо детермінації семантичних зрушень та їх зв'язків із фонетичним, морфологічним, лексичним та словотворчим рівнями мови.

SUMMARY

Some points concerning determination of semantic progress and its connections with phonetic, morphological, lexical and wordbuilding levels have been enlightened in this article.

А.М. Григораш
(Київ)

УДК 811.161.1'373.611/7"312"

**ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ
ИННОВАЦИЙ В РЕТРО-ПОВЕСТВОВАНИИ
(НА МАТЕРИАЛЕ «НОСТАЛЬГИЧЕСКИХ ЗАМЕТОК»
В. СЛАВКИНА «РАССКАЖИ, О ЧЕМ ТОСКУЕТ
САКСОФОН...»)**

Постановка проблемы. Анализ функционирования фразеологических единиц в современной публицистике последнего времени показывает, что состав фразеологизмов русского языка в значительной мере обновился. Изменения во фразеологическом составе носят, как правило, частный характер, поскольку являются речевыми, индивидуально-авторскими. Вместе с тем определенное количество устойчивых сочетаний преодолело свою «окациональность», стало достоянием «языка современной публицистики» и получило фиксацию в соответствующих фразеологических словарях. Изучение соотносительности «языковых» и «речевых» фразеологических инноваций является одной из насущных проблем исследования фразеологии русского языка. Особенно это касается современной публицистики, где фразеологические единицы новейшего общественно-политического периода являются неотъемлемой частью публицистического текста.

Проблемам фразеологической неологии посвящен ряд статей таких известных исследователей, как Голованевский А.Л. [2, с.9-22], Ильин М.В. [3, с.7-19], Купина Н.А. [4, с.182-190], Мелерович А.М. [6, с.61-64], Шейгал Е.И. [13, с.273-279] и других. Из лексикографических работ основной является «Новая русская фразеология» В.М.Мокиенко [7].

Целью данного исследования является анализ функционирования фразеологических инноваций новейшего исторического периода в ретро-повествовании, осященном 50-60-м годам прошлого столетия. Повествуя о годах своей юности, известный драматург Виктор Славкин постоянно пользуется фразеологическими единицами, получившими словарную фиксацию уже в новом столетии, то есть ретро-взгляд автора так или иначе постоянно опирается на фразеологические инновации.

Материалом исследования послужили «ностальгические заметки», посвященные «эпохе стиляг», всепоглощающей любви к джазу, завершению хрущевской «оттепели». Фоном повествования является широкий общественно-политический контекст, помогающий ав-

тору объяснить процессы, происходившие в молодежной среде описываемого исторического периода.

В публицистике, посвященной 60-м годам XX века, традиционно широко функционируют устойчивые сочетания, совсем недавно зафиксированные новейшими фразеологическими словарями: «*Через меня шла информация по студенческим вечерам. Я жил на Софийской набережной, и телефон работал, как в Смольном. Я знал, где что, и, кроме того, я говорил, где лучший оркестр и куда идти... Ну в основном это был Экономический институт, где девочки, Плехановский. И не только вечера, но и ночники, очень часто в субботу, целую ночь, с буфетами, с какими-то мероприятиями. Играли живую музыку! Никаких дискотек тогда не было – только живая музыка!*» [11, №6, с.77]. Ср. в словарных материалах В.М. Мокиенко: «**Живая музыка.** Нов. публ. Музыка, исполняемая непосредственно музыкантами, без использования каких-либо технических средств» [7, с.60]. Словарь фиксирует также антоним рассматриваемой фразеологической единицы **под фанеру**: «Нов. жарг. муз. Под сопровождение музыкальной записи, фонограммы» [7, с.130]. Любопытно, что в публицистическом эссе Виктора Славкина, посвященного джазу 50-60-х годов XX века, этот антоним практически не употребляется, очевидно, вследствие отсутствия не только подобного музыкального сопровождения, но и самого предположения о том, что такое возможно.

Основной чертой ретро-повествования В. Славкина является ирония, в том числе и самоирония. Для достижения этого автор использует общеизвестные выражения, постоянно употребляющиеся в речи, но только в словарных материалах В.М. Мокиенко зафиксированные как фразеологические единицы: «*А недавно, не поверите, познакомилась с парнем, который слова того самого «Венгерского танго» написал! Конечно, сейчас он уже далеко не парень – солидный инженер, добропорядочный отец семейства. Он оказался родственником одной нашей знакомой. Я у нее эту песенку спела – на первое мая было, – а он потом за столом мне говорит: «Это я, – говорит, – в пятьдесят четвертом слова написал». Я: «Да вы великий человек! Страна должна знать своих героев!» А его Димой зовут, фамилия Зеленый. Просил не афишировать»*» [11, №6, с.74]. Ср. в словарных материалах В.М. Мокиенко: «**Страна должна знать своих героев.** Патет. или шутол.-ирон. О необходимости знать участников или виновников каких-либо событий» [7, с. 111]. Разумеется, стиль непринужденного устного рассказа исключает какую бы то ни было патетику.

В том же иронически-разговорном ключе передаются значительно более серьезные, даже трагические события, пусть только житейские, а не общественно-политические: «*Целая серия несчастий... Близкие умерли, сама тяжело болела, из профессии выпала, бедность,*

депрессия, с жильем запутанная история, бывший муж отобрал квартиру, сейчас живет в коммуналке... Случайно встретила ее на автобусной остановке, не узнала, так изменилась. «А джаз?» – говорю я, чтобы как-то разговор оживить, подбодрить ее и себя, у меня жизнь тоже **не сахар**. «А джаз? – говорю. – Помнишь, мы с тобой пели?» «Я джаз давно слышать не могу. А если поставлю пластинку, сразу выключаю» [11, №7, с.70]. В словарных материалах В.М. Мокиенко устойчивое выражение **не сахар** зафиксировано с пометой “неодобр.” и с тремя значениями: “1. кто. О человеке с трудным характером, неуживчивом, строптивом. 2. что. О чем-либо (жизни, работе, службе) нелегком, трудном, безрадостном, тягостном. 3. кому [где]. Нелегко, тяжело, трудно, безрадостно кому-либо [где-либо]; мало приятного, утешительного в чем-либо (об условиях жизни, работы)” [7, с.101]. В рассматриваемом контексте фразеологизм функционирует во втором значении.

Среди фразеологических единиц общественно-политической семантики выделяются фразеологизмы, обладающие «глобальным» значением, и устойчивые сочетания, выражающие «локальные» оттенки этих значений. Так, фразеологическая единица **железный занавес** по сей день символизирует противостояние Востока и Запада в 50-70-е годы прошлого столетия. По аналогии с этим фразеологизмом В. Славкин предлагает свое, индивидуально-авторское, наименование конкретного воплощения глобальной политики **железного занавеса**: «Я начинаю писать эту книгу в те дни, когда рушится Берлинская стена. **Бетонный занавес**. Младший брат нашего **железного**. Но если наш назывался **железным** чисто символически, советским металлургам он не закладывался в план, то немецкая стена была уже из самого настоящего бетона и возводили ее по всем правилам строительного искусства. Однако, несмотря на свою нематериальность, наш **занавес** был попрочнее ихнего. Который, естественно, тоже был нашим» [11, №6, с.70]. Появление окказионального устойчивого сочетания сопровождается использованием целого ряда различных приемов индивидуально-авторской интерпретации фразеологизмов. Прежде всего устойчивое сочетание **железный занавес** функционирует в эллипсированном виде [9, с.180], причем здесь представлен чрезвычайно редкий случай редукции компонента-определения в устойчивом сочетании, образованном по модели “прилагательное + существительное” (обычно пропускается именной компонент). Это случай максимальной редукции, когда использован только один компонент фразеологической единицы. С другой стороны, подобная максимальная редукция используется в дальнейшем контексте (“наш **занавес** был попрочней ихнего”), когда опускается уже компонент-определение, а остается только именной компонент. В обоих случаях пропущенные компоненты легко восстанавливаются читателем.

Появлению фразеологического окказионализма способствует также использование такого приема индивидуально-авторского преобразования фразеологизмов, при котором один из компонентов нового устойчивого сочетания воспринимается в прямом значении [14, с.320]. Благодаря этому приему окказиональная фразеологическая единица объясняется в тексте: ***“Бетонный занавес... немецкая стена была уже из самого настоящего бетона”***. Тот же самый прием использован и по отношению к базовому фразеологизму **железный занавес**: *“...наши назывался **железным** чисто символически, советским металлургам он не закладывался в план...”*. Итак, фразеологический окказионализм обладает “локальным” общественно-политическим значением и обозначает *“Берлинскую стену, разделявшую Берлин на Восточный и Западный”*. Недаром **бетонный занавес** назван В.Славкиным *младшим братом железного занавеса*. В словарных материалах В.М. Мокиенко зафиксировано: *“Младший брат. Нов. публ. ирон. О народе, государстве, занимающем зависимое, сателлитное положение по отношению к более крупной державе (обычно – о социалистических странах по отношению к СССР)”* [7, с.10]. “Глобальное” значение фразеологизма **младший брат** также получает в рассматриваемом нами контексте “локальное” значение, выражающее отношения между двумя занавесами: *“Однако, несмотря на свою нематериальность, наши занавес был попрочнее ихнего. Который, собственно, тоже был нашим”*. Синонимом устойчивого сочетания **железный занавес** у В. Славкина выступает индивидуально-авторское новообразование **сталинский занавес**: *“Но каким бы прочным ни был **сталинский занавес**, отделявший нас от Запада, кое-что из-за него все же просачивалось. Кто-то что-то слышал и рассказывал, кто-то что-то видел и показывал, кто-то что-то привез и продал...”* [11, №6, с.70], обладающий тем же значением и разве что уточняющий время появления **железного занавеса** (“сталинская эпоха”).

В словарных материалах В.М. Мокиенко зафиксировано устойчивое сочетание **человек со стороны** с пометой *«нов.»* и со значением *«о ком-либо постороннем, чуждом для какого-либо уже сложившегося коллектива, группы»* [7, с.141]. В. Славкин удачно использует этот фразеологизм при описании репетиций своей пьесы “Взрослая дочь молодого человека”, причем фразеологическая единица является неотъемлемым элементом ретро-повествования: *“И четвертая фигура в нашем квадрате “стариков” – Эммануил Виторган. Элегантный, невозмутимый, экономный в движениях, он держался на расстоянии от других актеров. Был между ним и “стиляжной” компанией какой-то холодок. Меня это беспокоило – хотелось, чтобы мы все были теснее спаяны. В репетициях, в быту напряжение между Виторганом и остальными мешало, а на сцене, я рискну сказать, помогало. Ведь Ивченко и был **человеком со сторо-***

ны по отношению к Бэмсу, Прокопу, Люсе...” [11, №6, с. 78]. В рассматриваемом контексте функционирует и зафиксированное известными фразеологическими словарями устойчивое сочетание **держаться на почтительном [на известном] расстоянии от кого** со значением “*избегать вступать с кем-либо в близкие, короткие отношения*” [12, с. 183]; ср. **держаться на известном (почтительном) расстоянии и держаться в почтительном (известном) отдалении** со значением “*избегать вступать с кем-либо в близкие, короткие отношения*” [8, с. 292]. В “ностальгических заметках” В. Славкина рассматриваемый фразеологизм функционирует в эллиптированном виде. При фразеологическом эллипсисе возможен пропуск компонентов, менее важных в лексическом и стилистическом отношениях в определенных условиях общения, и сохранение тех, которые представляют смысловое равенство части целому и содержат достаточно информации для понимания значения устойчивого сочетания. В результате фразеологического эллипсиса “ликвидируются противоречия между раздельностью формы и слитностью, целостностью значения фразеологической единицы” [10, с. 110]. Таким образом, лаконизм эллиптированного устойчивого сочетания гармонично сочетается с фразеологизмом **человек со стороны**, который в данном случае актуализируется дважды: помимо основного значения фразеологизма, В. Славкин использует фразеологическую единицу, которая первоначально являлась названием другой, в свое время чрезвычайно популярной, пьесы – “**Человек со стороны**” И. Дворецкого.

Антонимом рассматриваемого устойчивого сочетания является фразеологизм **свой человек**, зафиксированный в “Українсько-російському і російсько-українському фразеологічному тлумачному словнику” со значением «*человек, близкий определенным людям или определенной среде, обществу*» [8, с. 414]. Он также функционирует в “ностальгических заметках” В. Славкина, причем “*определенной средой, обществом*” является вожденная во времена “**железного занавеса**” заграница: “*В настоящую за границу первый раз я попал в октябре восьмидесяти восьмью. Я считал, что, когда я приеду туда, я буду в раю каком-то, ну, не в раю, конечно, но я считал, что буду своим человеком, – вот как я считал. Язык, я думал, у меня какой-то есть, всегда смогу договориться, с толпой, думал я, как только я окажусь на Западе, я не буду резко диссонировать... Так я считал с самого начала*” [11, №7, с. 73].

В дальнейшем оба взаимоисключающие друг друга устойчивые сочетания функционируют в одном контексте как характеристика одного и того же героя повествования: «*В общем, я понял, что здесь, у нас, я буду чувствовать себя гораздо лучше во всех во всех отношениях, что там я оказался просто каким-то чужим человеком, никому не нужным, человеком со стороны. Первое время у меня вроде все представления о Западе совпали: я – свой. Но потом оказалось,*

что я со своими амбициями, со своими мелкими представлениями, со своим образом жизни, со своей натурой, со своей фигурой просто не представляю там никакого интереса» [11, №7, с.74]. Следует отметить максимальную редукцию фразеологической единицы **свой человек**: устойчивое сочетание восстанавливается по единственному компоненту *свой*. Функционирование этого фразеологизма в предыдущем контексте существенно облегчает подобное “узнавание”. Редукция устойчивых сочетаний как индивидуально-авторский прием преобразования фразеологических единиц на синтаксическом уровне [1, с.6] является чрезвычайно популярной как в современной публицистике вообще, так и непосредственно в “ностальгических заметках” В. Славкина. Объясняется это тем, что его «ностальгические заметки» написаны в манере доверительного разговора с читателем, прекрасно разбирающимся в общественно-политических нюансах: *«Западные люди хотят все знать о Советском Союзе. «Расскажите, расскажите нам об этом, мы все придем, мы заплатим, мы будем слушать час, два, три ...» У нас таких аудиторий уже не соберешь, во всяком случае, под эту тему. А их хлебом не корми – рассказы «эбаут перестройка»! Наши прорабы уже съездили туда не по одному разу, сказали все, что могли, прокрутили свои лучшие пассажи, а они, эти западные люди, так и не удовлетворили своего любопытства»* [11, №7, с.75]. В усеченном виде в рассматриваемом контексте функционирует фразеологизм **прорабы перестройки**, зафиксированный в словарных материалах В.М. Мокиенко с пометами *“нов. прост. патет. или ирон.”* и со значением *“о непосредственных руководителях и вдохновителях перестроечных процессов (особенно М. Горбачеве, Б. Ельцине)”* [7, с.87].

В качестве антонима известной фразеологической единицы, зафиксированной соответствующими словарями, может выступать индивидуально-авторское устойчивое сочетание, не отмеченное словарными материалами. На этом базируется прием окказионального преобразования фразеологизмов, заключающийся в замещении одного из структурных компонентов устойчивого сочетания лексемами, в той или иной мере контрастирующими с замещаемыми элементами, в том числе и синонимами [см. 5, с.190]: *“В моем архиве хранится вырезанная из “Недели” статья преподавателя Военно-дирижерского факультета Московской консерватории В. Иванова “Звук, найденный Саксом”. Время публикации установить трудно, фраза, найденная на обороте газеты “Сейчас главное дело – четкая организация”, – ничего не дает, правда, далее упоминается город Тольятти, значит, что-то ближе к нашему времени, тучи над джазом уже рассеялись. Впрочем, это легко определяется по элегической интонации самой статьи”* [11, №6, с.79]. Ср. во “Фразеологическом словаре русского языка”: *“Тучи сгу-*

щаються [собираются] *над кем, над чем. Кому-либо или чему-либо угрожает опасность, беда, несчастье и т.п.*” [12, с.484]. Помимо этого, оба компонента окказионального устойчивого сочетания распространяются добавочными компонентами: именной компонент *тучи* — именем существительным с предлогом в Тв. п., глагольный *рассеялись* — наречием. Оба добавочных компонента-распространителя находятся в интерпозиции по отношению к фразеологической единице в целом и выполняют традиционную функцию уточнения.

Индивидуально-авторские устойчивые сочетания возникают, как правило, на основе уже известных фразеологизмов. В словарных материалах В.М. Мокиенко зафиксирован ряд фразеологических единиц с опорным компонентом-именем существительным в форме множественного числа *рыцари*: **рыцари наживы** с пометами «*нов. публ. ирон.*» и двумя значениями: «1. О разбойниках, грабителях, ворах. 2. О людях, готовых на все ради выгоды»; **рыцари плаща и кинжала** — «*ирон. 1. Книжн. О людях, занятых заговорами и интригами. 2. Публ. Об агентах западных разведок (особенно ЦРУ)*»; **рыцари удачи** — «*нов. ирон.* О людях, готовых ради выгоды на рискованные и нечестные авантюры» [7, с.100]. По аналогии с этими фразеологическими единицами (особенно ярко прослеживается аналогия с фразеологизмом **рыцари плаща и кинжала**) образовано устойчивое новообразование **рыцари холодной войны**, функционирующее в “ностальгических заметках” В. Славкина в контексте противопоставления политики СССР и Запада уже во время перестройки: “Теперь они стали приглашать наших из другого лагеря — антиперестройщиков. А на подходе новый виток: на Запад станут приглашать отцов застоя, динозавров коммунистической партии, **рыцарей холодной войны**. На месте таких ископаемых, как Гришин, Кунаев, Медунов, Соломенцев, Романов, я бы занялся, наконец, делом. Здесь они не нужны, а там будут собирать большие залы” [11, №7, с.75]. Другое окказиональное устойчивое сочетание — **отцы застоя** — является антонимом к фразеологизму, зафиксированному в словарных материалах В.М. Мокиенко: “**Отец перестройки**. *Нов. публ. патет. или ирон. О М.С. Горбачеве*” [7, с.68]. Фамилии “**отцов застоя**” перечисляются непосредственно в тексте.

В словарных материалах В.М. Мокиенко зафиксирован ряд фразеологизмов с опорным компонентом-именем существительным *леди*: «**Железная леди**. *Нов. публ. О бывшем премьер-министре Великобритании Маргарет Тетчер*» [7, с.51]; «**Первая леди**. *Нов. публ. О жене президента США*»; «**Первая леди планеты**. *Нов. публ. О Фриде Браун, возглавлявшей Международную демократическую федерацию женщин*»; «**Янтарная леди**. *Нов. публ. О премьер-министре Литвы Казимире Прунскене*» [7, с.52]. Все перечисленные устойчивые переносные наименования базируются на общественно-политической деятельнос-

ти известных женщин. У В. Славкина подобное наименование основано на профессиональной деятельности не менее популярной мировой знаменитости: *“Дочь Бэмса и Люси – Элла, названная так в честь **черной леди джаза**, божественной Эллы Фицджеральд, учится в том же институте, который кончал отец и ректором которого состоит в настоящее время Ивченко. Элла – резко хиппующая девушка, и, естественно, у нее конфликт с институтским начальством”* [11, №6, с.72]. Объясняется рассматриваемое устойчивое переименование непосредственно в контексте (**черная леди джаза – Элла Фицджеральд**). При этом без изменения остается и базовая модель его образования (ср. **первая леди планеты – черная леди джаза**).

Большое количество устойчивых сочетаний описываемого в “ностальгических заметках” времени связано с именем И.В. Сталина. Все они зафиксированы в словарных материалах В.М. Мокиенко с пометами *“Публ. патет. устар. или шутл.-ирон.”* (в ретро-повествовании, безусловно, исключительно *шутл.-ирон.*, а чаще – просто *ирон.*), и опорным компонентом их являются имя существительное *друг*, а также его определение *лучший*: **лучший друг артиллеристов; лучший друг бушменского народа и монгольского рогатого скота; лучший друг горняков; лучший друг детей; лучший друг детей и монгольского рогатого скота; лучший “друг” заключенных; лучший друг колхозников; лучший друг летчиков; лучший друг писателей; лучший друг танкистов; лучший друг угнетенных народов; лучший друг чекистов** [7, с.27]. Однако В. Славкин использует фразеологическое новообразование, в основе которого лежит другая, не менее популярная в современной прессе модель: *“По легенде, ехал товарищ Сталин как-то в машине со стороны Киевского вокзала и, проносясь по Бородинскому мосту, кинул взгляд на почти готовое здание и сказал кому-то, кто сидел рядом: “А что, шпиль не будет?” Сказал просто так, спросил, поинтересовался... Но, Сталин еще не доехал до Кремля, архитекторов затрясли – давай шпиль! Представляю, как они лепетали, мол, композиция, гармония, равновесие масс. Представляю, что им рявкнули. Что-то вроде: кто **зодчий всех времен и народов**?! Пришлось дать шпиль”* [11, №7, с.68-69]. В словарных материалах В.М. Мокиенко фразеологизмы, образованные по этой модели, практически не представлены. Следует отметить разве что усеченный вариант рассматриваемой модели: *“Отец народов. Устар. публ. патет. или актуализ. ирон. О И.В. Сталине”* [7, с.68].

Когда же автор обращается к 80-м годам минувшего столетия, новизна фразеологизмов, зафиксированных в словарных материалах В.М. Мокиенко, нивелируется, и такие устойчивые сочетания воспринимаются современными читателями как существовавшие всегда, хотя их возникновение и связано с совершенно определенными обществен-

но-политическими событиями: «Первый монолог был произнесен 4 января 1987 года в подвале дома № 20 по улице Воровского, где состоялось обмытие стен театра Васильева, которому он дал имя «Школа драматического искусства». В этом подвале был склад Московского управления культуры. Теперь проведена реконструкция по проекту Игоря Попова, сделан ремонт, стены покрашены в белый цвет... Вот эти чистые стены мы и собрались обмывать. В самый разгара **антиалкогольной кампании**. Пришли близкие люди – Кожухова, Петренко, Козлов... И вот тут, за столом, Алексей Козлов и произнес монолог о стилягах, и я пожалел, что поздно услышал эти слова» [11, №7, с.69]. В словарных материалах В.М. Мокиенко зафиксированы не только пометы и значение рассматриваемого фразеологизма, но и четкие временные рамки возникновения устойчивого сочетания: «**Антиалкогольная кампания. Актуализ. полит. и публ. Совокупность начатых в СССР в мае 1986 г. государственных и общественных мероприятий против пьянства и алкоголизма**» [7, с.40].

Таким образом, проведенное исследование позволяет сделать следующие выводы. Экспансия устойчивых сочетаний, не зафиксированных соответствующими фразеологическими словарями, в самые разнообразные типы повествования, является одной из основополагающих особенностей современной публицистики. Специфика рассматриваемого нами «ретро-повествования» (одного из ответвлений так называемой «исповедальной прозы», а в нашем случае – публицистики) определяет специфику индивидуально-авторской интерпретации фразеологических единиц именно в данном типе текста, организованном как свободный диалог с читателем (отсюда – редукция как основной способ окказионального преобразования устойчивых сочетаний, ориентированная на устный рассказ о тех или иных событиях). Изучение феномена ретро-повествования, использующего новейшие фразеологизмы современного общественно-политического значения, является дальнейшей перспективой исследования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабкин А.М. Фразеологизмы русского языка и задачи академического словаря русской фразеологии // Проблемы фразеологии и задачи составления фразеологического словаря русского языка: Тез. – Л., 1961. – С. 3-7.
2. Голованевский А.Л. Роль социальной идеологической оценочности в развитии общественно-политической лексики и фразеологии русского литературного языка // Язык и общество. – Саратов, 1989. – С. 9-22.
3. Ильин М.В. Политический дискурс как предмет анализа // Политическая наука. Политический дискурс: История и современность. – М., 2002. – Вып. 3. – С. 7-19.

4. Купина Н.А. Языковое строительство: от системы идеологем к системе культурем // Русский язык сегодня. – М.: Азбуковник, 2000. – С. 182-190.
5. Левицкая Т.Р., Фитерман А.М. Приемы перевода: На материале современного английского языка. – М.: Международные отношения, 1976. – С. 185-202.
6. Мелерович А.М. Семантическая структура фразеологических единиц в контексте языковой картины мира // Фразеология в аспекте науки, культуры и образования. – Челябинск, 1998. – С. 61-64.
7. Мокиенко В.М. Новая русская фразеология. – Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 2003. – 168 с.
8. Олійник С.І., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. – Х.: Прапор, 1997. – 462 с.
9. Павлова З.А. Эллипсис и обособление компонентов фразеологических единиц в газетных заголовках: На материале “Morning Star” // Фразеология. – Челябинск, 1973. – Ч. 1. – С. 179-185.
10. Ренская Т.В. Эллиптированные фразеологические единицы в романе Л.Н. Толстого «Война и мир» // Проблемы русской фразеологии. Тула, 1977. – С. 109-114.
11. Славкин В. «Расскажи, о чем тоскует саксофон...» – «Юность», 1991, № 6. – С. 70-79; № 7. – С. 58-76.
12. Фразеологический словарь русского языка // Под ред. А.И. Молоткова. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – 543 с.
13. Шейгал Е.И. Категоризация мира политики в жанрах политической афористики // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках. – М., 2004. – С. 273-279.
14. Шмелев Д.Н. Современный русский язык: Лексика. – М.: Просвещение, 1997. – С. 288-333.

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется функционирование устойчивых сочетаний в так называемом ретро-повествовании. В частности, анализируется использование в публицистике, посвященной 50-60-м годам прошлого века, фразеологических единиц, совсем недавно зафиксированных соответствующими словарями. Рассматриваются наиболее популярные приемы индивидуально-авторской интерпретации фразеологизмов, а также актуальные модели, являющиеся базой для образования устойчивых окказиональных новообразований.

SUMMARY

The article touches upon the problem of modern phraseological units with social and political meaning. The main attention is paid to their structure and functioning in retro-narration. The article under review examines the way retro-narration's text reflect important developments taking place in the language within our modern society. The article discusses such major trends in the development of language in retro-narration's text as the resulting from the democratization of our society.

*Л. С. Козловська
(Київ)*

УДК 811.161.2-81r42:37

КУРС „УКРАЇНЬСЬКА СЛОВЕСНІСТЬ” У СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ

Університетська освіта має на меті виховання не просто фахівця, а перш за все людини з науковим мисленням. Тому завдання мовно-літературного курсу „Українська словесність” в економічному університеті – формування високої мовної компетенції в різностильовому спілкуванні, що інтегрує національний, культурний, психологічний компоненти, оскільки дискурс є єдиною формою реалізації будь-якого тексту. Засвоєння норм літературної мови у процесі аналізу різностильових текстів (художнього і наукового стилів) і творення власних текстів повинно сприяти підвищенню загальномовної культури особистості.

Викладання та вивчення української мови та літератури в економічному університеті тісно пов'язані із загальною тенденцією гуманізації освіти. Таке спрямування словесного курсу сприяє більш повному розвитку особистості молодой людини в контексті засвоєння національних та світових цінностей, формування національної свідомості сучасних студентів. Мова й література є головними чинниками цього процесу. Протягом кількох років у КНЕУ читають курс української літератури, завдяки якому студенти можуть заповнити певні прогалини у своїх знаннях масиву творів рідного красного письменства. Воно завжди відігравало важливу роль у становленні особистості, розвиваючи розуміння основних принципів людського співжиття, виконуючи естетичну функцію. Матеріал курсу побудований таким чином, що дозволяв простежити за розвитком української літератури від давніх часів

до сучасності у контексті світових мистецьких процесів, навчитися вільно орієнтуватися в розмаїтті жанрових і стилевих тенденцій, розвивати естетичні смаки на кращих літературних зразках. Від початку актуальним завданням курсу була спроба, уникнувши аналізу художніх творів, вийти за межі суто літературні, ознайомивши студентів з усією тією соціально-політичною, історичною, культурологічною, філологічною інформацією, що складає текстовий вертикальний контекст будь-якого твору. Паралельною нормативною дисципліною в університеті залишався курс української професійної мови (за професійним спрямуванням, у якому основну увагу приділено було формуванню навичок якісного мовного рівня професійної комунікації студентів як майбутніх фахівців економічної галузі народного господарства. На певному етапі очевидною стала потреба у новому курсі, який би задовольняв потреби сучасної молодшої людини не лише в якісному професійному спілкуванні, а й перш за все органічно уводив у національний лінгвокультурний дискурс. Цей курс від початку мав на меті: сформулювати високий рівень мовної компетенції майбутнього фахівця у професійній і науковій сферах комунікації, удосконаливши гуманітарні знання студентів економічного вищого навчального закладу; підвищити загальнокультурний та інтелектуальний рівень майбутніх економістів завдяки засвоєнню естетично довершених здобутків української літератури від давніх часів до сьогодні. Вивчаючи курс „Українська словесність”, студент повинен знати: основні теоретичні поняття курсу; про роль української художньої літератури у формуванні української літературної мови; норми української літературної мови як основу культури усного і писемного спілкування; основні тенденції розвитку сучасної української літератури та сучасної літературної мови на тлі сучасного світового культурного процесу; основні правила, що формують культуру усної і писемної мови. Засвоївши все, назване вище, студент повинен навчитися: відтворювати і створювати тексти залежно від комунікативної мети; визначати роль і місце конкретного письменника в літературному процесі певного періоду, актуальність його творчості на сучасному етапі; визначати мовні особливості творів української літератури певного періоду; аналізувати мовний матеріал художніх творів (спосіб вираження думки, засоби образності тощо); дотримуватись норм української літературної мови у процесі усного й писемного спілкування; дотримуватись вимог мовного етикету у будь-якій ситуації спілкування. Практика доводить, що саме раціональне поєднання цих теоретико-практичних елементів допомагає розширити межі суто професійної комунікації з урахуванням лінгвокомунікативних, національно-культурних, психологічних компонентів, основою яких є українська художня література та літературна мова. Називаючи художню літературу мистецтвом слова, її пов’язують з мовою, яка є

інструментом кожного письменника на шляху до розуміння читачем-реципієнтом. Авторський текст перш за все фіксує реалії епохи, при цьому відтворюючи у словесних образах внутрішній світ людини. Безперечно, що стиль художньої літератури є полістилем, який поєднує у собі лінгвоелементи усіх інших функціональних стилів української літературної мови; інтелектуальною основою іміджу будь-якої людини, яка прагне зайняти достойне місце в сучасному глобалізованому інформатизованому світі, ставши професіоналом високого рівня. Саме мовотворчість письменників сприяла формуванню основних нормотвірних тенденцій розвитку української літературної мови, які потім утверджувались в інших її функціональних стилях. Тому вивчення словесності у вищій школі вимагає поглибленого засвоєння всієї стильової системи української літературної мови, яке полягає у формуванні високої мовної майстерності шляхом опанування норм як основою мовної компетентності. Студент повинен практично реалізовувати у стильовому плані думку відповідно до комунікативної ситуації, особливо у сфері професійної, наукової комунікації.

Тож очевидно стає потреба переосмислення на цих засадах підходів до викладання української мови та літератури у вищій школі, розумна інтеграція у єдиний мовно-літературний курс, що став би важливим націєтворчим чинником у загальному навчальному процесі, допомагаючи зберегти його національну специфіку. Така можливість може розглядатися перш за все у межах наукової парадигми лінгвокультурології, яка дозволяє поєднати аналіз художнього дискурсу зі спробами зрозуміти національно-специфічне підґрунтя, основні константи наукової картини світу українського етносу. Як стверджує В.Кононенко, „у художньому дискурсі виявляє себе не лише символіка..., а й образ самої національної культури, ключові поняття соціуму в рецепціях мінливого й складного існування особистості” [2, с.297]. Саме творчість (зокрема і мовна) найкращих представників українського красного письменства протягом усієї історії його розвитку сприяла утвердженню не лише системи художніх цінностей українського народу, але й „вербалізувала” нові знання про світ в умовах постійно змінних історичних реалій, що вимагали свого включення до складу національної мовної картини світу. Знання про неї – це важливий компонент знання про особливості національного менталітету, національної культури, важливий, але не самодостатній. На заняттях у неспеціальному ВНЗ, очевидно, прийнятним є представлення мовної картини світу в контексті дії культурологічного фактору, що дозволяє використовувати її й як „скарбницю” ілюстративного матеріалу для підтвердження особливостей національного менталітету, й як джерело знання про національний характер і менталітет (гносеологічна цінність) [3, с.79]. Адже саме у стабільності ядра (за можливих змін на периферії) і виявляється призначення мовної картини світу, яка з покоління в покоління зберігає наступність мовомислення носіїв

конкретної мови, відтворюючи первинне, найвне пізнання світобудови етносом. Своєрідним ланцюгом, що опосередковано з'єднує мову й культуру, яку розуміють як текст складної організації, є текст. Проте варто пам'ятати, що сам по собі текст є абстрактною одиницею, що існує у свідомості людини, а насправді реально у мові функціонують тексти – конкретні репрезентанти функціональних стилів літературної мови (від художнього до наукового). Саме у тексті виявляються концепти національні й індивідуально-авторські, причому тексти ці називають „сразковими” і відносять до них перш за все прецедентні тексти художньої літератури. Хоча у сучасному швидко змінюваному й постійно оновлюваному світі очевидно, що такими текстами поволі стають тексти наукового і навіть публіцистичного стилів [6, с.297]. Тому виправдано видається спроба аналізу художніх текстів як одиниць комунікації у триаді „автор – текст – реципієнт”, де мова твору – система мовностильових площин, у якій авторська мовностильова площина знаходиться в їх організаційному центрі.

Українські майстри словесного мистецтва протягом усієї історії літератури намагались підтримувати українське художнє слово на найвищому мистецькому рівні, цим самим роблячи свій внесок у збереження моральних заповідей нашого суспільства й розвиток літературної мови українського народу. Творча інтерпретація спадщини і новаторство – ось дві основи, два напрямки в розвитку української прози і поезії, об'єднуювальною ідеєю яких завжди була духовність, що виявлялася у мовних знаках. Вони є не лише простим називанням речей, що фіксує предмети й явища довкілля у людській свідомості, а засвідчують поетичну культуру суспільства на відповідному часовому історичному проміжку, яка у свою чергу виявляється у створюваних мистецьких текстах та в їх інтерпретації читачем. Наприклад, історичний і культурний феномен мовотворчості М.Стельмаха полягає в тому, що його твори – це художня система, в якій власне світобачення, особистісне „я” резонує з колективним „ми” української нації. Об'єктивно-розповідний та інтимно-ліричний характер текстового масиву творів Стельмаха позначений монументальністю, масштабністю, епічністю подій, про які пише автор, а за повістями і романами можна вивчати історію країни і пробувати осмислювати специфіку української ментальності. Письменник, безперечно, знав відоме народне прислів'я: „Чотирма бродами стікають води життя, а назад не повертаються”. Символ бродів у різних фольклорних жанрах досить поширений і є одним зі стрижневих концептів традиційної народнопоетичної системи. Очевидно, що зміст цього символу пов'язаний із виникненням уявлення про життя як течію річки; різні його етапи асоціюються з бродами, якими проходить людина, долаючи водну перешкоду. Вибір певних асоціацій визначений різними чинниками, насамперед тим, у який змістовий контекст включене слово-символ. В українському фольклорі маємо два різновиди символу бродів – три броди (у пісні) і чотири бро-

ди (у прислів'ї). І справа тут не у простому цифровому розходженні. З поступовим розширенням мовної картини світу, накопиченням духовного і матеріального досвіду, емоціональних переживань, вражень окремої особистості від символічного для авторів пісні числа три відбувається перехід до нового у філософському розумінні (чотирикутник, життя Землі, гармонія) і словесно-числового позначення життєвого шляху людини. Письменник мислить у народнописанному дусі, тому в його романах абсолютно логічно сприймається цей символ, що дає назву роману, перетворюється на своєрідний лейтмотив оповіді. У ньому сконцентрована філософська проблема, що порушується митцем, – проблема змісту людського життя, в якому перед кожним постають чотири броди – і кожен долає їх по-своєму. Простежуючи за функціонуванням у тексті таких лексичних одиниць, що мають складну семантичну структуру, на яку накладено експресивну образність, і обов'язковий етнокультурний компонент, учасники лінгводидактичного діалогу мають можливість зробити це у національно-культурному аспекті, у такий спосіб виявляючи національно-культурний потенціал тексту [7, с.288]. Про поезію Сергія Жадана пишуть, що це явище, над яким потрібно постійно думати, що він вичерпав у своїй поезії концепти авангарду. Схильний до громадянської тематики, до мистецького переосмислення соціальних катастроф, організатор численних мистецьких містифікацій і провокацій харківського андеграунду прагне тиші. Вірш „Кінець української силаботоніки” присвячено українським письменникам розстріляного покоління. В основу поезії автор поклав оригінальну метафору: похмурий сірий будинок стає прихистком для творців слова, єдиним джерелом кисню свободи. Він живе своїм життям, у якому чути „*дихання в передпокоях... структуру страху*” і де „*калате сонце у незащиторених вікнах*”. Семантика лексичних одиниць, вжитих автором у цьому контексті, досить приземлена (пор. липкі краплі сиропу, сіра білизна, дверні механізми), але це не заважає досягти глибини філософських узагальнень. Поет вводить у вірш традиційний для національного образу світу елемент – тінь, яка позначає тут темний відбиток від будинку, певним чином персоналізуючи цей символ із семантикою негативної таємничості зображуваного, що будується на картинно-зоровій семантиці дієслова: „і тінь від будинку *підповзала* до ніг мовби велика вода” [1, с.200]. С.Жадан, використовуючи справді традиційне значення лексеми тінь, на імпліцитному рівні читачького сприймання поєднує її з концептуальним словом тиша, тепер уже вводячи його у склад оригінальних авторських сполук. Вони допомагають виявити семантико-стилістичні можливості слова, створюючи своєрідні поетичні формули, виражені іменниково-прикметниковими конструкціями (*тиша вимучена кругова*). Тут змінюється настроєвий колорит вірша, дієслівна семантика, залишаючись картинно-зоровою, набуває агресивніших відтінків: „ти мусиш відчути цю тишу, яка

розрива нічну серцевину” [1, с.201]. Автор розширює порівняльні контексти, використовуючи саме ідіостильові особливості текстового функціонування лексеми тиша, перетворюючи її на трагічний символ скінченності людського буття: *”лишав по собі тільки тишу, що падала мертвим птахом”*. Такий аналіз у контексті обраного методу, безперечно, оптимізує навчальний дискурс „викладач – студент”, виводячи його на інший, не школярський рівень, адже він є своєрідним першим етапом у вивченні мовної картини світу конкретного художнього твору.

Спіраючись на знання про особливості функціонування стилів літературної мови, усвідомлення взаємозв’язків у мовній системі, студент повинен практично реалізовувати у стильовому плані думку відповідно до комунікативної ситуації, особливо у професійній чи науковій комунікації. Таке формування мовної майстерності передбачає альтернативний підхід до вибору завдань як аудиторних, так й індивідуальних. На заняттях потрібно акцентувати увагу студентів на функційному аспекті вияву особливостей, пов’язаних із закономірностями взаємодії в різностильових текстах лексичних, морфологічних синтаксичних засобів мови. Інтегровані в науково-професійних текстах науково-технічних елементи наукового й інших стилів української літературної мови є складовою сучасного інформаційного процесу, ефективність якого залежить і від рівня мовної досконалості. Саме тому окремим аспектом курсу є детальна робота з текстами спеціальності як об’єктом комунікативного полістильового вивчення. Студенти вчаться аналізувати спеціальний текст, зважаючи на специфіку його змісту. Наукові тексти переважно оперують загальнонавчальною, загальнонауковою та термінологічною (спеціальною) лексикою. Тому, за термінологією М.Котюрової, „лексикоцентричний контроль” за науковим текстом передбачає саме аналіз словникового складу і на етапі попередньому, і на етапі розуміння тексту як специфічної текстової цілісності [4, с.6]. На синтаксичному рівні такий контроль є так само важливим елементом аналізу професійно-орієнтованих текстів, оскільки проблема правильного поєднання мовних одиниць у складі словосполучень чи речень в контексті сучасних процесів мовної інтерференції є особливо актуальною. Існує система чинників, що обумовлюють культуру писемного та усного текстотворення. Без сумніву, до найсуттєвіших належать володіння нормами літературної мови (нормативність як принцип організації наукової мови), володіння нормами наукового стилю. Це дозволяє адекватно до мети професійної (науково) комунікації створити власний текст, для якого характерними повинні бути, на думку лінгвістів, зв’язність, цілісність та композиційна завершеність [5, с.228]. Для того, щоб навчитися творити власні тексти, пов’язані зі спеціальністю, студент на першому етапі удосконалення мови в університеті, яким є курс української словесності, повинен навчити-

ся аналізувати запропоновані тексти за різними стилістичними програмами на зразок:

1. Визначення жанрової приналежності тексту.
2. Основна тема тексту.
3. Лексичні засоби: а) з'ясування значення незнайомих слів; б) характеристика лексичного складу тексту з погляду вживання (книжна, розмовна, нейтральна, стилістично-забарвлена лексика); в) доцільність використання синонімів, омонімів, паронімів, антонімів; г) характеристика термінів.
4. Морфологічні засоби: а) характеристика певних граматичних форм у зв'язку із типом мовлення, жанром, стилем, темою тексту; б) характеристика морфологічних засобів з погляду нормативності вживання у тексті.

5. Синтаксичні засоби: стилістичні функції простих і складних речень у тексті.

Такий текст (наукового чи художнього стилю) повинен виконувати перш за все навчальну функцію: включати в себе той лексичний і граматичний матеріал, який відпрацьовують саме на конкретному етапі навчання, бути цікавим за змістом (для реалізації принципів зацікавленості й мотивації у навчанні), сюжетним (можливість переказування – один із найважливіших засобів, що дозволяють запам'ятати як окремі слова, так і стандартні мовні блоки). Виконуючи такий аналіз, студент творить власний текст, вчиться продумувати власні комунікативні дії, мотивувати мовний вибір у процесі дискурсу.

Надалі підвищувати якість мовної різностильової комунікації студентам КНЕУ дозволяють вибіркові курси словесних дисциплін „Культура наукової мови” та „Мовна модель сучасного інформаційного простору”. Курс „Українська словесність” передбачає обов'язкову орієнтацію на комунікативну ситуацію, дозволяє на належному рівні засвоїти норми сучасної української літературної мови, техніку усної і писемної мови; сформувати вміння правильно й логічно висловлювати свої думки; оптимально використовувати знання найкращих здобутків класичної та сучасної української літератури в науковому, професійному спілкуванні; оволодіти засобами точного, чіткого й лаконічного висловлювання, майстерністю публічного виступу.

Матеріал курсу „Українська словесність” побудований таким чином, що дозволяє простежити за розвитком української літератури та літературної мови від давніх часів до сучасності в контексті світових мистецьких процесів, навчитися вільно орієнтуватися в розмаїтті жанрових і стильових тенденцій, розвивати мовні й естетичні смаки на кращих літературних зразках, у національному культурологічному контексті поглянути на художній стиль української літературної мови як на відтворення у словесних образах внутрішнього світу лю-

дини й етносу. Безперечно, що стиль художньої літератури є інтелектуальною основою іміджу будь-якої людини, яка прагне зайняти достойне місце в сучасному глобалізованому інформатизованому світі, ставши професіоналом високого рівня. Тексти-репрезентанти наукового стилю літературної мови допомагають виявляти національну естетичну специфіку наукової картини світу українців. Таким чином, художній і науковий стилі літературної мови є основою формування мовного образу майбутнього фахівця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Знак нескінченності. – К., 2002.
2. Кононенко В. Мовні концепти в етнологічному аспекті//Ucrainica I. Sociasnb ukrainsnistika.- Olomouc, 2004.
3. Корнилов О. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М., 2003.
4. Котюрова М. Культура научной речи: Текст и его редактирование.- Пермь, 2005.
5. Муравьева А., Константинова О. Некоторые аспекты изучения нормативности как общего принципа организации текста в процессе обучения профессиональной речи юриста// Функционализм как основа лингвистических исследований.- Ялта, 2005.
6. Романова Т. О содержании понятия концепт текста // Функциональная лингвистика. – Симферополь, 2000.
7. Шевченко М. Національно-культурний потенціал українського художнього тексту як лінгводидактична проблема // Функциональная лингвистика. – Ялта, 2002.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто проблему інноваційних підходів до гуманізації освіти у нефілологічних вищих навчальних закладах. Поєднання в єдиному курсі дидактичної інтерпретації текстів художнього та наукового стилів літературної мови осучаснює лінгвокультурологічний дискурс в економічному університеті, дозволяє виявити національно-культурний потенціал у контексті дослідження національної мовної картини світу.

SUMMARY

In article the problem of innovative approaches to education in not philological higher educational institutions is considered. Association in uniform a rate of didactic interpretation of texts art and scientific styles of

a literary language modernizes a linguistic and cultural discourse in economic university, allows to reveal national – cultural potential in a context of research of a national language picture of the world.

*В.М. Ліпич
(Бердянськ)*

УДК 81.0

**СКЛАДНО-СУФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКИ
З АБСТРАКТНИМ ЗНАЧЕННЯМ В УКРАЇНСЬКІЙ
МОВІ XI-XVIII СТ. (СТРУКТУРИ З ПЕРШИМ
НУМЕРАЛЬНИМ КОМПОНЕНТОМ)**

Основоскладання в поєднанні з суфіксацією є одним з найдавніших способів іменникового словотвору української мови. Переконливим свідченням цього є широке вживання складно-суфіксальних іменників у давньоруськоукраїнських, середньоукраїнських та новоукраїнських пам'ятках. Серед структурних типів складно-суфіксальних іменників в українській мові XI-XVIII ст. виокремлюється група композитів з першою нумеральною основою. Ці похідні привертають до себе увагу насамперед морфологічним вираженням першого компонента, адже участь числівника в творенні інших слів мови обмежена. Числівник у складі композита виявляє властиві йому частиномовні ознаки, що спричиняє виникнення своєрідних словотвірних значень. Вираження семантичних, а також формальних характеристик у словотворенні згаданих субстантивів має певні особливості. Складно-суфіксальні іменники з першим числівниковим елементом неодноразово привертати увагу дослідників, зокрема, вони були предметом опрацювання на матеріалі давньої руськоукраїнської [1], старослов'янської [6], середньоукраїнської [4; 5] та сучасної української мови [3]. Проте аналіз динаміки складно-суфіксальної деривації іменників зазначеного структурного типу на різних етапах розвитку української мови ще не став предметом окремого спеціального дослідження. Розгляд історії формування та становлення зазначених композитів може послужити історичним тлом для поглибленого вивчення названих похідних, їх будови та функціонування в дериваційній системі української мови.

Складно-суфіксальні іменники з першим нумеральним компонентом, на відміну від композитів інших структурних типів, представлені в обстежених пам'ятках XI-XVIII ст. лише конструкціями з **опорною субстантивною основою**. Вони називають ознаку чи стан, які

характеризуються наявністю того, що назване опорною основою й конкретизоване першою основою утворення.

Треба зазначити, що у сфері складно-суфіксальної деривації брали участь лише найпродуктивніші форманти, за допомогою яких виникали похідні з абстрактним значенням: – **ик** (**-ник**; **-еник**; **-тик**); **-ьств(о)** (**-ств(о)**); **-ість** (**-ость**).

1. Перші складні іменники з нумерально-субстантивними основами та суфіксом **-ик** (**-ник**; **-еник**; **-тик**) у морфемній будові на позначення абстрактних понять знаходимо в пам'ятках давньоруськоукраїнської мови: *перворождение* (1073 СлРЯ XIV 204) “богословський термін, що означає спільність походження всіх людей від одних прабатьків”; *кдиномыслик* (1076 СДЯ III 189) “одностайність думок”; *кдинословики* (193) “скупа мова”; *кдиносузики* (194) “єдина сутність”; *второзаконья* (XI II 226) “назва однієї з книг Вітхого завіта”; *двовыслики* (III 115) “незгода”; *двовъстаник* (XI III 112) “розлад”; *перводѣяник* (XI СлРЯ XIV 200) “перший крок у якійсь справі”; *первомѣстье* (201) “єпископський престол”; *первосѣдание* (XI 205) “високий пост, престол”; *первославие* (205) “початок промови; перша промова в суді”; *первостояние* (206) “перебування на першому, головному місці”; різних «языкъ слово и *многобжестви*» волити рещи (XI/XIII-XIV ХА 28); безчестивно собѣ приносѣ *первoplодства*, бѣбу же вторых (31); отиде Ферора вѣ свое *четверовластие* (XI/XVI ИФ 229); *единоумиемъ* будеть на зло (274); своим *двоумием* отличился (340); *мъногорѣчик* (XIII СДЯ V 69); благослови в *единоуміи* (XIII/XVI КП 73).

Окремі деривати з нумерально-субстантивними основами продовжують функціонувати в пам'ятках середньоукраїнської мови, зокрема: *многобожием* от Христа изгнана (XVI УП 421); указавши *единосузице* (1618 БШ 220); *единомыслиа* (сер. або к. XVII Син 117).

Спостерігається також активний процес поповнення кількісного складу композитів з нумерально-субстантивними основами: да ся присвоит их *единомудрию* (XVI УП 81); и *трехпогруженія* в костели не мають (421); препинаніѣ *десѣть*: черга, запѣтаѣ, *двоточіе* (1618 ГрСм 14); кликал *многолетье* дьякон Алексей (1623 ВУР 459); *двосрочіе* (1627 БерЛекс 29); *многолюдіе* classis (сер. XVII СлЛекс 22) “клас (людей)”; *многовластіе*, *adiantum* (69); *двоелѣтіе*, *biennium* (102); *дводневіе*, *bodium* (102); *дволожіе*, *biclinium* (102); *двомѣрліе*, *bilibra* (103) “два фунти”; *двоночіе*, *binocium* (103); *двоморіе*, *bithalassum* (103); *двопутіе*, *biuium* (103); *многоплотіе*, *carnositas* (113); *десятерозаповѣдіе*, *decalogum* (153); *десятомѣрие*, *decimodia* (153); *десятодневіе*, *decemdium* (153); *дворатіе*, *duellum* (172); *многокостіе*, *exostopes* (189); *многолѣтіе*, *grandacuitas* (211); *пятилѣтіе*, *zustrum* (259); *девятилитрие*, *novuncium* (281); *девятидневие*, *nouendiu* (282); *многочислие*, *numerositas* (283); *пятикнижие*, *pentateuchon* (305);

четвероуглие, quadratura (341); *четверорозжие*, quadricornium (341); *четверолѣтие*, quadriennium (341); *четиринощие*, quadrinoctium (341); *четверодневие*, quatrimum (342); *седмолитрие*, septunx (369) “сім унцій, сім дванадцятих частин”; *шестолѣтие*, sexennium (371); *четверостишие*, tetrastichon (397) “строфа”; *трелитрие*, trepondo (402); *пристопие*, tristega (403); *тринощие*, trinocium (403); *тридневия*, triduum (403); *малосилие*, viriculae (414); *единодушие*, vnanimitas (416); *единозрачие*, vniformitas (417); *двосрочіе*, duo puncta (442); *единогласіе*, pambasilis (446); *единовластіе*, monarchia (446); *многопечаліе*, magna cura (468); *двосрочіе* (сер. або к. XVII Сін 109); *многочадіе* (112).

Як видно з наведених прикладів, у дериватах цього структурного типу здебільшого вживається сполучний голосний *о*. Щодо числівника *три*, то він міг входити до складу композитів у формах *три*- або *трє*-. Мотивуються розглядані похідні словосполученнями з залежними компонентами у формі родового відмінка однини чи множини. Головний член словосполучення належить до різних семантичних груп числівників, а саме: до **неозначено-кількісних**: *много печали*; *много власти*; до **кількісних**: *шесть лѣтъ*; *пять книгъ* і т.д.; до **збірних**: *двое лѣтъ*; *четверо дней*. Треба відзначити, що в дериватах аналізованого типу, на відміну від усіх інших, опорний компонент складення є не головним, а підрядним словом у мотивувальному словосполученні.

Наявність значної кількості церковнослов'янзмів у пізній середньоукраїнській мові спричинена тим, що в другій половині XVI – середині XVII століття зростає авторитет церковнослов'янської мови в зв'язку з факторами позамовного характеру, зокрема наступом католицизму на східнослов'янські землі.

Джерелами української мови XVIII ст. фіксуються деривати, які траплялися в мові попередніх століть: названа *десятословіем* (1767 Ск I 149); докторово *присталѣтіе* отмили (264); о *двоепутіи* челоуѣчскія жизни толковали (302); датая стая Кієво-Межигорская ставропигіалная патриаршому нашему одному трону подсудственная обитель во общемъ *единомислии* (1788 АНЗС I 105); собор *многобожія*, но ниже би вірі возмогло тогда бути місто во всем мирі (XVIII УЛ 284); председательствовавший ... воззывал его к *единоверию* (584); *единовластія* въ Россіи требовали (1809 ОЛУ 204).

Згадані активності складних іменників абстрактного значення пояснюються історичними умовами розвитку української літературної мови XVIII ст. Саме в цей час занепадає стара українська мова, насамперед, структурно-функціональні стилі, представлені писемними пам'ятками релігійно-полемічної літератури, тобто ті стилі, які активізують словотвір головним чином абстрактної лексики. Стилі, які в XVIII ст. не тільки не занепали, не звузили сфери свого викори-

стання, а, навпаки, активізувались, як правило, не спонукали до творення нових абстрактних слів. Винятком у цьому відношенні є велика літературно-філософська спадщина Г.С.Сковороди, мова якого насичена абстрактною лексикою. Проте у творах Г.С.Сковороди спостерігаємо суміш старослов'янської, російської та української мов з елементами власного словотворення автора.

2. Суфікс **-ств(о) (-ьство)** був дієвою словотвірною одиницею складно-суфіксальної деривації іменників української мови XI-XVIII ст., хоча він і поступався продуктивністю формантові **-ик**. У розглянутих композитах він виражав значення абстрактної якості здебільшого через характеристику ознак як прояву певної дії.

У пам'ятках давньоруськоукраїнської доби спостережені похідні з **нумерально-субстантивними** основами та суфіксом **-ств(о) (-ьство)**: **многобожства** идоляскааго оуклан^А**А**с^А (1037-1050 СлІл 79); приметь **единодержество** (XI/XVI ИФ 352); радуйся ты, архистратиге, **шестокрылству** похвала (XII ХождБог 166); **многодолжество** (1264 СлРЯ IX 199) "великі борги"; **кдиновольство** (1280 СДЯ III 186) "спільність думок, поглядів"; **кдиноподьство** (193) "єдність роду".

У подальші періоди розвитку української мови структурний тип з першим **нумеральним** компонентом поповнюються новими дериватами, наскільки можна судити з фактів обстежених пам'яток, наприклад: **единовладство** (XVI Тимч I 881) "єдина влада"; в **многомовствах** творили (к. XVI В 31); всякого **многолетствия** желаєм (1652 ВУР III 189); типокграф **многолѣтство** вѣншуєт (XVII УП 132); а нынѣ за **малолѣтствіємъ** о(т)дава(т) невозможно (1733 АKNЗС I 60); токъмо тотъ приездъ вашъ надлежитъ не в **многолюдствие** учинить (1735 84).

3. Суфікс **-ість (-н)ость** був продуктивним у творенні простих абстрактних іменників від прикметникових основ як у праслов'янській, так і в окремих слов'янських мовах. Але, за нашими даними, у сфері складно-суфіксальної деривації імен з абстрактним значенням цей формант характеризувався найменшою продуктивністю. Трапляються композитні утворення з першим нумеральним компонентом та суфіксом **-(н)ость** у пам'ятках XVII-XVIII ст., наприклад: **единомысльность** (XVII Тимч 882) "однодумство"; **многоцѣнность**, caritas (сер. XVII СлЛекс 330) "дорогоцінність"; **многомовность** (сер. або к. XVII Син 127); **едновласность** всѣх смыслов (XVII УП 205). Наведені похідні характеризуються неоднозначною словотвірною інтерпретацією. Так, на думку більшості вчених, вони мотивуються переважно складними прикметниками і тому належать до сфери афіксального словотворення [3, с. 142; 4]: **единомысльность** < **единомыслный**; **многомовность** < **многомовный**. Проте загальноприйнятим є також твердження, що в основі творення таких похідних однаковою мірою лежать і словоспо-

лучення, а тому вони можуть бути віднесені до дериватів, утворених основоскладанням [2, с.147]: *единомысльность* < *единая мысль*; *едновластность* < *единая власть* і т.д.

Таким чином, складно-суфіксальні іменники з першим нумеральним компонентом на позначення абстрактних понять є давнім типом утворень в українській мові, вони представлені конструкціями лише з опорною субстантивною основою. Більшість із цих лексем творилася за допомогою суфікса – **ик** (**-ник**; **-еник**; **-тик**), деривати словотвірних типів на **–ство** (**-ство**), **-ість** (**-(н)ость**) лише доповнюють склад аналізованих іменників і займають периферійну позицію. Факти обстежених пам'яток свідчать, що розгляданим композитам властива стилістична маркованість, яскраво виражена книжна спрямованість. Невелика їх група представлена в джерелах, близьких до народно-розмовної мови.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

АКНЗС Архів коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів. – К.: НАНУ, 1998. – Т. 1 – 2.

БерЛекс Лексикон славенороський Памви Беринди. / Надрук. з вид. 1627 року фотомех. способом. Підгот. тексту і вступна стаття В.В.Німчука. – К.: АН УРСР, 1961. – 272 с.

БШ Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVII ст.). Тексти і дослідження. – К.: Наукова думка, 1988. – 534 с.

В Вишенский И. Сочинения / Подг. текста, статья и комментарии И.П.Еремина. – М. – Л.: Изд-во АН СССР. – 372 с.

ВУР Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 1-3.

ГрСм Смотрицкий М. Грамматика / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В.В.Німчука. – К.: Наукова думка, 1979.

ИФ Мещерский Н.А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.: АН СССР, 1958. – 578 с.

КП Абрамович Д. Киево-Печерський патерик. – К.: Час, 1991. – 280 с.

ОЛУ Описи Лівобережної України кінця XIII-початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.). – М.: Наука, 1989–1991. – Т.1-4.

Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.). – Москва: Азбуковник, 2002. – Т. 5 – 6.

Син Синоніма славеноросская. Лексис Лаврентія Зизанія. / Підг. текстів пам'яток і вступ. статті В.В.Німчука. – К.: Наукова думка, 1964. – 204 с.

Ск Сковорода Г. Повне зібрання творів. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.1-2.

СлІл Молдаван А.М. Слово о законе и благодати Илариона. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 78 – 196.

СлЛекс Лексикон латинський Є.Славинецького. Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатанівського. / Підг. до вид. В.В.Німчук. – К.: Наукова думка, 1973. – 540 с.

СлРЯ Словарь русского языка XI – XVIII вв. – М.: Наука, 1975 – 1990. – Т.1-17.

Тимч Історичний словник українського языка / За ред. Є.Тимченка. – Харків-Київ: ДВУ, 1930-1932. – Т.1. – 937 с.

УП Українська поезія. Кінець XVI – поч.XVIIст. / Упоряд. В.П.Колосова, В.І.Крекотень. – К.: Наукова думка, 1978. – 432 с.

ХА Истринъ В.М. Книгы временъныя и вбразныя Георгия Мниха. Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ. Текст, исследование и словарь. Т.1. Текстъ. – Петроградъ 1920. – 612 с.

ХождБог Хождение богородицы по мукам // Памятники литературы древней Руси. XII век. / Вст. статья Д.С.Лихачева. – М.: Худ. лит., 1980. – С. 166 – 183

ЛІТЕРАТУРА

1. Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1976. – 374 с.
2. Вялкина Л.В. Словообразовательная структура сложных слов в древнерусском языке XI-XIV вв. // Вопросы словообразования и лексикологии древнерусского языка. – М.: Наука, 1974. – С. 156-195.
3. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1984. – 251с.
4. Павленко Л.П. История формирования сложных нарицательных существительных в украинском языке.: Дис. КФН / К.: Киев. пед. ин-т им. А.М.Горького, 1984. – 236 л.
5. Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XVI – першої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – 236 с.
6. Цейтлин Р.М. Лексика старославянского языка. – М.: Наука, 1976. – 366 с.

АНОТАЦІЯ

У статті на матеріалі пам'яток української мови XI – XVIII ст. простежується динаміка складно-суфіксальної деривації абстрактних іменників з першим нумеральним компонентом, з'ясовуються питання словотвірної мотивації зазначених похідних, продуктивності формантів, що брали участь у творенні композитів з нумерально-субстантивними основами на різних етапах розвитку української мови.

SUMMARY

On the basis of Ukrainian original sources of XI-XVIII centuries the dynamics of compound-suffix derivation of abstract nouns with the first numeral component is analysed in the article. The problems of word-formative motivation of these derivatives, the productivity of formants which took part in the formation of compound words with numeral-substantivize stems in different stages of the Ukrainian language development are considered in the article.

*О.А. Сєнічева
(Бердянськ)*

УДК81'80

**ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТАФОРИ В АСПЕКТІ
КОГНІТИВНОГО АНАЛІЗУ
(НА МАТЕРІАЛІ ПОЕЗІЙ АННИ АХМАТОВОЇ)**

На сучасному етапі розвитку науки відбувається кардинальне переосмислення та переорієнтація на когнітивний напрямок її парадигми. Носії мови знають, що між одиницями, наприклад, лексичного рівня існують відношення антонімії, синонімії, багатозначності й т.ін. Формально-логічні відношення між одиницями мови, перетворюючись у факт мовленнєвого висловлювання, стають об'єктами інтерпретації, піддаються тлумаченню в кожному конкретному випадку мовленнєвої комунікації. При сприйнятті тексту реципієнт робить ряд розумових операцій – усвідомлених або неусвідомлених дій, які забезпечують зчитування семантики тексту. Одна з таких дій – виділення відрізків тексту, які представляються цілісними одиницями сприйняття й усвідомлення (одиниці інтерпретації). Такою одиницею тут виступає значеннєве відношення між двома експліцитно та

імпліцитно представленими в тексті одиницями мови – своєрідна когнітивна метафора.

Проблеми когнітивної метафори достатньо проаналізовані в роботах Е.Маккормака, А.Данто, Д.Е.Купера, М.Хайдеггера, Дж.А.Муйха, С.Р.Левіна, М.Б.Хессе, Ф.А.Анкерсмита й ін. Так, Е.Маккормак пояснює, що метафора є результатом впливу когнітивного процесу на формальні семантичні структури [6]. А.Данто, Д.Е.Купер, М.Хайдеггер розглядають метафору як засіб пізнання й вказують на її здатність виражати істинні знання про світ [4].

Однак, на наш погляд, не в повному обсязі досліджені питання, пов'язані з когнітивним аналізом метафори, яку автор вводить у поезію. Слід наголосити, що проблема поетичної метафори вже піднімалася раніше в науці (Ф.Ніцше, Д.Девідсон, Р.О.Гальперін, С.Р.Левін й ін.), але при цьому не враховувався когнітивний аспект дослідження.

Актуальність нашої роботи обумовлена необхідністю узагальненого аналізу проблем когнітивності метафори в лінгвістиці; концептуального дослідження метафори як процесу; комплексного розгляду метафори у творчості Анни Ахматової.

Мета дослідження полягає в аналізі дефінітивних ознак метафори у творчості Анни Ахматової. Ми спробуємо уточнити поняття когнітивної метафори в сучасній лінгвістиці, визначити характеристики метафори як всеохоплюючого принципу мислення й мови, дослідити основи метафоричного значення в поезії Анни Ахматової.

Новизна роботи полягає в обґрунтуванні когнітивного метафоричного значення у віршах Анни Ахматової.

Метафору будемо розглядати з боку конекціонізму, який базується на мозковій метафорі пізнання, де пізнавальні процеси виглядають як процеси паралельної переробки інформації сіттю, що складається з декількох рівнів простих одиниць – моделей нейронів, зв'язки між якими мають різні коефіцієнтами, причому вони можуть змінюватися залежно від навчання нейронної сіті, вирішувати окремий тип задач.

Вигадані дискурси дозволяють нам висловити те, що не можна висловити за допомогою існуючих у мові слів. Це – головний принцип і наявний парадокс метафори. Використовуючи метафору, ми переносимося із площини реального світу у вигаданий, для того щоб висловити думки відносно реальності. Перехід до фіктивної площини викликає певні взаємопов'язані процеси. Цей перехід завжди соціально обумовлений внутрішнім світом певної соціальної групи.

Метафора зрозуміла, тільки якщо вигадана дійсність створена більшістю або всіма учасниками групи. Емоційність не завжди відображається або сприймається у площині реального світу, але завжди присутня у площині вигаданого. Використання фіктивного плану для

характеристики реальності сприяє більш гострому та більш сильно-му вираженню почуттів і відношень.

Метафора в художній поезії – це також соціальний прийом характеристики реального світу, який замирає або бере участь у створенні трибінних відношень між тим, хто висловлює думку, тим, хто сприймає, і темою висловлювання шляхом залучення вигаданої площини. Метафоричність не обмежується мовою через те, що виникає із безпосереднього досвіду людини. Таким чином, метафора – це всеохоплюючий принцип мислення і мови.

Метафора є пропозицією, яка нерозривно пов'язана з реальністю. На відміну від буквальних пропозицій, судження в метафоричній пропозиції відбувається із вигаданої площини. Вигаданий і реальний світи взаємодіють за складними, але зрозумілими позиціями. Головні з них наступні: вигаданий світ заснований на знаннях та уявленнях про реальність; вигадані світи побудовані спеціально для потреб реального світу; вигадані світи можуть взаємодіяти, впливати на реальний світ.

Мова впорядковує повсякденне життя. Людина створена мовою через те, що мова несе знання про людей та діяльність у світі. Нові реалії повинні зайняти своє місце в картині світу. Таким чином, явища повинні бути названі. Однак нове слово не може відтворити весь інформаційний потенціал, необхідний для розуміння його носіями мови. Неологізми не передають повноти значення. Необхідно вибирати такі слова, вже існуючі значення яких здатні призвести до нових понять. Термін набуває нового значення шляхом і за допомогою попереднього, старого, яке за ним збереглося. Слід розуміти, що зміни в мові завжди еволюційні незалежно від змін у суспільстві. Є явища, які найкращим способом підходять для цього, – це тропи. Крім того, сила впливу й глибини цих способів значно перевищує просту суму прямого й переносного значень слова. «Мислення не може існувати без мови, а мова без метафоричної діяльності» [5, с.47]. Метафора створює образ і дає можливість усвідомити його. Метафора є своєрідною одиницею комунікації між функціональними підсистемами (наука, політика тощо). Поширення та об'єднання значень складають сутність метафори, забезпечують семантичний рух. Е.Маккормак описує метафору як пізнавальний процес [6]. Якщо метафора – одна зі складових умов існування мови, то метафоричне мислення необхідне для створення нових значень. Думка метафорична, вона розвивається якщо не через схожість, то, у всякому випадку, спираючись на неї. Тому понятійна система теж метафорична за своєю сутністю. Метафора має всі необхідні засоби для відображення нового пізнавального змісту. До того ж, цей новий зміст неможливо передати по-іншому, що веде до появи нового значення.

Метафору будемо розуміти як процес, який викликає в уяві два різних явища за допомогою внесення деяких або всіх властивих яко-

стей з одного об'єкта на інший, який зазвичай не має інших якостей. Ці якості назвемо дефінітивними ознаками. Кожне поняття має свої особливі дефінітивні, що пов'язано як з історичними реаліями, так і з мовними реаліями сучасності.

Метафора має такі характеристики: вона є формою комунікації; створює парадоксальні твердження та образи; побудована за принципом зв'язку мети та засобів; зв'язана з процесом створення подібностей й необхідна для розвитку пізнавальних процесів. Це робить метафору важливим природним засобом для створення нових значень.

Метафору вважали способом створення нового значення М.Блек, Д.Шон, Р.І.Гальперін, П.Хенле, Ф.Уілрайт, Е.Джордан, М.С.Бріделі, Дж.Серль, однак механізми роботи метафори не були глибоко досліджені.

Створення вигаданої площини – необхідний крок для побудови метафоричного значення. Для того, щоб дослідити механізми появи нових значень, будемо використовувати пропозиційну модель метафори, запропоновану А.Мар'якович-Шейн у 1996 р., де пропозиція розуміється як структурна одиниця семантичного аналізу, створення якої необхідне для породження вислову [7]. Пропозиційна модель дефініції значень базується на двох передумовах: 1) створення значень – динамічний процес, міжособистісний, культурно-історичний акт; 2) цей акт створює нові світи для учасників комунікації, світи, в яких нові реалії або деякі їхні аспекти висувуються на перший план.

Погляд на метафору як пропозицію дає можливість дослідити механізм створення нових значень. Пропозиція в широкому сенсі складається з головного змісту чи предмета й предикації або судження відносно цього головного змісту. Вони є одиницями однієї прагматичної функції, яка висуває теми чи посилання в дискурсі й робить висновки або коментарі щодо цих питань. У більш вузькому значенні пропозиції співпадають зі створенням судження. Такі відношення, як: аргумент-предикат, пресупозиція-пропозиція, тема-коментар, можуть розглядатися як породження нового коментарю. Пропозиція в широкому сенсі – цілісний процес, необхідний для встановлення тем (аргументів) та створення коментарів (предикатів) відносно цих тем.

Пропозиції відносяться до організації чи структури комунікативного акту. Методологічно їх можна вважати інтерпретаціями зазначених висловлювань більше, ніж самими висловлюваннями. Хоча пропозиція може співпадати з написаним чи сказаним висловлюванням, відношення між висловлюваннями й пропозиціями значно складніше. По-перше, висловлювання завжди означають більше, ніж пропозиція в тому ж контексті. Деякі з цих пропозицій належать до фонових припущень, які не реалізовані в семантичній структурі речення, інші – до припущень акту мовлення. Фонові припущення – це набір відомих іншим переконань

про світ, які втілені у висловлюванні. Другий тип пропозицій натякає на статус припущення, на його модальність. Різні пропозиції знаходяться в одному й тому ж висловлюванні в залежності від речень відносно його статусу. По-друге, як показує прагматичний характер мовлення, пропозиція вимагає декількох висловлювань або речень, щоб бути зрозумілою. Це повинен бути попередній контекст або частини однієї пропозиції. По-третє, різні пропозиції можуть бути висловлені одним і тим самим висловлюванням тільки в різних контекстах.

Слід розрізняти пропозиції й самі висловлювання, за допомогою яких ці пропозиції реалізовані. Метафорична пропозиція повинна співпадати тільки з поверхневою формою висловлювання/речення. Таким чином, предмет метафоричної пропозиції необов'язково повинен співпадати з предметом висловлювання/речення.

Значення когнітивної метафори досить повно відображене у віршах ранніх збірок Анни Ахматової – “Вечер”, “Четки”, “Белая стая”. За визначенням І.Бродського, ці поезії Ахматової схожі “на інтимний скоропис щоденникових записів [2, с.65]”. Вони розповідають про одну подію зовнішнього або психічного світу: 1) *Сердце к сердцу не приковано* [тут і далі виділено жирним мною. – О.С.],

*Если хочешь – уходи.
Много счастья уготовано
Тем, кто волен на пути,
Я не плачу, я не жалуюсь,
Мне счастливой не бываю,
Не целуй меня, устаю, –
Смерть придет поцеловать.
Дни томлений острых прожить
Вместе с белою зимой.
Отчего же, отчего же ты
Лучше, чем избранник мой? [1, с.12].*

Це метафоричне висловлювання можна розчленувати на такі пропозиції, які співпадають з простими метафорами: *Сердце к сердцу не приковано* – “вільні люди”; *Волен на пути* – “не зв'язана ніякими стосунками людина”; *Смерть придет поцеловать* – “передчуття смерті”; *Томления острые* – “туга, любовні переживання, душевний біль одночасно й гострий, й нескінчений”.

2) Сполучення *Свободные люди* має дефінітивні ознаки “незалежні (матеріально, духовно й т.ін.)”, “не зв'язані ніякими стосунками (політичними, релігійними й т.ін.)”. На підставі якості дії, яку виконує об'єкт-основа та об'єкт-ціль, вільні люди отримують не характерні для них характеристики. Як результат – нові подібності, створені метафорою, – *сердце к сердцу не приковано* отримують не властиві цьому висловлюванню якості. Зазначена похожість, створена метафорою *не приковані серця* і *вільні*

люди, об'єднує тепер дефініція "негативний". Метафора *волен на пути* не має того емоційного впливу, ніж нові значення. Але пропозиція "не зв'язаний ніякими стосунками" надає метафорі деякої сили й підкреслює якості, вже для неї характерні. Метафора, побудована на основі гіперболізації (*смерть придет поцеловать*), – за своєю природою здатна збільшити відомі якості об'єкта-основи. Думаємо, що Анна Ахматова передчувала свою смерть і сприймала це як належне; вона не боялася смерті, а чекала на неї як позбавлення від життєвих страждань.

3) Або ж:

*Так беспомощно грудь холодела,
Но шаги мои были легки,
Я на правую руку надела
Перчатку с левой руки.
Показалось, что много ступеней,
А я знала – их только три!
Между кленов шепот осенний
Попросил: "Со мною умри!
Я обманут моей унылой
Переменчивой злой судьбой".
Я ответила: "Милый, милый!
И я тоже. Умру с тобой..."
Это песня последней встречи.
Я взглянула на темный дом.
Только в спальне горели свечи
Равнодушно-желтым огнем* [1, с.28].

Тут наявні такі пропозиції: *Так беспомощно грудь холодела* – "тяжке відчуття болю при розлучі та своєї безпорадності"; *Я на правую руку надела перчатку с левой руки* – "розгубленість внаслідок душевних страждань"; *Между кленов шепот осенний Попросил: "Со мною умри! Я обманут моей унылой Переменчивой злой судьбой"* – антропоморфний зміст цієї метафори передає оманливі людські сподівання щодо своєї долі; для перенесення почуттів на природу А.Ахматова використовує прийом метонімії з метою перлокутивного ефекту на читача (референта); *Равнодушно-желтым огнем* – "місце кохання, де її вже не кохають, стає чимось тривожним і болісним (про що символізує жовтий колір)". Автор передає свої почуття через пропозиції, які об'єднуються в метафоричне висловлювання, що оригінально передає душевний стан конкретної особистості.

4) Парафраз:

*Молюсь оконному лучу –
Он бледен, тонок, прям.
Сегодня я с утра молчу.
А сердце – пополам.
На рукоюйнике моем*

*Позеленела медь.
Но так играет луч на нем,
Что весело глядеть* [1, с. 15].

Виділені метафори в цьому висловлюванні, які виражають тільки ті подібності, що були характерні для понять до того, як вони стали частиною метафори, не відображають повного значення оригінальної метафори. Подібності, створені метафорами, не зовсім можна висловити в парафразі.

Однак, хоча ми повинні розрізняти предмет реального висловлювання й предмет однієї із пропозицій, які вона містить, між ними існують важливі подібності. Предметом пропозиції може бути інша пропозиція, іншими словами, предмет – це пропозиція, про яку той, хто висловлює думку, додає нову інформацію. Якщо предмет сам може бути пропозицією, а не референтом, доповненням, то ми маємо повторення однакових або подібних структур на двох (чи більше) рівнях. Це явище в лінгвістиці має назву рекурсії. Наприклад:

*И когда друг друга проклинали
В страсти, раскаленной добела,
Оба мы еще не понимали,
Как земля для двух людей мала,
И что память яростная мучит,
Пытка сильных – огненный недуг.
И в ночи бездонной сердце учит
Спрашивать: о, где ушедший друг?
А когда, сквозь волны фимиама,
Хор гремит, ликуя и грозя,
Смотрят в душу строго и упрямо
Те же неизбежные глаза.* [1, с. 13].

По-перше, метафоричність висловлювання не піддається сумніву. Цю поширену метафору можна розчленувати на декілька пропозицій: **Страсть, раскаленная добела** – “пристрасть, яка все руйнує, поглинає зсередини”; **Память яростная мучит** – “болісні, нестерпні спогади”; **В ночи бездонной сердце учит спрашивать** – “нічний час – найкращий час для роздумів”; **Волны фимиама** – “запахи, які розповсюджуються під час церковної служби”; **Хор гремит, ликуя и грозя** – “церковний хор”; **Смотрят в душу неизбежные глаза** – “докір, закид”.

По-друге, пропозиції не завжди повинні співпадати з самими метафорами, таким чином, можна виділити декілька простих метафор: **память яростная, ночь бездонная, неизбежные глаза, огненный недуг**. Проведений аналіз показав, що значення складної метафори значно більше простої суми значень метафоричних пропозицій.

По-третє, ми можемо зробити спробу перефразувати метафоричний вислів, усвідомлюючи те, що привносять виявлені й створені нею

подібності, але уникаючи самих метафор: *Сильная страсть между двумя людьми, разрушая их изнутри, привела к тяжелой, мучительной, скандальной до ненависти, разлуке. Расставившись со скандалом, обвиняя друг друга, женичину (автора) мучают угрызения совести, особенно, ночью и в церкви.*

Проаналізуємо ще одну поезію А. Ахматової, яка, на наш погляд, представляє собою поширену метафору:

*То, змейкой, свернувшись клубком,
У самого сердца колдует,
То целые дни голубком
На белом окошке воркует,
То в инее ярком блеснет,
Почудится в дреме левкоя...
Но верно и тайно ведет
От радости и от покоя.
Умеет так сладко рыдать
В молитве тоскующей скрипки,
И страшно ее угадать
В еще незнакомой улыбке [1, с.11].*

Цей вірш є поетичним описом кохання. Якщо позбавити його метафоричності, то можна сприймати його таким чином: *кохання – це підступне почуття, що охоплює людину зненацька. Воно не є однорідним, однозначним, бо трапляються в житті приємні речі, так і прикрі. Але навіть страждання в коханні можуть приносити задоволення (сладко рыдать), та все ж таки невідомо, до чого воно може призвести.*

Перифраз не передає всієї повноти значення оригінального метафоричного висловлювання, навіть тоді, коли ми врахували всі привнесені якості. Збільшився розмір висловлювання, значно зменшився емоційний вплив, загубились деякі смислові аспекти. Не можна за допомогою інших засобів передати читачу ті значення, які отримують слова в метафорі. Не можна також передати ті ж самі значення за допомогою інших метафор.

Таким чином, аналіз віршів дозволяє нам зробити такі **висновки**:

1. Використання метафори в художній поезії – це всеохоплюючий принцип мислення та мови.

2. Метафора – форма комунікації; що створює парадоксальні ствердження й образи; побудована за принципом зв'язку цілі та засобів; зв'язана з процесом породження подібностей та необхідна для розвитку пізнавальних процесів. Це робить метафору важливим природним засобом для створення нових експліцитних значень.

3. Погляд на метафору як пропозицію дає можливість дослідити механізм створення нових значень. Метафору *страсть, раскаленная добела* ("И когда друг друга проклинали") можна розчленувати на пропози-

цію “пристрасть, яка все руйнує, поглинає зсередини”, таким чином, створюється нове значення наведеної метафори. Аналіз віршів А.Ахматової підтвердив також, що предметом пропозиції може бути інша пропозиція.

4. Пропозиції не завжди повинні співпадати з самими метафорами, тому у пропозиціях можна виділити декілька простих метафор: *память яростная, ночь бездонная, неизбежные глаза, огненный недуг*. (“И когда друг друга проклинали”). Значення складної метафори значно більше простої суми значень метафоричних пропозицій.

5. Перифраз не передає всієї повноти значення оригінального метафоричного висловлювання. Не можна за допомогою інших засобів передати читачеві ті значення, які отримують слова в метафорі, а також за допомогою інших метафор (див. зроблений нами перифраз метафоричних значень вірша “И когда друг друга проклинали”).

6. Значення, що породжені метафорою, – унікальні, вони мають експліцитні та імпліцитні смисли. Це – самостійне когнітивне явище мовлення.

Перспективами дослідження є можливість використання отриманих результатів у наступній розробці теоретичних питань вивчення метафори як способу створення нових значень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахматова А. Лирика. – М., 1990. – 415 с.
2. Бродский И. Скорбная муза // Юность. – 1986. – № 6. – С. 65-68.
3. Гальперин Л.А. Стилистика. – М.: Наука, 1977. – 186 с.
4. Теория метафоры. – М.: Смысл, 1990. – 326 с.
5. Уилрайт Ф. Метафора и реальность. – М.: Лабиринт, 1996. – 203 с.
6. Mac Cormac E. A cognitive theory of Metaphore. – Cambridge, 1993. – 107 p.
7. Marjjanovic-Shane A. Metaphor – a propositional comment and an invitation to intimacy // The 2nd Conference for Socio-Cultural Research, Geneva, 1996. – P. 23-29.
8. Rosch E.H. Cognitive representations of semantic categories // Journal of Experimental Psychology. – 2003. – № 5. – 34 p.

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется модификация метафоры в поэзии А.Ахматовой с точки зрения когнитивизма. Использование метафоры является не только художественным, но и социальным приемом характеристики картины мира, что имеет отображение в трех аспектах: иллокуции (намерении автора), локуции (словесный текст) и перлокуции (влияния на читателя). В работе приводятся аргументы по пово-

ду неограниченности метафоричности собственно языком в результате появления его непосредственно из человеческого опыта.

SUMMARY

The modification of metaphor in A.Ahmatova's poetry in side of cognitivism is analyzed in the article. The use of metaphor is the artistical and social receiving of the characteristic of the picture of the world what is displayed in three aspects: illocution, locution and perlocution. The arguments in the question of the anlimitativity of the metaphority with the help of the language in results of the appearance of his from human of the experience proximate are thrown in the investigation.

*Л.М. Близнюк
(Харків)*

УДК 81'367: 81'371

ОСОБЛИВІСТЬ ЄДНОСТІ ДВОХ ДІЙ ОДНОГО СУБ'ЄКТА В СТРУКТУРІ ПРОСТИХ ДВОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ (НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ Л. КОСТЕНКО)

Сучасний етап розвитку мовознавства, як відомо, характеризується все більш зростаючим інтересом до проблем семантичного синтаксису. Предметом дослідження стає не тільки формальна, але й семантична організація речення. Синтаксична конструкція як номінативна одиниця відображає водночас у мові конкретну ситуацію об'єктивної дійсності та типову ситуацію, що являє собою абстракцію більш високого рівня у порівнянні з конкретним значенням. Актуальність досліджень цього напрямку полягає в тому, що синтаксичні конструкції, які розкривають відношення між одним суб'єктом і двома діями, досить широко розповсюджені у практиці мовленнєвого спілкування між людьми. І. Р. Вихованець зазначає з цього приводу, що при дослідженні таких синтаксичних явищ постає проблема взаємовідношень функціонального і системного аспектів у синтаксисі. На його думку, у функціональному синтаксисі мають бути відображені два взаємопов'язані аспекти опису мови – функціональний і системний: від форми до змісту (семасіологічний підхід), від змісту до форми (ономасіологічний підхід) [2, с. 9].

Т. Б. Алісова, В. Г. Гак, М. В. Мірченко та ін. вважають, що взаємозв'язок суб'єкта і однієї дії яскравіше спостерігається на прикладі

двокомпонентних структур, завдяки яким виявляється взаємозв'язок суб'єкта через одну дію. Згідно з цим уявляється можливим визначення різних способів вираження у мові типового значення єдності двох дій одного суб'єкта на матеріалі простих речень текстів поетичних творів, оскільки саме поетичний стиль мовлення являє, на нашу думку, найяскравіший приклад використання простих синтаксичних конструкцій, поширення синтаксичної будови яких залежить від авторської експресивно-модальної оцінки дійсності.

При вираженні дії у мові найчастіше є вказівка на суб'єкт. Значну роль у синтаксичній побудові мають відношення між компонентами, які виражають суб'єкт і дію, відношення між компонентами, що втілюють ідею самої дії. Посеред ряду можливих випадків викреслюється збіг суб'єкта двох дій. Так, В. Г. Гак бачить чотири можливих підходи до поняття „суб'єкт”: логічний суб'єкт як носій поданого у комунікації; змістовий суб'єкт як реальний виконавець дії або носій стану, вираженого дієсловом; суб'єкт як логіко-синтаксична категорія; суб'єкт як формально-граматична категорія, тобто підмет [4, с. 37]. Багато вчених у понятті „суб'єкт” розрізняють суб'єкт дії, суб'єкт стану, суб'єкт якості та інші [5, с. 287].

Подібні дослідження передбачають розглядання суб'єкта як фактора, який або прикладає зусилля до здійснення дії (*Дівчинка стрибає*), або незалежно від себе є силою, що створює дію (*Дошч іде*), або прикладає зусилля до того, щоб дія мала місце, але несвідомо, поза власною волею (*Дитина злякалася*), тобто агентивного, неагентивного та невластне агентивного суб'єкта. З цього стає очевидним, що цікавим у даному випадку є не логічний суб'єкт, не граматичний підмет, а джерело, яке його виражає незалежно від синтаксичної функції та морфологічних особливостей. До речі, категорію „дія” сучасна синтаксична наука розглядає також неоднозначно. У число компонентів, які виражають дію, входять не тільки предикати (що характеризують агентивні суб'єкти), але й неагентивні та невластне агентивні, тобто такі, які відображають деякі процеси (фізичні або психічні), що відбуваються у часі.

Особливістю синтаксичних конструкцій, які виражають типове значення єдності двох дій одного суб'єкта є їхня трикомпонентність (раніше предметом дослідження були, як правило, двокомпонентні структури), причому два компоненти виражають відмінність дій одного суб'єкта. Подібна ситуація реалізується в мові завдяки сполученням слів, що мають у своєму значенні сему „дія”: дієслів, дієприкметників, дієприслівників, іменників зі значенням дії, що яскраво ілюструється прикладами з поезії: *Я надивлюсь на сонце і на трави, наговорюся з добрими людьми...* [7, с. 47] – обидві дії виражені особовими дієсловами. *...Ти усміхалась публіці при тому, / і, непомітно вибравши момент, спокійно вийшла...* [Л.Кост 1980] – одна дія суб'єкта виражена дієсловом а друга – дієприслівником.

... *А ритми мчать – як вершини у полі...* [7, с. 64] – дія виражена дієсловом та акціональним іменником. ...*Зігнувшись під вітром / в земний уклін, / впала верба на замишлий камінь, / збивши кору з корявих колін.* [6, с. 43] – два дієприслівники та дієслово виражають дію одного суб'єкта. ...*Пустоти не заповнив у серці / тих розваг зникаючий слід...* [6, с. 15] – дія суб'єкта виражена дієсловом і дієприкметником. ...*Настане день, обтяжений плодами..* [7, с. 44] – дія виражена дієприкметником та іменником зі значенням дії.

В окремих випадках, наприклад, при вираженні обох дій дієприслівником, конструкція, що розкриває єдність двох дій одного суб'єкта, не може бути самостійним висловленням, являючи собою лише частину структури речення. Але з точки зору відображення об'єктивної ситуації вона стає рівноцінною до конструкцій, що здатні бути як самостійним висловленням, так і несамостійною синтаксичною побудовою. Наприклад, сполучення підмета і двох дієслівних присудків може складати самостійне речення : *Дівчина сумно заспівала пісню й пішла стежкою далі*, однак виступаючи в ролі підрядної частини складнопідрядного речення, наведена конструкція перестає бути самостійним висловленням, пор.: *Коли дівчина сумно заспівала пісню та пішла стежкою далі, вона побачила на обрії далеку веселку* або з поезії: *А щоб мене добити вже образою, / щоб попливла в очах мені земля – / сміялось панство і пило мальвазію за вірність жон в наметі короля.* [8, с. 62]; *Коли у тузі вічної розлуки / супутник людям голос подає, – / я думаю – у точності науки / яке мистецтво і натхнення є!* [6, с. 12].

Конструкція, що об'єднує два дієприслівника, наприклад : *Дівчина, заспівавши пісню та пішовши стежкою, побачила на обрії далеку веселку* або з поезії: *Набудувавши кам'яних твердинь, / посівши край по всі його тополі, / тут потім рід шляхетський не один / чинив свої наїзди і розбої.* [8, с. 77] не може бути самостійним висловленням, але вона є рівноцінною до підрядного речення з двома дієслівними присудками (див. приклад, наведений вище), яке, у свою чергу, дорівнюється до простого речення з двома дієслівними присудками з точки зору відображення об'єктивної ситуації єдності двох дій одного суб'єкта.

Таким чином, у ряді випадків аналізу піддається не завершене висловлення, а структура, що виражає типове значення єдності двох дій одного суб'єкта. Кожна із ситуацій, що були запропоновані, відображає одну й ту ж мовну ситуацію: здійснення або здійснювання різних дій одним суб'єктом.

Різноманітність засобів пояснюється тим, що ситуація ускладнюється різними елементами самої дійсності. Вибір того чи іншого способу визначається комунікативною задачею, а тому, в першу чергу, оцінюється здатність слова служити засобом вираження думки [2, с. 16].

Важливим моментом у процесі встановлення єдності суб'єкта двох дій є визначення характеру прояву самої ідеї дії в різних компонентах, що її виражають. Насамперед треба, на нашу думку, звернутися до дієслова, оскільки саме через цю частину мови можна описати значення й функціонування в мові інших частин мови, співвідносних з ним за значенням. Так, Р. М. Гайсина відмічає, що значенню всіх дієслів однаково притаманна сема процесуальності, зміст якої розкривається як «дещо, що проминає у часі» (всім дієсловам притаманна категорія часу). Розуміючи дію як процес, можна вважати, що сама ідея дії може виражатися дієсловом будь-якої семантичної групи [3, с. 28]. Дійсно, однозначно класифікувати дієслово за так званою семною ознакою буває складно. Наприклад, під дієсловами дії можна розуміти ті дієслова, які виражають сему активності та марковані позицією суб'єкта, що виражається при них іменниками на позначення живих істот. Такий активний суб'єкт позначає осіб, що входять у клас соціально активних денотатів і вважається семантичним, наприклад: *...Я хочу вірші написати про – / про те, як вітер гілочку колише. / Я хочу встати вранці, на зорі.... / Я хочу жити, жити!...* [7, с. 52], де семантичний суб'єкт виражений особовим займенником *Я*.

Дієслова стану виражають дії, які замкнені в суб'єкті. Порівняємо, наприклад: *Художник повісив картину* і *Художник працює*. У першому реченні дієслово позначає дію, а в другому – стан, і різниця між цими конструкціями спостерігається на глибинному рівні. Однак при цьому обидві конструкції мають одне типове значення – суб'єкт і його дія, яка в одному випадку переходить на об'єкт, а в другому не переходить. Це означає, що активний процес завжди виступає як дія. Таким чином, ідея дії суб'єкта певною мірою втілена в кожному дієслові, яке співвідноситься з поняттям про діяча.

Безперечно, дієслово є найбільш спеціалізованим засобом для вираження дії, а, отже, будь-який інший компонент з подібним значенням повинен мати власні характерні особливості, оскільки абсолютно однакові форми не змогли б закріпитись у мові.

Дієприслівникова дія не має конкретного предметного значення, її семантичний зв'язок з суб'єктом визначається тільки за допомогою позамовної діяльності. Крім того, подібна дія не є акцентованою. Якщо дія, виражена дієсловом, є особливою, окремою характеристикою суб'єкта, то в процесі заміни одного дієслова дієприслівником дії немов зливаються в єдину неподільну характеристику суб'єкта, оскільки дієприслівник пов'язаний тут з підметом опосередковано, через дієслівну форму: *...А ледачий сказав, позіхнувши: / – Розбудили, чорти, людину...* [7, с. 54]. Часова актуалізація дієслівної форми робить дію конкретною, а дієприслівником виражається дія, що не „прив'язана” до конкретної ситуації. Як бачимо, дієприслівником одночасно представлена характеристика причини й часу дії, вираженої дієсловом.

Дієприкметник має значення якості дії, „приписаний” предмету [1, с. 221]. Найбільш послідовно ідея дії виражена при актуалізованій категорії часу (в активних дієприкметників минулого часу) та наявності залежних слів, що вказують на якість дії або її виробника. Як відомо, за рахунок поєднання в одному дієприкметнику ознак дієслова і прикметника ідея дії виражена в ньому по-різному. Особливо послідовно, на наш погляд, вона виражена при актуалізованій категорії часу в активних дієприкметниках минулого часу. Дійсно, в реченнях *І риє призьбу здичавілий пес* [8, с. 88]; *А я мов риба з побілілим ротом / на той гачок на сволиці клюю* [8, с. 150] у значенні дієприслівника превалює ідея ознаки, а дія є лише підставою для формування цієї ознаки.

Значення дії суб'єкта може виражатися й іменником. Це будуть слова, які утворені від дієслівних коренів, що позначають процес (дію або стан), причому дія позначається узагальнено, тобто, без прямого відношення до якоїсь особи чи предмета. Характер протікання дії, позначеної іменником, виражається семантикою граматично зв'язаних з ним слів: *розпочав пошук*; *щоденний огляд*; словотворчою структурою іменника тощо. Такий процес ми можемо спостерігати в реченнях: *Чекаю твого наближення, / замерши від жаху, від захвату*. [7, с. 74]; *І до віків блаженка приналежність / переростає в саяво голубе* [7, с. 65] тощо.

Як бачимо, різноманітними сполученнями слів (дієслів, дієприкметників, дієприслівників та іменників) може бути виражене значення єдності двох дій одного суб'єкта. Виділені ж змістовні особливості різних частин мови дозволяють відобразити в мові специфічні відтінки однієї об'єктивної ситуації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Наука, 1972. – 616 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 221 с.
3. Гайсина Р.М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке. – Саратов, 1981. – 96 с.
4. Гак В. Г. К проблеме синтаксической семантики (Семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур) // Инвариантные синтаксические значения в структуре предложения. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
5. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.

ДЖЕРЕЛА

6. Костенко Л.В. Мандрівки серця. Поезії. – К.: Радянський письменник, 1961. – 111с.
7. Костенко Л.В. Неповторність. Вірші. Поеми. – К.: Молодь, 1980. – 222 с.
8. Костенко Л. В. Берестечко. Історичний роман у віршах. – К.: Український письменник, 1999. – 156 с.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается проблема общего описания выражений в языке имеющих значение «единство двух действий одного субъекта» на примерах сложных предложений, взятых из произведений Л. Костенко. Представленные конструкции отличаются от контекста и с помощью отражения некоторых реальных фактов, в то же время, имеют типичное значение, которое определяет общие виды семантических отношений субъекта в сложных предложениях.

SUMMARY

The problem of total description of types of expression in language of typical meaning “unity of double action of one subject” upon examples of simple complex sentences of poetical works by L. Kostenko has been investigated. The presented constructions differ in context and by means of reflections some facts of reality at the same time they have common typical meaning which makes to determine total types of semantic subject relations in complex sentences.

*О.В. Красовская
(Луганск)*

УДК 811.161.1

**К ПРОБЛЕМЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ СУДЕБНОЙ
КОММУНИКАЦИИ**

Данная статья является фрагментом большого исследования, начатого нами несколько лет назад с целью изучения судебной коммуникации.

1. Заявленная в названии публикации проблема представляется нам актуальной по ряду причин. Основными из них являются следующие:

1) Возросшая значимость судебной сферы в современных социально-политических условиях.

2) Насыщенность речевого общения, протекающего в рамках судебного разбирательства, разного рода коммуникативными неудачами.

3) Важность исследований, посвященных проблеме успешности общения, не только в теоретическом, но и в практическом отношении.

Наши наблюдения опираются на записи судебных процессов по исковым гражданским делам, основными участниками которых являются: судья (С.) и стороны – истец (И.), ответчик (О.) и/или их представители.

Не имея возможности дать здесь сколько-нибудь полную характеристику судебной коммуникации, отметим только, что это специализированный, «упорядоченный» вид общения, который регламентируется нормой закона – Гражданского процессуального кодекса.

2. Как известно, успешность речевого взаимодействия связана с явлением, получившим в лингвистической литературе наименование коммуникативной неудачи (КН) (см.: [10; 2; 3]). В ходе разрешения правового конфликта КН регулярно испытывают непрофессиональные участники судебного процесса. Выделим их типы:

1) КН, связанные с конвенциональным характером судебного диалога. К ним, в частности, относятся КН, порождаемые социальной некомпетентностью сторон [7, с. 476-481] – незнанием ритуальных особенностей судебного диалога. Пример:

(И. заявил ходатайство о записи судебного процесса техническими средствами)

С. *(обращаясь к О.)* Ваше мнение.

О. Считаю нецелесообразным.

С. Суд, посоветовавшись на месте, определил: удовлетворить ходатайство истца.

В приведенном диалоге ответчик терпит КН, так как не знает того, что обращение судьи к нему носит ритуальный характер: гласность судебного процесса и его полная фиксация техническими средствами – конституционный принцип судопроизводства, который обсуждению не подлежит.

Судебный диалог – это коммуникативная форма, в которой отсутствует большинство типологических признаков живой диалогической речи (более подробно об этом см.: [6]). Поэтому в его ходе КН часто возникают вследствие перенесения навыков естественного диалогического общения на коммуникацию в суде. Важно подчеркнуть, что хорошее знание процессуального ритуала не гарантирует отсутствие КН подобного рода: специалисты по изучению межъязыковых и межкультурных контактов давно заметили, что представители одной лингвокультурной общности, входя в контакт с членами другой лингвокультурной общности, действуют по «своим» моделям поведения.

Так, нормой судебного диалога – по закону – является «запрет на реакцию слушателя», который Е.В. Красильникова вслед за Л.П. Якубинским называет «основным принципом монолога» [4, с.170]. Приведем пример КН, вызванной несоблюдением этого принципа:

С. (обращаясь к О.) Вы поддерживаете свою жалобу?

О. Поддерживаю и прошу отменить решение по следующим основаниям. Во-первых, *Т.* пропустил срок для обращения...

И. (перебивая) А выходные были...

С. (обрывая) Не поясняйте друг другу!

Возникновению КН способствует и другая особенность судебного диалога – заданная в нем реактивность. Уместной речевой реакцией, с точки зрения Гражданского процессуального кодекса, на объяснение процессуального оппонента, заключение эксперта, показания свидетеля является только вопрос. Закон, подчеркнем, исключает такую естественную для конфликтного типа речевого взаимодействия реакцию, как возражение:

С. (заслушав объяснения И., обращается к О.) Вопросы к истце.

О. Истица не понимает, что работала в национальном вузе IV уровня аккредитации. У нас все работают на условиях срочного трудового договора.

С. (обрывая) Это у Вас вопрос?

О. (молчит)

С. Вопросы будут?

О. (качает головой)

2) КН, связанные с речевым поведением судей.

Собранный нами материал свидетельствует о том, что в судебной деятельности выработалась и закрепились агрессивная модель поведения [5]. Для нее характерны свои тактические, жанровые, модальные и др. особенности.

В наиболее резком виде КН этого типа представлены случаями «коммуникативного саботажа» в речевом поведении служителей Фемиды. Его суть – в срыве речевой кооперации [9]. Принцип коммуникативного сотрудничества судьи нарушают различными способами уклонения от прямого ответа на вопросы сторон, непредоставлением им необходимой информации в полном объеме.

Типичные примеры неудачных коммуникативных актов, основанные на коммуникативно неудовлетворительном поведении судей:

(Диалог происходит в апелляционном суде после того, как суд нескольким участникам процесса предложил лично передать повестки их процессуальным оппонентам; в суде апелляционной инстанции дело слушается коллегиально: П. – председательствующий судья-докладчик, С. – член судебной коллегии)

И. Я хочу узнать, почему я не получила повестку.

П. (*подчеркнуто безучастно*) Это Вы у почты спросите.

С. Мы не на почте работаем;

И. Я прошу допустить к участию в деле в качестве моего представителя К.

О. Я против, Ваша честь.

С. Почему?

О. Истица будет с подругой, или хоть с представителем, а я один должен защищаться. С. Суд, посоветовавшись на месте, определил: допустить К.

О. Ваша честь, почему? Объясните.

С. (*недовольно*) Если я буду все объяснять, дело будем слушать еще пять лет.

3. Изучение судебного процесса с точки зрения эффективности протекающего в его ходе общения выявляет коммуникативные приемы, направленные на его «улучшение».

Для предупреждения/преодоления КН первого типа в речи судей используются разнообразные рефлексивные реакции (см.: [7, с.93]). Очень часто с целью контроля точности восприятия услышанного судьи используют уточняющие «то есть-вопросы», включающие в себя резюмирование выслушанных пояснений: *Понятно. То есть суть Вашего ходатайства сводится к тому, чтобы вызвать Д. и допросить его в качестве свидетеля?* Рефлексивные высказывания судей часто заключает стереотипная реплика *Суд правильно Вас понимает?*

Стремление непрофессиональных участников судебного процесса быть его полноценными членами нередко порождает так называемые «проясняющие поддиалоги» – диалогические ситуации, которые возникают из-за неправильного или недостаточного понимания предыдущих высказываний [1, с.358-359]:

(С. *объявляет состав суда и разъясняет право отвода*)

С. Стороны могут заявить отвод судье или секретарю по причине родства, личной неприязни или какой-то другой причине. (*переводит взгляд на И.*)

И. У меня оснований для отвода данному составу суда нет.

С. Ответчица, у Вас.

О. (*недоуменно*) А что это значит?

С. (*недовольно*) Доверяете данному составу суда?

О. (*после паузы*) Доверяю.

Относительно КН второго – эмоционального – типа у нас есть следующее наблюдение. При рассмотрении дел в апелляционной инстанции, которое осуществляется в составе трех судей, некорректное поведение одного из судей может «исправляться» его коллегой. Ср.:

О. У меня ходатайство.

П. О чем?

О. О назначении экспертизы.

П. Щас я прям назначу Вам экспертизу и буду полгода ждать!

С. Это все решается в суде первой инстанции.

4. Подведем итоги. Выявление КН в судебной сфере будет способствовать созданию более полного представления об этом лингво-прагматичном явлении и осмыслению многих других вопросов теории общения.

Наблюдения над судебной коммуникацией обнаруживают корреляцию между отменяемыми судебными решениями и речевым поведением участников процесса. Следовательно, рассматриваемая в публикации проблематика должна занять место в обучении юристов. Ее необходимо освещать и в научно-популярных изданиях, ориентированных на широкий круг читателя.

Сказанное доказывает необходимость дальнейшего изучения судебной коммуникации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аллен Дж.Ф., Перро Р. Выявление коммуникативного намерения, содержащегося в высказывании // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1986. Вып. 17.
2. Ермакова О.П., Земская Е.А. К построению типологии коммуникативных неудач // Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. М., 1993.
3. Иванов Л.Ю. Коммуникативная неудача // Культура русской речи: Энциклопедический словарь-справочник. М., 2003.
4. Красильникова Е.В. О соотношении монолога и диалога // Поэтика. Стилистика. Язык и культура. Памяти Т.Г. Винокур. М., 1996.
5. Красовская О.В. Агрессия и речь (на материале речевого поведения служителей Фемиды) // Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції "Наука і освіта-2005". Дніпропетровськ, 2005. Т.8.
6. Красовская О.В. К построению типологии русской диалогической речи: судебный диалог // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції "Динаміка наукових досліджень-2004". Дніпропетровськ, 2004. Т.22.
7. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение. СПб., 2002.
8. Маслова А.Ю. Специфика коммуникативных неудач в речевой ситуации угрозы // ФН. 2004. №3.
9. Николаева Т.М. О принципе "некооперации" и/или о категориях социолингвистического воздействия // Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность в тексте. М., 1990.

10. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1986. Вып. 17.

АННОТАЦИЯ

В статье обосновывается необходимость изучения судебной коммуникации с точки зрения эффективности ее протекания. Выделяются виды коммуникативных неудач, которые в ходе разрешения правового конфликта регулярно испытывают непрофессиональные участники судебного процесса, а также коммуникативные приемы, направленные на „улучшение” общения в суде.

Ключевые слова: судебная коммуникация, судебный диалог, коммуникативная неудача.

SUMMARY

The article gives ground for the necessity of studying of court dialogue communication in the process of its unfolding. The authors sets out three types of communicative failures which are constantly faced by unprofessional participants of court meetings when they solve different law conflicts. The article also deals with communicative techniques the aim of which is „to improve” the communication in court.

Key words: court communication, court dialogue, communicative failure.

О.В. Піскунов
(Слов'янськ)

УДК 808.3+808.2:81

ПЛОЩИННИЙ / ДИНАМІЧНИЙ ХАРАКТЕР РЕКОНСТРУКЦІЙ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКОМУ ТА РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 70-Х РР. XIX СТ. – 30-Х РР. XX СТ.

У компаративістиці другого періоду (70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) процедура лінгвістичної реконструкції значно вдосконалюється. Разом з тим працям багатьох істориків мови притаманний площинний характер реконструкції. Треба зазначити, що спеціального дослідження, присвяченого цій особливості реконструкції, в компаративістиці немає. Це зумовлює актуальність нашої статті.

Нашою метою є висвітлити відповідне коло питань стосовно площинного / динамічного характеру лінгвістичної реконструкції як у те-

оретичному, так і в практичному аспектах на матеріалі студій українських та російських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

Нашим завданням є висвітлити формування поглядів мовознавців відповідного періоду на прамову як таку, що наділяється часовими та просторовими параметрами та розвивається по осі часу та простору.

Необхідно зазначити, що в компаративістиці організуючим моментом всіх порівняльно-історичних студій є поняття прамови. Прамову тлумачать як своєрідну точку відліку для вивчення генетичних взаємовідносин споріднених мов.

Аналіз сучасної лінгвістичної літератури показує, що теоретичні проблеми реконструкції висвітлювали В.П.Нерознак, В.К.Журавльов, В.В.Іванов, Б.О.Серебренніков, Г.А.Климов та ін. Сучасна лігвіоісторіографія віддає данину мовознавцям, які вказали на площинний / динамічний характер реконструкції: „прамова, як своєрідний склад архетипів, які реконструюються, має площинний характер, характер без динаміки, але, як всяка жива мова, вона динамічна, історично змінна” [7, с. 472] Сучасна лінгвістика оперує наступними протилежними поглядами на прамову: „1) прамова – полідіалектне мовне пространство, яке реально існувало і яке піддається відбудові; 2) прамова – певний реконструкт, характер якого залежить від мети реконструкції та вибору мов, які вкладаються в його основу; 3) прамова – інвентар абстрактних формул” [4, с. 39].

Розглянемо трактування прамови та вірогідність її відбудови на матеріалі студій українських та російських мовознавців.

Перші спроби обґрунтування прамовного стану відносяться до середини XIX ст. Вони були здійснені А.Шлейхером у відомому „Компендіумі порівняльної граматики індоєвропейських мов”. На думку А.Шлейхера, мови, які виходять з однієї прамови, формують „мовне дерево”. За словами лінгвіста, „неможливо встановити спільну прамову для всіх мов, скоріш існувало багато „прамов” [22, с. 108-109].

Наступним етапом в історії питання стала „хвильова” теорія, що традиційно пов’язується з іменами Й.Шмідта і Г.Шухардта. Й.Шмідт писав, що конструйовані прамови не мають статусу історичного індивідуума [23, с. 31], для Й.Шмідта прамова – це простір, що моделюється на єдиній часовій площині. Аналізуючи „хвильову” теорію, Й.М.Тронський характеризує її як таку, що не „працює”, мовознавець закидає Й.Шмідту те, що вчений „не використовував її навіть у своїй власній дослідницькій практиці” [16, с. 3-4]

Реконструкція молодограматиків вибудовувалася з твердження, що давній індоєвропейський тип краще за все зберігся в давньоіндійській та давньогрецькій мовах. Б.Дельбрюк вважає прамову моделлю, у межах якої „при порівнянні двох мов або форма однієї мови повинна

бути зведена до форми іншої,... або обидві форми можуть бути зведені до однієї спільної праформи” [6, с. 52]. Але, на відміну від А.Шлейхера, Б.Дельбрюк вказує на необхідність виділяти „окремі періоди прамови, щоб більш давні і пізніші форми не ставилися на одну дошку...” [6, с. 53]. Отже, мовознавець тлумачить прамову не як статичне явище, а як феномен, що знаходиться в процесі розвитку, в динаміці.

Проте значним недоліком реконструкції молодогограматиків є те, що, попри всі застереження, прамовні факти вибудовувалися на одній хронологічній площині. У зв’язку з цим дослідники говорять про „площинний” характер молодогограматичної реконструкції [16, с. 5]. Це стосується реконструкції прамовних елементів, що не характеризувалися диференційовано на осі діакронії, хоча багато які з них належать до різних хронологічних зрізів. У результаті прамова залишалася поза процесом розвитку. Питання про критерії одноплощинного існування архетипів молодогограматики не ставили.

З погляду Б. Дельбрюка, синхронізація мовних явищ минулого постає як бажана, але не завжди можлива через об’єктивні причини. Якщо відтворені мовні факти не синхронізовано, реконструкція неминуче набуває еклектичного характеру, з яким на даному етапі розвитку мовознавства слід миритися [6, с. 219-221].

А. Мейє неоднозначно оцінював можливість відтворення прамови, вказуючи на те, що „тотожності передбачають спільну основу, але про цю спільну основу можна скласти собі уяву тільки шляхом гіпотез, і причому таких гіпотез, які перевірити неможливо. ...Шляхом порівняння неможливо відтворити мову, яка зникла. Індоевропейську мову відтворити неможливо” [9, с. 73-74]. Але одночасно мовознавець вказує на можливості порівняльно – історичного методу встановлювати певну систему тотожностей між історично засвідченими мовами [9, с. 79]. Скептицизм А. Мейє щодо можливості відтворення прамови розділяли італійські лінгвісти Б. Террачіні, Дж. Бонфанте, Дж. Девото, В. Пізані, які взагалі відмовились від поняття „прамова” як на первинному рівні – тобто індоевропейської прамови, так і від реконструкції наступних прамовних станів – спільногерманської, спільнослов’янської і т.д., змінивши її на сукупність ізоглос. Ці мовознавці вважали, що треба не реконструювати прамовний стан тієї чи іншої мовної сім’ї, а тільки реконструювати „системи діалектних (міжмовних) сходжень – ізоглос” [4, с. 30]. На нашу думку, ця точка зору збігається з думкою С. Смаль-Стоцького про полідіалектний характер прамови [12, с. 86]

Як відмічають сучасні мовознавці, І.О. Бодуен де Куртене не відкидав існування прамов „як початкових моментів генетичного зв’язку і лінгвістичних предків генеалогічно споріднених мов” [17, с. 52], але, в трактуванні мовознавця, прамови – це наукові абстракції.

Як і Б. Дельбрюк, І.О. Бодуен де Куртене підкреслював, що „теоретично сконструйовані прамови зовсім не можуть претендувати на тотожність з дійсно колись існуючими мовними станами; це просто комплекси загальних стадій історичного розвитку різних сторін мови, які хронологічно могли існувати в різний час. Прийняти в порівняльний граматиці спільні мови є начебто проекцією особливостей, які нерівномірно рухаються, на часову площину” [3, с. 374]. Для І. О. Бодуена де Куртене, як і для Б. Дельбрюка, прамова – це фікція, і звідси синхронізація є бажаною, але не обов’язковою. Такої точки зору дотримувався і В.К. Поржезинський [11, с. 8].

Представник Казанської школи М.В. Крушевський, як і І. О. Бодуен де Куртене, критично ставився до ідеї відновлення прамови за допомогою слідів і осколків, які дійшли до нас. Саме це і відмічає сучасна лінгвістосторіографія [17, с. 39]. Хоча повністю ідею реконструкції мовознавець не відкидає: на думку М. В. Крушевського, основну увагу необхідно приділити „вивченню характеру звуків даної мови і законів їх змін і зникнення” (тобто їх динамічного розвитку – О.П.) [8, с. 245].

Не відкидає можливості реконструкції прамови і В. О. Богородицький, але, на думку мовознавця, її (прамови – О.П.) первинний стан відновлюється гіпотетично за даними цих мов (споріднених-О.П.) [1, с. 384]. Тому В.О. Богородицький вбачав основну задачу в з’ясуванні „порівняльної швидкості руху того чи іншого явища в окремих мовах” [2, с. 449], тобто мовознавець вказує на вимогу „синхроністичного” (синхронного) порівняння явищ для того, щоб факти, що порівнюються і реконструюються, були одночасними. В.О. Богородицький вказує на можливе існування на одній площині певних фонетичних явищ [1, с. 390]. Підтримуючи ідею балто-слов’янської єдності, спираючись на факт про подібні мовні явища в різних мовах, В.О. Богородицький звертається до змін в області вокалічної системи. Мовознавець досліджує історію індоєвропейського *e, який, на думку В.О. Богородицького, на балто-слов’янській площині дав рефлекс і: пор. лит. *minėti* „пам’ятати”, „вспоминати” = с.с. *мьнѣти* „пам’ять” [1, с. 391]. Мовознавець також співвідносить наголос, порівнюючи руські форми *зима* -*зиму* та лит. *žema* “a – *žema* [1, с. 391]. В.О. Богородицький також звертається до історії зміни носових голосних *e*, *o* в чисті *a*, *y* ($e > a$, $o > y$), причому мовознавець розглядає ці зміни як паралельні і одночасні, тобто синхронізує їх і зміни ці розглядаються як однорідні і системні та такі, що мають поступовий, еволюційний характер: $e > ea > a > a$ і $o > o > y > y$ [1, с. 419-421].

У цих реконструкціях мовознавець має певні точки дотику з твердженнями О.О. Шахматова. На нашу думку, такі реконструкції В.О. Богородицького близькі до імпліцитно представлених в працях О.О. Шахматова тверджень про критерії одноплощинного існування архетипів („Що ж до другого носового голосного, тобто *o*, то необхід-

но думати, що перехід його (носового голосного-О.П.) в чистий (у) проходив паралельно з аналогічною зміною вже розглянутого носового голосного” [1, с. 419]. Досліджуючи історію зміни носових голосних в голосні повного творення, мовознавець підкреслює, що цей процес відбувався поступово, в формі повільної еволюції [1, с. 420].

Аналіз сучасних лінгвоісторіографічних джерел показує, що О.О. Потебня, М.О. Колосов, П.Г. Житецький не вважали реконструкцію прамов одним з найважливіших завдань історико-лінгвістичного дослідження [5, с. 99]. Вирішуючи окремі питання, пов’язані з реконструкцією спільноруської прамови, О.О. Потебня звертається до спільнослов’янської прамови; його цікавить пізня епоха історії спільнослов’янської прамови – епоха її розпаду. З вивченням лише одного синхронного зрізу спільнослов’янської мови пов’язані такі особливості її реконструкції, як статичність і порівняно невелика глибина. Значно більшою в О.О. Потебні є глибина реконструкції спільноруської прамови: від моменту виділення її південно-східної групи до часу виникнення окремих „руських наріч”. Як зазначає сучасна лінгвоісторіографія, наявність у працях ученого двох синхронних зрізів спільноруської прамови дозволяє зробити висновок про динамічний характер її реконструкції [5, с. 56-57].

Є.К. Тимченко стверджував, що реконструйована дослідниками праслов’янська мова є лише „науковим апаратом”; відтворені мовні факти, які ми інтерпретуємо як праслов’янські, не завжди вдається можливим синхронізувати, і вони постають як риси „часто різної передісторичної доби, що нам тільки видаються на одній площині...” [15, с. 45]. За словами І. Огієнка, „Міклошич взагалі не визнавав прамов” [10, с. 152]. Скептично оцінюють можливості реконструкції прамовних станів як єдиний і монолітний масив А. Брюкнер, К. Маєр. К. Маєр, за словами С. Смаль-Стоцького, веде мову навіть не про праслов’янську мову, „а тільки про праслов’янську добу, про праслов’янський розвиток мови” [12, с. 82] і, на думку мовознавця, потреба „установлення прамов молодших, ніж праслов’янська, не має практичної вартості” [12, с. 83].

Критично і неоднозначно оцінював існування прамовних станів С. Смаль-Стоцький. Аналізуючи розуміння прамовних станів, які спираються на теорію „родовідного дерева”, мовознавець характеризує, що „єдність праслов’янської чи праіндоевропейської мови могла бути тільки релятивна”, а прамова, за словами лінгвіста, є не що інше як „загальна подібність”, „се є тільки зіставленням до купи того, що слов’янським наріччям чи мовам в означеній давнішній чи пізнішій добі їх розвитку було спільним” [12, с. 86]. На думку мовознавця, праслов’янська знаходиться в динамічному стані, „в пливкīm стані” [12, с. 86]. Що ж до перспективи відбудови таких станів, С. Смаль-Стоцький відмічає, що „зреструктурувати праслов’янську мову не можна, і це не є ані предметом, ані завданням науки”

[12, с. 99], і взагалі, таке розуміння реконструкцій, коли „доби якоїсь прамови уважатимем чимсь більше, як гіпотезою” „може завести нашу науку в нетрі фантазії” [12, с. 100]. Стосовно ж такого питання східнослов'янського глотогенезу, а саме – наявності „спільноруської прамови”, С. Смаль-Стоцький, О. Горбач та ін. виводили українську мову безпосередньо з праслов'янської. На противагу О.О. Шахматову, який розрізняв „спільноруську мову – мову епохи доісторичної єдності, і давньоруську мову – мову давніх руських пам'яток” [21, с. 15].

Якщо молодограматика питання про критерії одноплощинного існування архетипів не ставили, то в студіях О.О. Шахматова імпліцитно представлене твердження про те, що критерієм одноплощинного існування архетипів є системність їх трансформації. Так, шахматовські V – депалаталізації, зокрема $e > o > \textcircled{o}$ та $e > a > \textcircled{a}$, включають початковий, проміжний та кінцевий етапи, які вчений розглядає як одночасні саме тому, що трансформація архетипів тут є однорідною, тобто системною.

О.О. Шахматов не міг погодитися з точкою зору Б. Дельбрюка, І.О. Бодуена де Куртене, В.К. Поржезинського. Для нього прамова – реальність і архетипи прамови треба синхронізувати. Мовознавець вважав неприпустимим поєднання різних за часом явищ на одному синхронному зрізі [18, с. 153; 19, с. 122-123, 127]. О. О. Шахматов, полемізуючи з О.І. Соболевським з приводу занепаду редукованих і його наслідків, робить висновок про неприпустимість поєднання на одному часовому зрізі названого явища з появою дифтонгів *ie* та *yo*: „падіння глухих, і як його наслідок здовження попередніх голосівок, а далі поява дифтонгів *ie* та *yo*, одбулася не рівночасно в цілій південно-руській області” [20, с. 53]. О.О. Шахматов відзначав, що такі протилежні процеси, як переходи $e > a$ та $a > e$, що їх реконструював для давньоопсковського говору О.І. Соболевський [14, с. 145-146; 13, с. 86-88], не могли відбуватися одночасно [19, с. 122-123, 127].

ЛІТЕРАТУРА

1. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики (из университетских чтений) – 4-ое изд., дополненное. – Казань, 1913, – 552 с.
2. Богородицкий В.А. Сравнительная грамматика ариоевропейских языков (1914) [Методологические замечания, с указанием некоторых преобразований, необходимых в сравнительной грамматике] // Хрестоматия по истории русского языкознания. Под ред Ф.П. Филина. Учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов и пед. ин-тов – М., « Высш. школа», 1973. – 503 с.
3. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.:Изд-во АН СССР, 1963. – Т.1. – 384 с.
4. Гаджиева Н.З., Журавлев В.К., Кумахов М.А., Нерознак В.П.

- Сравнительно – историческое изучение языков разных семей: Теория лингвистической реконструкции. – М.: Наука, 1988. – 237 с.
5. Глущенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) // НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні; Відп. ред. О.Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222с.
 6. Дельбрюк Б. Введение в изучение языка (из истории и методологии сравнительного языкознания). – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 152 с.
 7. Журавлев В.К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов // Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции / Общ. ред. В.А. Дыбо и В.К. Журавлева. – М.: Прогресс, 1987. – С. 453-493.
 8. Крушевский Н.В. Предмет, деление и метод науки о языке // Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков / Сост. В.А.Звегинцев. – Гос. учебно-педагогическое изд-во Министерства Просвещения РСФСР. – М.: 1956. – 458 с.
 9. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. – М. – Л.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. – 510 с.
 10. Огієнко І. Історія української літературної мови // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсієнко. – К.: Либідь, 1996. – 288 с.
 11. Поржезинский В.К. Сравнительная грамматика славянских языков: Введение. Общеславянский язык в свете данных сравнительно-исторической грамматики индоевропейских языков. – 2-е изд. – М., 1916. – 160 с.
 12. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення // Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. – К.: Либідь, 1996. – 288 с.
 13. Соболевский А.И. Лекции по истории русского языка. – 4-е изд. – М., 1907. – 309 с.
 14. Соболевский А.И. Очерки по истории русского языка. – К., 1884. – Ч.1. – 156, 90 с.
 15. Тимченко Є.К. Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині // Іст.укр.мови: Хрестоматія / Упорядники С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсієнко. – К.: Либідь, – 1996, – С. 43.
 16. Тронский И.М. Общеиндоевропейское языковое состояние (вопросы реконструкции). – Л.: Наука, – 1967, – С.5.
 17. Чемоданов Н.С. Сравнительное языкознание в России: Очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкознании. – М.: Учпедгиз, 1956. – 95 с.
 18. Шахматов А.А. [Рец.:] А.Е.Крымский. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. – М., 1907-8 // Rjsznik slawistyczny. – 1909. – Т.2. – С. 153.

19. Шахматов А.А. Несколько заметок об языке псковских памятников XIV-XV вв. (По поводу книги «Николай Каринский. Язык Пскова и его области в XV веке». Спб., 1909) // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1909. – Ч. 22. № 7. – С. 122-123, 127.
20. Шахматов О.О., Кримський А.Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників писемської староукраїнщини XI-XVIII вв. – К., 1924. – С. 53.
21. Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. – М., – 1957. – С. 15.
22. Шлейхер А. Компендий сравнительной грамматики индоевропейских языков (Предисловие) // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, – 1964. – С. 108-109.
23. Schmidt J. Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen. Weimar, 1872..

АНОТАЦІЯ

Доповідь висвітлює питання площинного / динамічного характеру реконструкції як у теоретичному, так і в практичному аспекті на матеріалі студій українських та російських мовознавців 70-х рр. XIX ст.- 30-х рр. XX ст.

Ключові слова: прмова, „хвильова” теорія, площинний / динамічний характер реконструкції, архетип.

SUMMARY

The report considers the problem of areal / dynamic characteristics of reconstruction both theoretically and practically using the works of the Ukrainian and Russian linguists of the 70-ies of the XIX century – the 30-ies of the XX century.

Key words: parent language, „wave” theory, areal / dynamic characteristics of reconstruction, archaetype.

УДК 81'373.611=161.1 «10/19» (043.3)

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ГНЕЗДО С ВЕРШИНОЙ *ЕСТЬ* В ПРАСЛАВЯНСКУЮ ЭПОХУ

Важнейшей чертой современного словообразования стал системный подход к изучению явлений, связанных с образованием слов в языке. В последние годы особенно интенсивно изучаются словообразовательные гнезда, которые выполняют систематизирующую функцию словообразовательного уровня языка.

Наблюдение за движением словообразовательной системы осуществляется путем сопоставления производных словообразовательного гнезда в пяти условно выделяемых временных срезах развития русского языка: праславянскую эпоху; период древнерусского языка (XI – XIV вв.); период старорусского языка (XIV – XVII вв.); XVIII – сер. XIX вв.; современный этап развития языка.

В данной статье дается обзор основных черт праславянской стадии истории словообразовательного гнезда с вершиной *есть*.

К сожалению, данная статья не может считаться описательной, так как лексикографические материалы не дают четкого представления о полной картине функционирования всех производных словообразовательного гнезда с вершиной *есть* в период праславянского языкового единства. Чтобы показать состав и особенности словообразовательного гнезда на этом временном срезе, были использованы данные Этимологического словаря славянских языков под редакцией О.Н. Трубачева [6]. В настоящее время вышло в свет 29 томов этого Словаря. Поэтому производные гнезда на *V, а также образования на *Z, не могут быть отражены в данном исследовании. Данные других этимологических словарей [1-5; 7] также не дают полного представления о количественном составе гнезда в данный период языкового развития.

Для праславянского периода была свойственна древняя диалектная сложность славянства в области лексики и словообразования, автономность праславянских составов отдельных славянских языков и диалектов.

**msti*, **mdmь*: старославянское *ѣсти*, *ѣмь*, древнерусское, русское церковнославянское *ѣсти* 'есть', 'пировать', 'пожрать, погубить', русское *есть* 'принимать пищу, питаться, насыщаться' [6].

Глагол **msti*, **mdmь* продолжает индоевропейский корень **md-*. Данный корень везде заменен многочисленными производными, из которых только некоторые имеют древний тип: древнеиндийское *bḍmi*

1 лица единственного числа атематич. настоящего времени; греческое *ἔδμεν* (инфинитив) 'есть'; латышское *ēdft*, *zst* 'ем, ешь, есть'; литовское *įdu*, *įsti* 'есть, пожирать, жрать'; древнепрussкое *ost*, *ostwei* 'есть'; хеттское *e-it-mi* 1 лица единственного числа настоящего времени; готское *itan* 'есть' [6].

По данным этимологических словарей, гнездо с вершиной **msti*, **mdmь* насчитывает всего 76 слов. В исследуемом гнезде словообразование происходит на пяти ступенях деривации.

Первая ступень деривации представлена субстантивным, адъективным и глагольным блоками. В субстантивном блоке можно выделить следующие группы существительных:

1) существительные, называющие действие как процесс:

**mdivo*: древнерусское, русское церковнославянское *гадиво* 'еда, едение', русское диалектное *йдево* ср.р. 'яство, снедь, брашно: что можно есть'. Производное с суффиксом *-ivo* от глагола **msti*, **mdmь* [6];

**mdlo*: русское *ело* 'еда'. Старое производное с суффиксом *-lo* от корня **md-*; не исключено происхождение из и.-е. **md-lo-m* [6];

**mdь*: старославянское *гадь* ж.р. *всюуѣс*, *cibus* 'кушанье, пища', древнерусское, русское церковнославянское *ядь* 'пища, снедь', 'прием пищи', русское диалектное *ядь* ж.р. 'блюдо, кушанье, готовое яство'. Основа на *-i-*, соотносительная с существительным **mdь* [6];

**mdьba*: русское диалектное *едуба* 'еда, пища, принятие пищи'. Производное с суффиксом *-ьba* от основы глагола **msti*, **mdmь* [6];

**mstivo*: сербохорватское *јестиво* ср.р. 'пища, еда', 'питание', словенское *jestivo* ср.р. 'пища, съестные припасы'. Производное с суффиксом *-ivo* от глагола **msti* [6];

**mstьje*: русское церковнославянское *ѡстїе* 'еда, трапеза'. Производное с суффиксом *-ьje*, соотносительное с **msti* [6];

obmdь*/obmda*/**obmdo*: старославянское *обѣдъ* м.р. *gciufnn*, *deЯpnn*, *euфЯbyis*, *prandium*, *coena* 'общая трапеза, пир'. Древнерусское, русское церковнославянское *обѣдъ* м.р. 'общая еда, трапеза; общий стол в монастыре', 'главная дневная еда, принятие пищи, отличное от завтрака и ужина', 'пища, приготовленная для еды', 'прием пищи, приуроченной к середине дня', диалектное *обѣд* 'еда вообще'. Сложение **ob-* и корня **md-*, получившее оформление по разным парадигматическим классам [6];

2) существительные, обозначающие предмет, характеризующийся действием, названным мотивирующим глаголом:

**md(e)ra*: древнерусское *ѣдера* ж.р. 'еда, пища'. Здесь представлено *-r-* производное гетероклитического типа; сюда же относится греческое *εἰδός* (родительный падеж *-бфns* 'еда, корм'), хеттское *etrЯ* 'кушанье, еда', лувийское *adrЯ* 'еда', литовское *edra* 'корм, еда' [6];

**mdь*: старославянское *ядъ* м.р. *ѣн*, *venenim* 'яд', древнерусское, русское церковнославянское *ядъ* 'яд, отравя', русское *яд* м.р. 'веще-

ство, причиняющее отравление, смерть'. Отглагольное производное от глагола **msti*, **mdmь* [6];

mstvo*/mstva*: древнерусское, русское церковнославянское *гаства* 'пища', 'еда', 'едение', русское диалектное йство ср.р., йствб ж.р. 'яство, еда, кушанье'. Праславянское **mstvo*/**mstva* имеет вид расширения супинной основы **mstu-* [6];

**mdmk* (родительный падеж *-mene*: древнерусское *ѣмена* мн. 'зерно, предназначенное для еды и для прокорма скота'. Праславянское **mdmk* (родительный падеж **mdmene* продолжает и.-е. **md-men-*, основу на согласный. Производное с суффиксом *-men-* от корня **md* (с обобщением долготы гласного в глаголе **msti*, **mdmь*) [6];

**mstь*: древнерусское *ѣсть* 'пища', русское старое *есть* ж.р. 'пища, кушанье', 'все, что едят без ложки, не хлеба'. Имя, тождественное инфинитиву **msti*, которое генетически восходит к дательному падежу от **mstь* [6];

3) существительное, обозначающее предмет, имеющий отношение к тому, что названо мотивирующим глаголом:

**msteja*: словенское *vesteje* мн. ж.р. 'устье печи'. Производное с суффиксом *-eja* от глагола **msti*, **mdmь* [6];

4) существительное, обозначающее предмет, предназначенный для совершения действия, названного мотивирующим глаголом:

mdsla*/mdslo*/**mdslь*/**mdsli*: церковнославянское *јасли* мн. *ѣбѣнз*, *praesepe*, древнерусское, русское церковнославянское *јасли* 'ящик для корма скоту, ясли', русское *ясли* мн. 'кормушка для скота в виде решетки, прикрепленной наклонно к стене'. Старое производное с суффиксом *-sl-* от корня **md-* [6];

5) существительные, обозначающие лицо, производящее действие, названное мотивирующим глаголом:

mdьсь*/mdьса*: старославянское *ѡдьца* м.р. *ѣбѣнс*, *edax* 'едок, обжора', древнерусское, русское церковнославянское *ѡдьць* 'охотник поест'. Производное с суффиксом *-ьць* от основы глагола **msti*, **mdmь* [6];

**mstelь*: древнерусское, русское церковнославянское *ѡстель* 'питающийся'. Производное с суффиксом *-telь* от глагола **msti*, **mdmь* [6];

6) существительные со значением отвлеченного действия:

m(d)sa*/m(d)sь*: русское *яса* ж.р. 'перемена кушанья'. Определённым подтверждением реальности существования заглавной формы **m(d)sa* может служить сербохорватское *jeља* ж.р. 'еда, пища', производное с суффиксом *-j-* (**m(d)s-j-a*). Может восходить к производному и.-е. **md-s-v* [6];

nejmdь*/nejadь*: сербохорватское старое, редкое *nejed* = *nejedene* ж.р. 'отсутствие аппетита'. Сложение **ne-* и корня **md-* [6];

7) существительное, обозначающее совокупность предметов, возникающих в результате действия, названного мотивирующим глаголом:

**nedojmdь*: русское *недоедки* м.р. мн. 'объедки, остатки пищи от еды'. Именное сложение **ne-* и префикса *do-* с корнем **md-* [6];

8) сложения, обозначающие предмет, характеризующийся действием, названным глагольной основой и конкретизированным в первой основе:

xlmbojmdь*/xlmbojmdja*: русское диалектное *хлебойжа* 'кто живет на чем-либо содержании'. Сложение **xlmbь* и корня **md-* [6]. Может быть довольно ранним образованием с первоначальным значением прозвища 'тот, кто есть хлеб (причем хлеб из кислого теста, а не пресные лепешки)'. Для раннего времени это означало определенный культурный и имущественный уровень и далеко не носило повсеместного характера. Переход от пресных лепешек к хлебу из кислого теста у славян осуществился, как полагают, в XI – XII вв.;

kostojmdь*/kostojmda*: русское *костойда* ж.р. 'кариес, воспаление костной ткани или зуба'. Сложение **kostь* и корня **md-* [6];

**listojmdь*: русское диалектное *листойд* м.р. 'жук из семейства Chisomelidae'. Сложение на базе слов **listь* и корня **md-* [6];

**luboјmdь*: русское диалектное *лубоятка* ж.р. 'кора липы', *лубоядный* 'нечистый (о воде, в которой мочили лыки)' (первоначально: 'люди, едящие кору'). Сложение **lubь* и корня **md-* [6];

l'udoјmdь*/l'udijmdь*/**l'udoјmdja*: древнерусское *людодь* и *людоядъ* м.р. 'людоед', русское *людоед* м.р. 'дикарь, употребляющий в пищу человеческое мясо; традиционный персонаж в народных и детских сказках, пожирающий преимущественно детей'. Сложение **l'udь*/**l'udь*/**l'udьje* и корня **md-* [6];

l'uto(j)mdь*/l'uto(j)mda*/**l'uto(j)mdь*: русское диалектное *лютойд* м.р. 'людоед (о медведе)', 'о злом, ехидном человеке'. Сложное имя образовано соединением основы прилагательного **l'utь(jь)* и корня **md-* [6];

**medojmdь*: русское диалектное *медойд* м.р. 'любитель меда'. Сложение **medь* и корня **md-* [6]. Поскольку древнее сложение этого же этимологического состава имеет вид **medvmdь*, собственно **medvmdь*, есть основания считать сложение **medojmdь* относительно поздним образованием, как бы воспроизводящим древнюю вышеупомянутую модель на новом этапе;

**tksoјmdь*: древнерусское *Мясоѣдъ*, личное имя собственное, русское *мясоед* м.р. 'рождественский мясоед – между великим постом и праздником рождества Христова', церковнославянское *мѣсоѣдѣцъ* м.р. *carnem edens* 'тот, кто ест мясо'. Сложение **tkso* и корня **md-* [6];

тихојmdьъ*/тихомѣса*: русское *мухоедка* ж.р. 'насекомое из отряда роющих или песочных ос, которое кормит своих личинок мухами'. Сложение **тиха* и корня **md-* с одновременной суффиксацией *-ькъ/ica* [6];

тульејадь*/тульејадь*/**тульејадја*: русское диалектное *мышейд* 'о том, кто есть падаль'. Сложение **тульь* и корня **md-* при помощи соединительного гласного **o>e* и интервокального *j* [6];

nogъtojmda*/nogъtojmdъ*: русское *ногтоед* м.р. 'нарыв под ногтем', диалектное *ногтойд* м.р. то же, что *ноготица* 'изуродованный ноготь', древнерусское *ногтоѣдица* ж.р. 'нарыв под ногтем, ногтоед'. Сложение старой основы на согласный (до ее перехода в основы на -i) **nogъt-* и корня **md-* [6];

9) сложение, обозначающее предмет, возникший в результате действия, названного основой глагола и конкретизированного в первой основе:

тихоjmdъ*/тихоjmda*: русское диалектное *мухойд*, *мухойд* м.р. 'тракта чего-либо от поеденья мухами'. Сложение **тиха* и корня **md-* [6];

10) сложения, обозначающие предмет, имеющий отношение к тому, что названо глагольной основой и конкретизировано в первой основе:

**козоjmdъ*: старочешское *Kozojeđi*, *Kozojeđu* мн., местное название (насмешливое прозвище). Сложение **koza* и корня **md-* [6];

**куроjmdъ*: русское диалектное *куройд* м.р. 'растение *Polygonum aviculare* L., гусиная трава, вид гречихи'. Сложение **kurъ* и корня **md-* [6];

**melkojmdъ*: русское *молокоед* 'гриб *Agaricus virgineus*, похожий на груздь', диалектное *молокойд* м.р. 'растение *Euphorbia*, молочай'. Сложение **melko* и корня **md-* [6].

Глагольный блок представляют:

1) итеративно-дуративный глагол на -*ati* (**mdatі*): древнерусское, русское церковнославянское *ѣдати* 'есть', **ѣдати* 'есть', русское *едаѣть* 'есть'. Производное от глагола **msti*, **mdъ* [6];

2) глагол со значением 'совершить (довести до результата) действие, названное мотивирующим глаголом':

**ъзмsti*: старославянское *изѣсти* 'съесть', древнерусское, русское церковнославянское *изѣсти*, *изѣсти* 'съесть, сожрать', 'искусать', 'уничтожить, погубить'. Сложение **ъз-* и глагола **msti*, **mdъ* [6];

3) глаголы со значением усиленности, напряженности действия, направленного на объект, или сосредоточенного в сфере субъекта:

**nadojmsi*: древнерусское *надоѣсти* 'надоест', русское *надоестъ* 'стать неприятным, противным, невыносимым вследствие однообразия, утомительной повторяемости'. Сложение префиксов **na-*, *do-* и глагола **msti* [6];

**najmsi sk*: старославянское *наѣсти сѣ*, -*ѣмъ сѣ* *кпсеiуиѣ*, *satiari* 'наесться, насытиться', древнерусское *наѣстисѣ* 'наесться', русское *наесть* 'съесть известное количество; едой нажить, приобрести', *наесться* 'поесть чего-нибудь в большом количестве; насытиться', диалектное *наѣсть* 'начать есть что-либо; надкусить, надѣсть', *найстисъ* 'наесться'. Сложение **na-* и глагола **msti*, **mdъ* [6].

Адъективный блок представлен немногочисленными образованиями. Его составляют:

1) прилагательное со значением 'склонный к действию, названному мотивирующим глаголом':

**mdlivъ(jь)*: русское диалектное *едльвый* 'прожорливый'. Производное с суффиксом *-livъ* от глагола **msti*, **mdmъ* [6];

2) прилагательное со значением 'относящийся к действию, названному мотивирующим глаголом':

**mstьnъ(jь)*: русское диалектное *истный* 'сытный, вытный'. Производное с суффиксом *-nъ* от глагола **msti* [6].

Вторая ступень деривации также представлена субстантивным, адъективным и глагольным блоками. В субстантивный блок входят:

1) существительное, называющее действие как процесс:

**mda*: древнерусское *ѣда* ж.р., русское *еда* ж.р. 'потребление пищи, кушанье', диалектное *едб* ж.р. 'пища, а также процесс принятия пищи', 'аппетит'. Производное от **mdati* или, возможно, лишь вторично соотносено с ним на славянской почве и продолжает и.-е. **mdē* [6];

2) существительное, обозначающее предмет, предназначенный для совершения действия, названного мотивирующим глаголом:

**mdadlo*: русское диалектное *ядбло*, *едбло* ср.р. 'рот'. Производное с суффиксом *-(a)dlo* от глагола **mdati* [6];

3) существительное, обозначающее лицо, производящее действие, названное мотивирующим глаголом:

**mdakъ*: русское *едок* м.р. 'едок'. Производное с суффиксом *-(a)къ* от глагола **edati*, хотя вполне возможно вторичное соотношение и осмысление в связи с конкретной итеративно-дуративной формой славянского **mdati*, поскольку есть вероятность происхождения праславянского **mdakъ* из и.-е. **mdvko* [6];

4) существительные со значением отвлеченного действия:

**mdenъje*: древнерусское, русское-церковнославянское *ѣдѣни Р-є* 'пища', 'употребление в пищу'. Производное с суффиксом *-ъje* от **mdenъ*, страдательного причастия прошедшего времени от глагола **msti*, **mdmъ* [6];

**najmdenъje*: церковнославянское *наѣдени Р-є* ср.р., древнерусское *наѣдени Р-є* 'насыщение', русское *наеданье*, *наеденье* ср.р. обозначает действие по значению глагола. Производное с суффиксом *-enъje* от глагола **najmsti sk* [6];

**najmdja*: сербохорватское диалектное *najeħa* ж.р. 'сытость, свойство пищи насыщать'. Производное с суффиксом *-j(a)* от основы глагола **najmsti (sk)* [6];

**najmstъ*: сербохорватское *najeħt* и *nbeħt* ж.р. 'сытость, еда, которая насыщает'. Производное с суффиксом *-тъ* от глагола **najmsti* [6];

5) сложение, обозначающее предмет, возникший в результате действия, названного основой глагола и конкретизированного в первой основе:

**myъejadina*: русское диалектное *мышьяедина* 'то, что повреждено мышами, крысами'. Производное с суффиксом *-ina* от существительного **myъejadъ* [6]

Количество составляющих адъективного блока значительно увеличилось. Все представляющие его прилагательные употребляются со значением 'характеризующийся отношением к тому, что названо мотивирующим существительным':

**mdovity(jь)*: старославянское *ѡдовитъ*, *venatus* 'ядовитый', древнерусское, русское церковнославянское *ѡдовитыи* 'закрывающий в себе яд', 'вредоносный', русское *ядовитый* 'содержащий яд, могущий причинить отравление', диалектное *едовѣтой* 'прожорливый (о человеке и животном)'. Производное с суффиксом *-ovity* от существительного **mdъ* [6];

**mdъkъ(jь)*: русское старое *ѣдкий*, русское *едкий* 'химически разрушающий, разъедающий что-либо', диалектное *ѣдкий* 'пронзительный, резкий', 'суровый по характеру', *йдкий*, *едкой* 'сѣдобный (о траве, сене и т.п.)'. Производное с суффиксом *-ъkъ* от существительного **mdъ* [6];

**mdъnъ(jь)*: словенское *jūden* 'относящийся к еде', 'сѣдобный', диалектное *jadен* 'сердитый', 'бедный, жалкий', старочешское *jednъ* 'сѣдобный, годный в пищу', русское диалектное *ядный* 'ядовитый'. Производное с суффиксом *-ъnъ* от существительного **mdъ* [6];

**mdovъ*: русское диалектное *едовый* 'прожорливый'. Производное от **mdъ* и, возможно, отражающее *(-ovъ)* превоначальную основу на *-и* исходного имени [6];

**mdъbъnъ(jь)*: древнерусское *ѣдебный*, русское диалектное *едѣбной* 'сѣдобный', *едубный* 'сѣдобный'. Производное с суффиксом *-ъbъnъ* от существительного **mdъba* [6];

**obmdovъjъ*: чешское *obedovъ* 'обеденный', верхнелужицкое *wobjedowu* 'обеденный', польское *jbiadowu* 'обеденный'. Производное с суффиксом *-ovъ* от существительного **obmdъ* [6];

**obmdъnъ(jь)* / **obmdъnъ(jь)*: церковнославянское *обѣднь*, *обѣднь prandii* 'обеденный', также *обѣдънаѧ*, *обѣдънѧ* ж.р. *missa solemnis* 'обедня, литургия', древнерусское, русское церковнославянское *обѣдъныи*, *обѣдънѧи* 'относящийся к обеду, трапезе', 'относящийся ко времени обеда, ко времени от завтрака до обеда', русское старое *обедний* 'обеденный', диалектное *обйдный*, *обйдний* 'обеденный'. Производное с суффиксом *-ъnъ/ъnъ* от существительного **obmdъ* [6].

В составе глагольного блока находятся:

1) глагол со значением 'действие, названное мотивирующим глаголом, совершить в достаточной степени':

**najmdati sk*: русское *наедаться* несовершенное к *наестся*, диалектное *наедѣть* 'съесть столько, чтобы насытиться, наестся досыта; поесть'. Сложение **na-* и глагола **mdati* [6];

2) глагол со значением 'делать так, чтобы кто- или что-либо совершало действие, названное мотивирующим существительным' (каузатив):

**mditi*: сербохорватское *jǔditi* 'сердить, раздражать', диалектное *jǔditi* 'сердиться', словенское *jediti* 'сердить, злить', старочешское *jediti* 'раздражать', чешское диалектное *jedit* 'злить, сердить'. Глагол на *-iti*, производный от существительного **mdъ* [6];

3) глаголы, обозначающие действие, имеющее отношение к тому, что названо мотивирующим существительным:

**obmdati*: русское церковнославянское, древнерусское *обѣдати* 'принимать участие в общей трапезе; пировать', 'обедать', русское *обедать* 'есть обед, принимать', диалектное *обѣдать* 'есть сладкие блюда, лакомства'. Производное от существительного **obmdъ* [6];

**obmdovati*: старославянское *обѣдовати* *bǫiufn*, *prandere* 'обедать, есть', древнерусское, русское церковнославянское *обѣдовати* 'принимать участие в общей трапезе, пировать', 'обедать, принимать пищу'. Производное от существительного **obmdъ* [6].

Субстантивный, адъективный и глагольный блоки представляют и третью ступень деривации. В субстантивном блоке выделяются следующие группы существительных:

1) существительное, называющее действие как процесс:

**mdja*: русское диалектное *йжа* ж.р. 'пища, кушанье, процесс еды'. Старое производное с йотовым суффиксом, соотносительное с **mda*, но фактически восходящее к и.-е. **mdiv* 'то, что относится к еде, съедобное' [6];

2) существительные со значением отвлеченного действия:

**najmda*: русское диалектное *найжа* ж.р. 'еда, питье, угощение', 'сытость'. Производное от глагола **najmdati sk* [6];

**najmdъ*: русское *наед* м.р. 'действие по значению глагола **najmdati sk*', 'кто что-либо наел на себя в долг', диалектное *нбед* м.р. 'о чувстве сытости'. Отглагольное имя от **najmdati sk* [6];

**najmstъkъ*: польское диалектное *najastek* 'питательность, питание'. Производное с суффиксом *-ъkъ* от существительного **najmstъ* [6];

3) существительное, обозначающее предмет, характеризующийся признаком, названным мотивирующим прилагательным:

obmdъnikъ*: древнерусское *обѣдникъ* м.р. 'гость (на пиру, званом обеде)', русское диалектное *обѣдник* м.р. 'завтрак', 'холодная половина избы, где обедают летом и принимают гостей', 'юго-восточный ветер'. Производное с суффиксом *-ikъ* от прилагательного **obmdъnъ(jъ)*/obmdъnъ(jъ)* [6];

4) существительное со значением названия помещения по совершаемому в нем действию:

obmdъnica*: сербохорватское *objednica* ж.р. 'столовая комната', словенское *obkdnica* ж.р. 'столовая комната', старочешское *obmdnic* *m pransorium*, чешское *obmdnice* ж.р. 'столовая комната'. Производное с суффиксом *-ice* от прилагательного **obmdъnъ(jъ)*/obmdъnъ(jъ)* [6].

Адъективный блок представлен прилагательными, обозначающими отсутствие признака, названного мотивирующим прилагательным:

**nejmъkъjъ*: русское диалектное *нейдкий* ‘несъедобный’. Сложение **не*- и прилагательного **мъкъ* [6];

**nejmъnъjъ*: церковнославянское *негадънъ*, *gviscipns*, *non edulis*, македонское *негаден* ‘изголодавшийся, неевший’, русское диалектное *нейдний* ‘несъедобный’. Сложение **не*- и прилагательного **мънъ* [6].

В состав глагольного блока входит лишь один глагол со значением ‘совершить (довести до результата) действие, названное мотивирующим глаголом’:

**najmditi*: церковнославянское *наѣдѣти*, *venepo*, македонское *najaditi se* ‘разозлить’, сербохорватское *najiditi* ‘разозлить, раздосадовать’, русское диалектное *наядлый* ‘надоедливый’, *наядливый* ‘навязчивый, надоедливый’. Сложение **на*- и глагола **mditi* [6].

Четвертая ступень деривации представлена субстантивным и адъективным блоками. В субстантивном блоке выделяются следующие группы существительных:

1) существительное со значением ‘отсутствие или противоположность тому, что названо мотивирующим существительным’:

**nenajmda* / **nenajmdъ* / **nenajmdъ*: старорусское *ненаяѣда* м.р. и ж.р. ‘прожорливый и сытный’, русское диалектное *ненайда* м.р. и ж.р. ‘ненасытный, прожорливый человек’. Сложение **не*- и существительного **najmdъ* / **najmdъ* / **najmdъ* [6];

2) существительные, обозначающие предмет, характеризующийся отношением к предмету, названному мотивирующим существительным:

**najmdъka* / **najmdъkъ*: русское *наедок* м.р. ‘нагрызок, остаток’, диалектное *найдки* ‘печенье к чаю, кушанье к обеду’. Производное с суффиксом -*ъka* / -*ъkъ* от существительного **najmdъ* [6];

**najmdъ*: русское диалектное *нбедъ* ж.р. ‘долг за питание’, *нбеди* мн. ‘болезнь зубов у лошади’. Парадигматический вариант существительного **najmdъ* [6].

Адъективный блок организуется прилагательными со значением ‘характеризующийся отношением к тому, что названо мотивирующим существительным’:

**mdjъnъ(jъ)*: русское *ежний*, *ежной* ‘съедобный’. Производное с суффиксом -*нъ* от существительного **mdja* [6];

**najmdъnъjъ*: русское диалектное *найдной* ‘несъедобный, ядовитый’, *наядный* ‘назойливый’. Производное с суффиксом -*нъ* от существительного **najmda* [6];

**najmdъkъjъ*: русское диалектное *найдо* ‘вполне утолив голод, сытно’. Производное с суффиксом -*ъkъ* от существительного **najmdъ* [6].

Пятую ступень деривации представляет адъективный блок, состо-

ящий из прилагательного со значением 'отсутствие или противоположность признака, названного мотивирующим прилагательным':

**nenajmьnъ(jь)*: русское диалектное *ненайдный* 'ненасытный, прожорливый', 'ненасытный, жадный на еду; не удовлетворяющийся ничем имеющимся'. Сложение **ne-* и прилагательного **najmьnъ(jь)* [6].

Обзор основных черт праславянской стадии истории словообразовательного гнезда с вершиной *есть* позволяет сделать следующие выводы:

1. Из 76 слов словообразовательного гнезда праславянской эпохи выделяются 51 существительное, 15 прилагательных, 9 глаголов и 1 причастие. Среди значительной группы существительных большинство слов употребляются со значением отвлеченного действия (**mdenъje*, **m(d)sa*/**m(d)sъ*, **najmda*, **najmdenъje*, **najmdja*, **nejmьdъ*/**nejadъ*, **najmьdъ*, **najmьstъ*, **najmьstъkъ*) или называют действие как процесс (**mdivo*, **mdlo*, **mdъ*, **mdьba*, **mstivo*, **mstъje*, **obmьdъ*/**obmda*/**obmdo*, **mda*, **mdja*). Композиты же представлены в основном словами, обозначающими предмет, характеризующийся действием, названным глагольной основой и конкретизированным в первой основе (**kostojmьdъ*/**kostojmda*, **listojmьdъ*, **luboymьdъ*, **l'udojmьdъ*/**l'udijmьdъ*/**l'udojmdja*, **l'uto(j)mьdъ*/**l'uto(j)mьda*/**l'uto(j)mьdjъ*, **medojmьdъ*, **mksoymьdъ*, **muxojmьdъkъ*/**muxomьdica*, **myъejadъ*/**myъejadъ*/**myъejadja*, **nogъtoymьda*/**nogъtoymьdъ*, **xlmoymьdъ*/**xlmoymьdja*).

2. По мере того, как будет продолжаться издание Этимологического словаря славянских языков, материалы этой статьи могут быть расширены и внесены коррективы в данные о количественном составе и конкретном наполнении гнезда на временной оси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Перевод с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. – М.: Прогресс, 1986 – 1987.
2. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка: Более 5000 слов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Киев: Рад. школа, 1989. – 510 с.
3. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т. – 5-е изд., стер. – М.: Русский язык, 1993.
4. Этимологический словарь русского языка /Под ред. Н.М. Шанского. – М., 1975.
5. Этимологический словарь русского языка /Составил А. Преображенский: В 2 т. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Совко, 1910 – 1914.
6. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд /АН СССР, Ин-т рус. яз.; [подгот. О.Н. Трубачев

- и др.]; Отв. ред. О.Н. Трубачев. Вып. 1 – 29. – М.: Наука, 1974 – 2002.
7. Miklosich Franz. Etymlogisches Wxrterbuch der slawischen Sprachen. Wien, 1886.

АНОТАЦІЯ

У статті подається огляд основних рис праслов'янської стадії історії словотвірного гнізда з вершиною “єсть”. Семантичне наповнення вершини гнізда простежується у синтагматичному та парадигматичному аспектах.

SUMMARY

The article gives the review of the main features of Proslavonic period of history of word-forming nest with the summit *to eat*. Semantic contents of the summit of the nest is observed in paradigmatic and syntagmatic aspects.

Т.О.Мачай
(Донецьк)

УДК 81'42

ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ТЕКСТУ

Однією з актуальних проблем на сучасному етапі дослідження тексту є аналіз тісного зв'язку між стилістикою, семантикою і синтаксисом, що реалізується в межах цілісних текстових утворень. Зокрема, плідною видається ідея розгляду і опису лінгвістичних аспектів науково-технічного тексту як єдності, де реалізуються стилістичні, семантичні і синтаксичні характеристики зазначеного утворення.

За думкою багатьох дослідників, синтаксис і стилістику поєднує те, що ці сфери мовної системи безпосередньо спрямовують і забезпечують мовленнєву діяльність людини у всіх її функціонально-комунікативних виявах [1, 5].

Вже загальноновизнаним є твердження, що розгляд синтаксичних проблем, як і питань співвідношення синтаксису і стилістики, доцільно виконувати з опорою на семантику. Як зазначається в літературі, врахування проблеми взаємодії синтаксису і семантики виявляється плідним у тому смислі, що виникають нові стимули для вивчення мовних форм

як засобів вираження позамовного змісту. Вивчення цього зв'язку дозволяє пояснити граматичну організацію висловлення не формально, а з точки зору функціональної призначеності форм для вираження того чи іншого змісту. Про цінність зв'язку синтаксису і семантики стверджувалося давно, наприклад Колшанським Г.В. та ін., приділялася увага і питанням типології семантико-синтаксичних відношень [3, с.22-34].

Важливість осмислення зв'язку семантичних, синтаксичних і стилістичних явищ стала ще більш очевидною з визнанням тексту як результату мовленнєвої діяльності людини повноправним об'єктом лінгвістики. Вивчення тексту, що в останні роки інтенсивно здійснювалося галуззю мовознавства, що бурхливо розвивається сьогодні – лінгвістикою і стилістикою тексту, виявило нові аспекти цього зв'язку.

Зокрема, було встановлено, що текст має властивості правильної (нормованої) побудови, що в його основі лежить цілісний композиційний план. Цей факт ставить перед дослідниками синтаксису цілий ряд нових проблем. Справа в тому, що в рамках тексту синтаксичні засоби виявляються елементами цілого і, відповідно, повинні вивчатися з точки зору організації цілого.

Оскільки композиційна структура тексту виступає водночас і як цілісна структура його змісту, то принципи композиційної і логіко-семантичної організації тексту виявляються тісно зв'язаними [9]. Таким чином, поняття композиції тексту проникає і в синтаксичну семантику. У цьому світлі вивчення співвідношення композиції, синтаксису і семантики в текстовому цілому набуває особливої актуальності.

У нашому дослідженні здійснено спробу вирішення деяких аспектів цієї проблеми на жанровій основі.

Завдання дослідження полягає у виявленні найбільш суттєвих особливостей стилістично-синтаксичного оформлення інженерних статей практичного спрямування як різновиду жанрово-організованого мовологічного мовлення спеціалістів-науковців і практиків.

Вибір таких статей у ролі об'єкта вивчення обґрунтовується тим, що вони найбільш послідовно реалізують жанрово-родову специфіку даного типу науково-технічних текстів.

Під мовленнєвими жанрами ми розуміємо організаційні форми практичного використання мови, вироблені і кодифіковані практикою мовного спілкування. Отже, мовленнєві жанри – це не конкретні тексти, а динамічна структурна модель, що може втілюватися в деякому масиві (деякій кількості конкретних мовленнєвих творів (текстів)).

Поставлена у статті задача розв'язується в 3 етапи, на кожному з яких застосована власна схема аналізу:

1) Побудова композиційної моделі жанру шляхом виділення основних композиційних ланок у складі інженерних статей практичного спрямування;

- 2) Виявлення композиційно-мовленнєвої системи жанру;
- 3) Дослідження синтаксичного оформлення композиційних ланок за допомогою композиційно-мовленнєвих форм.

За результатами дослідження можна говорити, що композиційна структура інженерної статті практичного спрямування розчленовує текстову тканину на ряд більших чи менших мовленнєвих відрізків – композиційних ланок, що об'єднуються в композиційні блоки.

Самостійна цілеспрямованість, специфічний інформаційний зміст і особливий тип мовленнєвої організації дозволяють розглядати кожен композиційну ланку як окреме текстове утворення, за яким закріплюється власна система засобів вираження. Нагадаємо, що в їх числі було виділено: називання **проблеми** (теми), **метод** чи **спосіб** її вирішення, **засіб** (засоби) і **прийом** (прийоми).

Під **методом** ми розуміємо систему варіантів, напрям розв'язання проблеми в теоретичній чи практичній діяльності спеціаліста (у нашому випадку – інженерній), наприклад: *метод моделювання* (ХТ), *метод кінцевих елементів* (ЕСП). Інші поняття визначаємо так: **спосіб** (и) – дія чи сукупність дій під час здійснення чогось, наприклад: *очищення, очищування* та ін; **засіб** (и) – технічні прилади, пристрої, які необхідні для реалізації авторського задуму розв'язання проблеми (можуть бути традиційні і нові), наприклад: *вихровий апарат* (ХТ); **прийом** (и) – як і назване вище поняття є елементарним кроком розв'язання проблеми, але на відміну від попереднього конкретного являє собою абстрактне поняття. Зазначені категорії-складники – **метод, спосіб (и), засіб (и) і прийом (и)** – утворюють сукупність характеристик для вирішення освітлюваної автором інженерного тексту проблеми (теми).

Опис будь-якої теми в жанрі науково-технічної статті практичного напрямку – це відображення актуальної інженерної проблеми і цілий набір різноманітних функціональних варіантів її вирішення (метод, спосіб, засоби, прийоми) і відповідний їм набір мовленнєвих форм. Як перші, так і другі реалізуються у фрагментах тексту, мікротекстах, об'єднаних спільністю функції – різнобічно охарактеризувати розглядувану у макротексті проблему. Саме вони і утворюють композицію.

За результатами спостережень, отримуючи вербальне оформлення, вони постають у матеріалі у вигляді ключових (стрижневих) термінів і терміносполучень, становлячи семантичну структуру зв'язного тексту.

Ми виходимо з того, що під час входження в текст у семантичній структурі речення формуються стійкі фрагменти змісту, за допомогою яких стає можливим осмислення денотативного змісту речення. Необхідність в осмисленні виникає у зв'язку з інтеграцією окремих речень в комплексні мовленнєві структури – композиційні форми: композиційні блоки, композиційні ланки. Композиційні блоки утворюються поєднанням композиційних ланок. Центром композиційної

ланки виступає стрижнева одиниця (у нашому випадку термін або термінологічне словосполучення), що має певне семантичне навантаження, наприклад: називання проблеми (теми) тощо.

Фрагмент тексту, об'єднаний в семантичну єдність, завдяки мовній реалізації в ньому певного функціонального варіанта вирішення актуальної інженерної проблеми (метод, спосіб, засіб, прийом) виконує функцію обов'язкового композиційного блоку. Додаткова інформація, що може змінюватися від тексту до тексту, організується у факультативних (додаткових) композиційних блоках.

Разом вони утворюють композиційний блок. Один і той же композиційний блок (характеристика проблеми, способи вирішення, засоби) може в різних текстах бути організований по-різному. Це може бути пов'язано з мовною реалізацією функціонального варіанта вирішення проблеми, загалом авторською логікою (індивідуальністю) викладу матеріалу.

Набір композиційних блоків утворює композицію тексту, структурно-семантичну організацію макротексту. Визнання суттєвої ваги ключових (стрижневих) одиниць у структурно-семантичній організації інженерного цілого тексту, тобто макротексту, зумовлює інтерес до їхньої характеристики за такими ознаками: за будовою, за морфологічним вираженням головного і залежного слів, за ступенем значеннєвої злитості компонентів тощо.

У цьому зв'язку розглянемо за зазначеними позиціями досліджувані одиниці науково-технічного тексту більш детально.

Ключові (стрижневі) одиниці інженерного макротексту **за будовою** являють собою словосполучення (63,04%), переважно це прості словосполучення, які являють собою в основному двокomпонентну сполуку повнозначних слів, наприклад: *нагрівання повітря* (ХТ), *контактний водопідігрівач* (ХТ), *інгібітор корозії* (МХВ), *міжкристалічна межа* (МТ), *втомні тріщини* (МТ) та ін.

Найчастотніша модель їх реалізації (у нашому дослідженні модель 1) має наступну схему: **прикметник + іменник**. Наприклад, у спеціальності ХТ – (9 з 18), а у спеціальностях металургійного напрямку – (9 з 13): *відцентрово-інерційний пиловловлювач* (ПЕ і ОНС), *примусове подрібнення* (ХТ), *конструкційна кераміка* (МТ), *швидке нагрівання* (МТ) та ін. Іншою вживаною в аналізованих матеріалах інженерного напрямку є модель, яку ми визначаємо як модель 2, що утворена за схемою: **іменник + іменник**, наприклад: *алкілювання бензолу* (ХТ), *активність компонента* (МТ).

Домінуючим **типом синтаксичного зв'язку** є узгодження.

За **семантичною характеристикою** між компонентами аналізованих термінологічних сполук переважають атрибутивні відношення.

За **морфологічним вираженням компонентів** – головного слова і залежного – можна констатувати використання термінологічних спо-

лук наступного плану: **субстантивно-субстантивні** словосполучення (29,79%), наприклад: *температура випалювання* (ПЕ і ОНС), *відновлення форми* (МТ); **субстантивно-ад'єктивні** (68,08%), наприклад: *жалюзійний віддільник* (ХТ), *ізотермічний переріз* (МТ); **субстантивно-нумеральні** (2,13%), наприклад: *котел ТП-92* (ПЕ і ОНС), *млин МІР-500 х 300* (ХТ) та ін.

За **ступенем злитості** компонентів серед стрижневих одиниць досліджуваного масиву понад 40% складають термінологічні словосполучення стійкого характеру.

Під словосполученнями стійкого характеру розуміються термінологічні сполуки, що відтворюються в готовому вигляді. Частотність використання спеціалістами цих одиниць підтверджується їх наведенням у фахових термінологічних словниках в однакових готових формах. За будовою серед них чітко виявляються два різновиди: багатоконпонентні у значенні одного слова – 12,254% і двоконпонентні стійкі – 87,76%.

Як бачимо, двоконпонентні стійкі сполуки значно переважають. Це дозволяє припустити, що стійкі словосполучення переважно є двоконпонентними. Розглянемо їх на прикладах: *твердість води* (ХТ), *зм'якшення води* (ХТ), *математичне моделювання* (ХТ), *барабанний млин* (ХТ), *газовий пальник* (ХТ), *стічна вода* (ПЕ і ОНС), *точка роси* (ПЕ і ОНС), *навколишнє середовище* (ПЕ і ОНС), *димовий газ* (ПЕ і ОНС), *чадний газ* (ФЗК), *період тратки* (МТ), *критичний струм* (ПМ), *діаграма стану* (МТ), *термічна обробка* (ТО), *неоднорідність матеріалу* (МТ), *зварні конструкції* (МТ), *технічний стан* (ОМТ), *втрати потужності* (ЕСП).

Розглянемо інший різновид простих стійких словосполучень, які за будовою є багатоконпонентними, але функціонують у значенні одного слова. Це менш чисельна група у порівнянні з першою, представленою двоконпонентними стійкими сполуками.

Аналіз стійких багатоконпонентних сполук у значенні одного слова свідчить, що за будовою вони є трикомпонентними. Наприклад: *очищення стічних вод* (ПЕ і ОНС), *дифракція рентгенівських променів* (ПМ), *метод кінцевих елементів* (ЕСП) та ін. Серед термінологічних словосполучень, що входять до цієї групи, можна розрізнити дві підгрупи. До першої доцільно віднести трикомпонентні утворення, які в цьому складі подаються і в різних термінологічних словниках з урахуванням спеціальності. Наприклад: *очистка стічних вод* (ПЕ і ОНС), *дифракція рентгенівських променів* (ПМ) та ін. Ця підгрупа досить чисельна.

Другу складають стійкі словосполучення, що являють собою новоутворення, які виникають на основі зафіксованих у словниках двоконпонентних сполук. Наприклад: *ефективне магнітне поле* (МТ) – *ефективне поле* + *магнітне поле*; *комплексний показник заломлення* (ПМ) – *комплексний показник* + *показник заломлення*; *ефект пам'яті*

форми (МТ) – ефект пам'яті + пам'ять форми; аустенітні хромо-марганцеві сталі (МТ) – хромомарганцева сталь + аустенітна сталь.

Крім того, у масиві стрижневих одиниць науково-технічного тексту малого обсягу – інженерної статті практичного напрямку – є такі, що існують у формі складових частин простих і складних вільних сполук, але їх аналіз на даний момент залишаємо поза увагою[8, с. 119-126].

Під час дослідження нами аналізувалися: виявлення загальної, глибинної структури речень, об'єднаних у композиційно-мовленнєву форму (композиційно-мовленнєвий блок) і опис регулярних варіативних втілень глибинної структури в умовах тієї чи іншої композиційної ланки; опис способів і засобів граматичного зв'язку речень в рамках змішаних композиційно-мовленнєвих форм.

Така черговість аналізу ґрунтується на тому, що особливості внутрішньої будови домінувального логічного різновиду речень багато у чому визначають специфіку контекстуальних зв'язків речень.

Разом з тим ця залежність не є однобічною.

Важливо зазначити, що у роботі, на відміну від чисто синтаксичного підходу, глибинні структури виводяться не «знизу», із семантики ізолюваного речення, а «зверху», тобто із сукупної логічної семантики тексту. Основою для цього є та обставина, що текст і його проміжні одиниці – композиційно-мовленнєві форми – розглядаються як первинна мовленнєва даність.

При цьому ми виходимо з того твердження, що під час входження в текст в семантичній структурі речення формуються стійкі відрізки (фрагменти) смислу, з допомогою яких стає можливим осмислення денотативного змісту речення. Необхідність в осмисленні виникає у зв'язку з інтеграцією окремих речень в комплексні мовленнєві структури – композиційні форми.

За кожним видом інформаційного змісту умовно закріплюється власна мінімальна одиниця. Вважається, що в мовленні ці мінімальні одиниці інформаційного змісту виступають у ролі елементарних смислових відношень. Виділяють три основних види цих відношень: відношення характеристики чи детермінації, відношення акціональності чи процесуальності і відношення казуальності чи причинно-наслідкові відношення.

Вважається, що саме з таких мінімальних одиниць змісту, інакше кажучи, елементарних смислів, і формується глибинна логіко-семантична структура речень.

У реальному тексті змішаних композиційних форм, як це має місце в інженерних статтях практичного спрямування, глибинна структура речень формується суміщенням декількох смислових відношень.

Проведений аналіз показав, що у більшості випадків нарощування смислу у реченні відбувається не простим сумування компонентів, а їхнім синтезом.

Поверхнєве вираження зв'язуваних частин смислу здійснюється по-різному, в залежності від класу мовних структур. Так, наприклад у складних конструкціях кожне смислове відношення отримує повне структурне оформлення у вигляді двоскладової суб'єктно-предикатної моделі. Навпаки, в простих реченнях, що домінують у досліджуваних інженерних статтях, відбувається синтаксична конденсація позначуваного з допомогою так званих синтаксичних згурток.

У межах семантико-структурного напрямку вивчення зв'язності відбувається в рамках одиниць, що перевищують за розмірами речення, наприклад, «складних синтаксичних цілих», «надфразових єдностях». Ці одиниці містять більш повний ніж окремий розвиток думки. Головним критерієм зв'язності тут прийнято вважати тематичну єдність речень, що утворюють надфразову єдність.

Якщо за похідну одиницю аналізу приймається типографська одиниця «абзац», що має самостійну семантику «мікротема», то вводять ще одну додаткову ознаку зв'язності – стійку структуру. В абзаці виділяють речення-зачин, що називає тему абзацу; серединні речення, що розвивають тему; вислідні речення, що підсумовує висловлену інформацію і пов'язане з попередніми реченнями.

Розгляд загальної характеристики ключових (стрижневих) одиниць інженерного макротексту дозволяє вести мову про їхню роль у синтаксичній організації цілого тексту. Особливості зовнішнього синтаксичного оформлення науково-технічних статей практичного напрямку відображають жанрово-композиційний принцип їх цілісної організації. Носієм цього принципу виступають форми, що утворюють композиційну інтерактивність (єдність): називання проблеми (теми), метод, спосіб, прийом (и).

Вторинні композиційні структури являють собою комбінації базових форм, наприклад: «підтема» тощо, але вони не є обов'язковими.

Речення інтегруються в цілісні композиційні структури завдяки тотожності їхнього смислового змісту і єдиному принципу міжфразового зв'язку.

Існує чітко визначуваний зв'язок між структурою смислу речення і глибокими логіко-семантичними відношеннями, в яких об'єктивається сукупна семантика композиційних форм. Аналіз показав, що в змішаних композиційних формах глибинні смислові відношення характеристизації «засіб-ознака», акціональності «проблема-процес» виступають у різних комбінаціях. Так, наприклад, глибинна смислова структура речень у змішаній формі «проблема» формується із відношень «предмет-ознака» і «об'єкт-процес».

Кожне з елементарних смислових має властивість предикативності, тобто може організувати повне двоскладове речення.

Об'єднання компонентів (смислових відношень) у семантичній структурі речень відбувається не простим сумуванням, а у вигляді син-

тезу, який супроводжується усуванням структурно надлишкових компонентів і згортанням предикативного відношення.

У результаті виконаного аналізу було встановлено три основних способи пригнічення предикації:

по-перше, за допомогою скорочення спільного суб'єкта чи предиката, тожонних у поєднаних пропозиціях;

по-друге, способом використання однієї позиції для заміщення двох різних актантів, наприклад, суб'єкта і об'єкта;

по-третє, через комбінування зазначених способів депредикації.

Приховані процеси синтезування елементарних смислів знаходять вияв у порушенні відповідності між семантичною і граматичною структурою речення. На поверхні семантико-граматична асиметрія виявляється у перевазі імпліцитного (згорнутого) вираження предикативності над експліцитним (розгорнутим). Так, наприклад, під час об'єднання елементів дескриптивної і операціональної інформації у композиційній формі «називання проблеми» конструктивну основу речень формує смислове відношення акціональності, а супровідна семантика характеризує згортається до односкладової конструкції атрибутивного чи обставинного характеру.

У тексті глибинні логіко-семантичні відношення виступають у ролі семантико-структурного інваріанта. На цій основі глибинні смислові відношення і їхні комбінації можна розглядати як продуктивні основи, а конкретні висловлювання в тексті – як дериватні конструкції, що мають властивості семантичної мотивованості і похідності.

З іншого боку, за ступенем представленості компонентів глибинної структури усі висловлювання можна поділити на: по-перше, на ті, де є обидва конститuentи; по-друге, на такі, в яких функціонує один з них; по-третє, виокремити ті, де константні компоненти ускладнені факультативним смислом.

Аналіз синтаксичного оформлення окремих композиційних ланок інженерних макротекстів виявив відмінності, зумовлені неспівпаданням смислового змісту, що передавався у цих ланках. Так, у композиційній ланці «прийоми розв'язання проблеми» переважають мовні засоби вираження семантики казуальності.

Завдяки властивості містити в собі згорнуте предикативне відношення (згадаймо відоме твердження А.А. Шахматова про те, що будь-яке атрибутивне відношення може мислитися предикативно) атрибутивні словосполучення істотно ускладнюють семантичну структуру речень. Їхня самостійна семантична інтерпретація можлива тому, що, наприклад, прикметникова багатоконпонентна конструкція в атрибутивній функції несе додаткову характеристику суб'єкта. Крім того, вона (якщо це дієприкметникова конструкція) може містити непрямий предикат, що може знаходитися основним предиком речення у відношенні сумісності, передування чи висо-

вування. Створюючи додаткові можливості для збільшення смислової ємності речення, атрибутивні словосполучення значною мірою сприяють реалізації важливої для наукових статей вимоги – скоротити кількість надлишкової інформації у вигляді всіляких повторів, дублювання тощо і передати максимум змісту за мінімальних витрат вербальних засобів.

Згорнуте вираження смислового змісту за допомогою атрибутивних конструкцій не просто свідчить про тенденції розвитку мови, але дозволяє скоротити чи повністю усунути дистантні конструкції, демонструє тенденцію сучасної української науково-технічної мови до більш стислої лаконічної форми реалізації.

Слід зазначити, що з усіх мовних засобів, що використовують для з'єднання окремих речень у зв'язний текст, засоби словотвору досліджені менш за все, тому і будуть в центрі нашої уваги в подальшому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аликаев Р.С. Стилистическая парадигма языка науки: Автореф. канд. филол. наук. – Краснодар, 1999. – 36с.
2. Жанри і стилі в історії української літературної мови/ Укл. Німчук В.В., Русанівський В.М., Чепіга І.П. та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – 279с.
3. Загнітко А.П. Типологія семантико-синтаксичних відношень // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Донецьк: Вид-во ДонДУ, 1997. – Вип.3 – С.22-34.
4. Загнітко А.П. Актуальні проблеми текстової лінгвістики: закономірності внутрішньої текстової організації // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць / Укл.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк, 2000. – Вип.5 – С.95-111.
5. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М., 1977. – 298с.
6. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М.: Изд-во «Педагогика», 1972. – 207с.
7. Мачай Т.О. Статичне і динамічне в семантиці ключових одиниць науково-технічного тексту// Проблеми зіставної семантики: Зб. наук. статей. – Київ. – 2003. – Вип.6 – С.342-348.
8. Мачай Т.О. Фразеологічно зумовлене значення стрижневих одиниць науково-технічного тексту // Дослідження з лексикології і граматики укр. мови: Зб. наук. праць / За ред. проф. Д.Х. Баранника-Дніпропетровськ, 2005. – Вип.4 – С.119-126.
9. Новиков А.И. Семантика текста и формализация. – М.: Наука, 1983. – 216с.

АНОТАЦІЯ

Розглянуто науково-технічний текст як різновид реалізації наукового тексту. Цілісне текстове утворення досліджено з урахуванням ідеї про тісний зв'язок стилістики, семантики і синтаксису. Охарактеризовано специфіку семантичної організації науково-технічного тексту. Надано лінгвістичні характеристики стрижневих одиниць – компонентів інженерної статті. Зазначено особливості зовнішнього синтаксичного оформлення науково-технічного тексту малого обсягу на прикладі інженерних статей практичного спрямування.

SUMMARY

Scientific and technical text is considered as a variety of scientific text realization. Integral text formation is investigated taking into account the idea of close connection between stylistics, semantics and syntax. The specifics features of semantic organization of scientific and technical text are defined. Linguistic description is given to key units which are components of engineering article. The peculiarities of external syntactic arrangement of a small scientific and technical text on the example of engineering article of practical character are delineated.

*Г.Г. Каїшева
(Горлівка)*

УДК 81.0

**ІСТОРІЯ ФОНЕТИЧНИХ СИСТЕМ
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ У МОВОЗНАВСТВІ
70 – Х РР. ХІХ СТ. – 30 – Х РР. ХХ СТ.
(ЛІНГВОІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)**

Після появи у першій чверті ХІХ ст. порівняльно-історичного методу дослідження в галузі історичної фонетики набувають найбільш інтенсивного характеру. У 20-і рр. ХІХ ст. – 30-і рр. ХХ ст. проблеми історії фонетичних явищ плідно розглядаються, зокрема, на матеріалі слов'янських мов. Проблема становлення фонетичних систем східнослов'янських мов в інтерпретації мовознавців 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. – одна з центральних і цікавих проблем лінгвістичної історіографії. Її розв'язання видається нам перспективним. У процесі розв'язання цієї проблеми розглядатимуться міркування вчених Харкі-

вської та Московської шкіл на тлі досягнень лінгвістів-сучасників, які теж усвідомлювали необхідність системного підходу до фонетичних явищ, П.О.Бузука, К.Т.Німчинова, М.С.Трубецького та ін. Погляди мовознавців зазначеного періоду на питання інтерпретації та систематизації історико-фонетичних явищ східнослов'янських мов фрагментарно відбито в студіях таких дослідників, як Л.А.Булаховський, Р.І.Аванесов, М.С.Чемоданов, Ю.В.Шевельов, М.А.Жовтобрюх, В.М.Русанівський, В.К.Журавльов, В.В.Колесов, В.Ю.Франчук, С.П.Бевзенко. Більш повно зазначена проблема, висвілена в працях В.А.Глущенка.

Слідом за В.А.Глущенком ми виділяємо два періоди у порівняльно-історичному мовознавстві в Україні та Росії: мовознавство 20-х – 60-х рр. XIX ст. і компаративістика 70-х рр. XIX ст. – 20-х рр. XX ст. Ми вважаємо за доцільне включити до другого періоду і 30-і рр. XX ст., оскільки праці цього часу в цілому наслідували тенденції, що склалися у мовознавстві в 70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.

Метою статті є огляд лінгвоісторіографічних праць, які дають уявлення про стан дослідження фонетичних систем східнослов'янських мов у мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. та визначення кола питань, що зумовлюють необхідність вивчення зазначеної проблеми.

Виходячи з мети, в огляді застосовано *актуалістичний метод*, як метод досліджень з лінгвістичної історіографії.

Як пишуть І.К.Білодід та Т.Б.Лукінова у вступній статті до першого тому «Вибраних праць в п'яти томах» Л.А.Булаховського, ставлення цього вченого до великого українського і російського мовознавця-філософа О.О.Потебні – окрема яскрава сторінка історії вітчизняної лінгвістичної науки взагалі та історії Харківського університету зокрема [6, с. 18]. Головною заслугою О.О.Потебні цей український славіст вважає його прагнення вирішувати питання загального порядку, прагнення отримати історію явищ, зв'язавши їх причинно-наслідковим зв'язком. «Для його методу така настанова – наукова необхідність, і в ній, не кажучи вже про його мистецтво аналізу, головне значення того важливого кроку в історичній лінгвістиці, який було зроблено у нас саме ним» [5, с. 19]. Хоча Л.А.Булаховський і вважає деякі загальнолінгвістичні положення О.О.Потебні дещо застарілими, він визнає, що такі його відкриття в галузі історичної фонетики, як так званий другий «ять» та друге повноголосся, й досі зберігають свою наукову силу і не перестають бути потрібними і цікавими в дослідницькій роботі [5, с. 44]. Але такі фундаментальні праці видатного вченого-славіста в галузі історичної фонетики, як «Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий» (Воронеж, 1866) та «Заметки о малорусском наречии» (Воронеж, 1870) Л.А.Булаховський пов'язує переважно з його діалектологічними інтересами та характеризує їх як такі, що мають за собою право основних у цій галузі мовознавства [5, с. 23-24].

Не заперечуючи того, що будова мови складається з елементів різної вартості, що пов'язані між собою та можуть впливати один на одного, Л.А.Булаховський виступає проти узагальнення схем поодиноких фактів розвитку і піднесення їх на рівень загальних принципів. Так, при розгляді проблем, пов'язаних із становленням і розвитком української мови та її стосунками з іншими слов'янськими мовами у своїй праці «Питання походження української мови» Л.А.Булаховський пише про О.О.Шахматова: «Шахматов, як типовий синтетик, завжди намагався за всяку ціну відбудувати історію мови в великих і малих рисах її розвитку як щось суцільне і точно визначуване. Його ніколи при цьому не відлякувала ні обмеженість самого матеріалу, ні хисткість можливих припущень» [7, с.172]. Таким чином, на думку вченого, не можна впевнено говорити про загальні схеми, про цілісність (яку ми, у даній роботі, вважаємо ознакою системності), коли ще мало відомо про індивідуальні умови різних змін.

Ми цілком погоджуємося з Р.І.Аванесовим, який вважав основним завданням історичної фонетики не вивчення історії окремих фонетичних явищ, а вивчення еволюції самої фонетичної системи: виникнення, розвитку і змін фонетичних систем [2, с.238]. Він наголошує на природності вимоги вивчати кожне окреме фонетичне явище у співвідношенні з усією системою мови. «Тільки постійне співвідношення «окремого» із «загальним» забезпечує пізнання предмета, найбільш адекватне дійсності» [2, с. 239]. Але у праці «Русская литературная и диалектная фонетика», розглядаючи деякі питання з історії російського вокалізму та чергування приголосних, він часто посилається на положення Л.В.Щерби. На відміну від О.О.Шахматова, цей лінгвіст, як і більшість його сучасників в Україні та Росії, був схильний розглядати реконструйовані архетипи та фонетичні закони як ізольовані. При розгляді питання про звуки *i* та *y* в історії російського вокалізму в одному з розділів вищезгаданої праці та в статті «Из истории русского вокализма: Звуки *i* и *y*» Р.І.Аванесов говорить про встановлення взаємозв'язку, а не однобічної залежності, голосних від попередніх приголосних або навпаки [2, с. 247]. Таким чином, він імпліцитно висловлює згоду з одним з основних положень концепції О.О.Шахматова стосовно зміни артикуляції приголосних під впливом наступних голосних переднього і заднього ряду, що зумовилося, з одного боку, палаталізацію, а з іншого, до лабіалізації приголосних. У тій ж самій статті Р.І.Аванесов підтримує шахматовське положення про перехід напів'яких приголосних у м'які в спільноруській (тобто спільносхіднослов'янській) мові, що викликав суттєві зміни у вокалізмі [1, с. 45-47].

Звертаючись до проблеми історії *e*, не можна не зазначити, що думка Р.І.Аванесова стосовно цього цілком збігається з черговим твердженням О.О.Шахматова, зробленим в рамках вже згадуваної кон-

цепції, що звук *е* був вузьким довгим монофтонгом, який в окремих говірках міг змінюватися в дифтонг типу *іе*.

Як ми вже відзначали, підвищення інтересу до порівняльно-історичного мовознавства стає особливо помітним на початку 20-х рр.-30-х рр. XIX ст. У своєму нарисі «Сравнительное языкознание в России: Очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкознании» М.С.Чемоданов, розглядаючи основні етапи розвитку російського порівняльно-історичного мовознавства, згадує найважливіші досягнення, не торкаючись конкретних порівняльно-історичних досліджень. Досягнення в галузі історичної фонетики він пов'язує насамперед з іменами Ф.І.Буслаєва та О.О.Шахматова. Велику заслугу О.О.Шахматова М.С.Чемоданов вбачає, насамперед, у тому, що він був «піонером комплексного методу вивчення мовних явищ в їх історії» [31, с. 92]. Не можна не погодитись з М.С.Чемодановим у тому, що характерна особливість сприйняття О.О.Шахматовим фактів мови полягала у його намаганні представити кожен ступінь її розвитку не у вигляді абстрактної сукупності певних звукових рис, а як цілісну систему із своєрідними внутрішніми закономірностями. На думку М.С.Чемоданова, наукові інтереси О.О.Шахматова зосереджувалися, головним чином, навколо питань історичної фонетики російської мови. М.С.Чемоданов відзначає, що як лінгвіста, О.О.Шахматова «гостро цікавить встановлення певних фонетичних закономірностей» [31, с. 86] в історії східнослов'янських мов. Як приклади він наводить: міркування О.О.Шахматова щодо переходу спільнослов'янських напівм'яких приголосних в положенні перед голосними *е, и, ж, љ, ѝ* (складовим) у м'які приголосні в найдавнішому періоді спільноруської мови, що представлені в його «Исследованиях в области русской фонетики» (Варшава, 1893); його характеристику вимови церковного *е*, яка представлена як у вищезгаданій праці, так і у праці 1903 р. «К истории звуков русского языка. О полногласии и некоторых других явлениях» (СПб); та представлену там же характеристику, яку О.О. Шахматов дає складовим плавним *р* та *л* в спільнослов'янській мові у зв'язку з його теорією другого повноголосся.

Представник української діаспори Ю.В.Шевельов пов'язує появу більш-менш систематичних студій з історичної фонетики східнослов'янських мов перш за все з ім'ям О.О.Потебні. Він характеризує його праці «О звуковых особенностях русских наречий» та «Заметки о малорусском наречии», що з'явилися у 1865 р. і 1870 р. відповідно, як «піонерські», в яких О.О.Потебня намагався подати «правдивий образ багатовікової звукової еволюції української мови» [32, с. 57] (зокрема, він уперше пояснив українське явище переходу *о, е > і* [бік : боку; сім : семь] через подовження й дифтонгізацію давньоукраїнських *о* та *е*, якщо після них ішов слабкий *ер*). Перша з його праць є оглядом звукових

особливостей української мови з історичним коментарем, друга була написана як низка критичних зауважень із приводу складеного І.Новицьким питальника для збирання діалектних даних. Ю.В.Шевельов називає їх працями, що започаткували справжнє історичне дослідження української фонетики, і зазначає, що студії О.О.Потебні відрізняються набагато більшою систематичністю й глибиною, ніж студії будь-кого з його попередників або сучасників. О.О.Потебня, як відзначає Ю.В.Шевельов, звертався до проблеми розробки цілісного системного підходу до історико-фонетичних явищ у рецензії на монографію П.Г.Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» та праці О.І.Соболевського «Очерки из истории русского языка». Є доцільним вважати тезу Ю.В.Шевельова про те, що жодна з цих студій О.О.Потебні «не дає систематичного опису української історичної фонетики» [32, с. 57], сумнівною та такою, що потребує глибшого аналізу.

Наступним значним внеском до галузі вивчення питань історичної фонетики східнослов'янських мов Ю.В.Шевельов вважає внесок О.І.Соболевського, О.О.Шахматова та Г.В.Ягича. І хоча у студіях О.О.Шахматова (за визначенням Ю.В.Шевельова) відбито здатність мовознавця бачити у щонайдрібніших фактах матеріал для широких узагальнень, проте факт аналізу О.О.Шахматовим проблеми взаємодії вокалізму і консонантизму в історії слов'янських, насамперед східнослов'янських, мов у межах цілісної концепції не отримав належної оцінки Ю.В.Шевельова.

Першою вдалою спробою відійти від фрагментарного, незв'язного опису звукових явищ Ю.В.Шевельов вважає працю П.Г.Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (Київ, 1876). Зокрема, найліпшою частиною Ю.В.Шевельов називає частину, де йдеться про збіг приголосних в українській мові, раніше ніким не аналізований. Але поряд з цим, на думку Ю.В.Шевельова, ця праця була трохи застаріла вже на час свого оприлюднення, трохи зіпсована використанням застарілих перекручених уявлень про індоєвропейську та праслов'янську мови, насамперед твердженням про те, що у вокалізмі русійною силою історичного розвитку була особлива схильність української мови до голосного *i*.

Окремо відзначає Ю.В.Шевельов постать К.П.Михальчука, який, на його думку, висловив у своїх працях багато здогадів і продуктивних ідей. Він «шукав пояснення звукозмін у системі мови, що існувала в той чи той час, відкидаючи необґрунтовані узагальнення суб'єктивно-романтичного гатунку, таким чином випереджаючи пізніше вчення про фонему» [32, с. 60]. Але ж, на думку Ю.В.Шевельова, його звернення до проблем історії фонетичних явищ, «розпорошені майже по всіх його статтях» [там же], так і не набули систематизованого вигляду.

Ю.В.Шевельов називає працю П.О.Бузука «Нарис історії української мови» (Київ, 1927) одним з найбільш об'єктивних і найкращих

викладів української історичної фонетики, які «були і залишаються дотепер». Не можна не погодитися з цією характеристикою Ю.В.Шевельова вже хоча б тому, що ця праця викликала подальшу цікаву дискусію, в якій взяли участь як сам автор нарису, так і лінгвісти-сучасники. Найбільш цінним в цій праці є те, що автор подає найважливіші зміни звуків у хронологічній послідовності (що, на нашу думку, є виявом системного підходу до мовних явищ у їх історії), не заглиблюючись, однак, у причини цих звукозмін [32, с. 65].

З погляду Ю.В.Шевельова, праця К.Т.Німчинова «Український язык у минулому й тепер» (Харків, 1925) багато в чому наслідує ідеї С.Й.Смаль-Стоцького, але більше відповідає вимогам науковості і відрізняється більш оригінальним аналізом окремих звукозмін, який встановлює послідовність фонетичних процесів [32, с. 64].

М.А.Жовтобрюх теж пов'язує положення про розробку цілісного, системного підходу до історико-фонетичних явищ насамперед з працями О.О.Потебні «Заметки о малорусском наречии» (Воронеж, 1871), «К истории звуков русского языка» (Воронеж, 1876) та П.Г.Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (Киев, 1876). М.А.Жовтобрюх підкреслює, що в працях О.О.Потебні ми знаходимо важливі відомості про час і умови занепаду зредукованих **ъ, ъ** в українській мові, в якій, крім загального для всіх східнослов'янських мов переходу **ъ, ъ** в **о, е** у певних позиціях, відзначаються специфічні для неї явища, як-от: зміни в певних умовах **ъ, ъ** в **и** (**дрижати, тривога, кривавий, кришити, крихта, чорнобривий**), поява секундарного **і** на початку слова перед приголосним (**імла, іржа, ішов**); ідеться в них також про розвиток дифтонгів («двогласних») у північноукраїнських говорах, відмінність переходу **е** в **і** перед завжди твердим приголосним (**жінка, тітка, намітка**) і перед пом'якшеним (**камінь, лебідь, постіль**), повноголосся, зміну **л** у **в** (**й**), історію дієслівної флексії **–мо** тощо. Даючи оцінку значенню праць О.О.Потебні для розвитку вітчизняного мовознавства, М.А.Жовтобрюх відзначає властиве цьому вченому намагання реконструювати не окремі фонетичні закони, а систему законів, що об'єднані спільним механізмом зміни. Беручи за відправну точку для спостереження окремих конкретних фактів мови, О.О.Потебня не обмежується ним, але включає його в широке коло подібних фактів, що дозволяє вченому відтворювати історію того або іншого явища, як прояв загальномовної тенденції, у частковому бачити загальне [13, с. 6].

М.А.Жовтобрюх характеризує вищезгадану працю П.Г.Житецького як перше в українському мовознавстві дослідження історії звукових явищ української мови не в їх відокремленні, розрізненні, а в їх внутрішньому зв'язку й діахронічній послідовності. У ній увага зосереджується перш за все на тих фонетичних явищах, які виступають найбільш характерними для української мови і становлять її дифе-

ренційні ознаки. Це історія **ѣ, ѥ** і пов'язані з ними інші звукові явища, походження секундарного **і** з **А** та **і** з етимологічних («основних») **о, е**, історія звука **ы**, ствердіння приголосних та ін.

Не оминається увагою узагальнююча праця О.О.Шахматова «Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка» (Пг., 1916) та праця А.Г.Кримського «Украинская грамматика» (Москва, 1907), у першому томі якої, на думку М.А.Жовтобрюха, теж фрагментарно досліджувались фонетичні системи східнослов'янських мов у їх історії.

У своїй статті «Наукова спадщина К.П.Михальчука» М.А. Жовтобрюх характеризує його рецензію «К южнорусской диалектологии» (1893) як таку, що має безсумнівну наукову вартість не тільки для розвитку української діалектології, а й для історії української мови. Розглядаючи наслідки історичних змін у галузі українського вокалізму й консонантизму, автор рецензії робить висновки й теоретичні узагальнення, які ґрунтуються на аналізі не тільки явищ живого мовлення, а й значної кількості фактів, взятих із пам'яток давньоруської та староукраїнської писемності. У тій ж самій статті М.А.Жовтобрюха зазначено, що К.П.Михальчук розглядає питання історичного консонантизму української мови в статті «К вопросу об отвердении слогов в малорусском языке» (Казань, 1901). Ця стаття була опублікована окремою брошурою, в якій К.П.Михальчук висловив незгоду з думкою професора Казанського університету В.О.Богородицького, що давні південноруські говори характеризувалися більшою палатальністю, ніж сучасні їм північноруські. Стаття містить спостереження автора над вимовою українських приголосних, зокрема аналіз твердої вимови в українській мові губних у різних позиціях відповідно до м'якої в російській та польській, можливість пом'якшених губних сполучатися в російській мові з будь-яким наступним голосним, а в українській – лише з **і**, особливості вимови шиплячих в обох мовах тощо.

М.А.Жовтобрюх, В.М.Русанівський, В.Г.Скляренко у своїй книзі «Історія української мови: Фонетика» при розгляді ключових питань історичної фонетики підтримують (з деякими уточненнями) окремі положення шахматовської концепції. А саме, положення вченого-славіста про спільноруський характер процесу переходу напів'яких приголосних у м'які, з уточненням про виникнення твердих приголосних перед голосними **е, і** безпосередньо від напів'яких, уникаючи проміжної стадії повної палаталізації в тих говірках спільноруської мови, які поклали початок українській мові [14, с. 218-221, 251-262]. Щодо питання механізму зміни **е > о**, ті ж самі вчені приймають положення О.О.Шахматова про обов'язкову стадію **ѣ** у процесі цієї зміни (причиною якої є лабіалізуючий вплив наступних твердих приголосних) з тією різницею, що вони вважають початком цього процесу зміни період до занепаду редукованих голосних [14, с. 267- 272].

Говорячи про здобутки українського і російського мовознавства зазначеного періоду в історичній фонетиці, не можна оминати ува-

гою дискусійне питання про час ствердіння приголосних перед **е,и**, яке було предметом обговорення в наукових працях багатьох дослідників: О.О.Шахматова, М.С.Трубецького, К.Т.Німчинова тощо [16, с. 180-181]. Як відомо, О.О.Шахматов при цьому висунув теорію, що зблизила низку фонетичних процесів і виділив комплекс явищ, пов'язаних з палаталізацією та лабіалізацією приголосних, депалаталізацією та делабіалізацією голосних та ін.

Перший системний опис історичної фонетики української мови, за визначенням В.М.Русанівського, дав П.Г.Житецький у праці «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (Київ, 1876) [27, с. 235]. К.П.Михальчука він характеризує як мовознавця, що заклав «міцні підвалини української діалектології» [там же]. Щодо наукової спадщини О.О.Потебні, В.М.Русанівський вважає, що «творчість цього видатного вченого досліджена ще недостатньо, повної збірки праць його поки що не видано» [27, с. 223].

Як зауважує С.П.Бевзенко, в дореволюційні часи виходили солідні наукові праці, присвячені як систематичному викладу української фонетики, так і окремим її проблемам. Він зазначає, що серед кола питань, що цікавили тогочасних мовознавців, найголовнішими були опис сучасної української мови та намагання довести самостійність української мови серед інших слов'янських мов. Він акцентує визначну роль О.О.Потебні, П.Г.Житецького, К.П.Михальчука в справі систематичного висвітлення фонетики української мови. Посилаючись на такі праці О.О.Потебні, як «Заметки о малорусском наречии» (Воронеж, 1871), «К истории звуков русского языка» (Воронеж, 1876), «Из записок по русской грамматике» (Харків, 1874), в яких, на його думку, описано не одне явище історичної фонетики у зв'язку з дослідженнями російської та інших слов'янських мов, С.П.Бевзенко вважає, що цілісного нарису української історичної фонетики в О.О.Потебні все ж так і не вийшло. Проте С.П.Бевзенко гадає, що «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (Київ, 1876) П.Г.Житецького, зокрема друга частина, присвячена розгляду явищ історії українського вокалізму і третя частина, де розглядаються основні явища консонантизму, «є першою вдалою спробою цільного огляду історичної фонетики української мови», яка залишила глибокий слід в історії вивчення фонетичної системи української мови. [3, с. 170]. А рецензія О.О.Потебні (1878) на вищезазначену працю П.Г.Житецького, на думку С.П.Бевзенко, і досі не втратила свого наукового значення. Відчутно просунули вперед вивчення історичної фонетики східнослов'янських мов, вважає С.П.Бевзенко, праці О.О.Шахматова «Очерк древнейшего периода истории русского языка» (Пг., 1915) і «Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка» (Пг., 1916), а також праця К.П.Михальчука «К вопросу об отвердении слогов в малорусском языке», 1893. Ці праці багаті на матеріали

порівняльно-історичного характеру й нові ідеї щодо проблеми становлення фонетичних систем східнослов'янських мов та системного характеру фонетичних змін.

Серед інших узагальнюючих праць про історію української мови, які так чи інакше були присвячені питанням історичної фонетики, С.П.Бевзенко називає: «Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии» (Харків, 1919) С.М.Кульбакіна; «Коротка історія української мови. 1. Вступ і звучня» (Одеса, 1924) П.О.Бузука; «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика» (Київ, 1927) Є.К.Тимченка; «Український язик в минулому і тепер» (Харків, 1925) К.Т.Німчинова. Всі ці посібники ґрунтувалися переважно на фактичному матеріалі, який був відомий ще з порівняльно-історичного мовознавства першого періоду, і нерідко йшли слідами теорій С.Й.Смаль-Стоцького та І.Огієнка, що не витримали іспиту часом [3, с. 171-172].

У праці «Диахроническая фонология», де В.К.Журавльов подає аналіз історії фонологічної системи, він називає останню третину ХІХ ст. та початок ХХ ст. періодом зрілості історичної фонетики, коли відкриття окремих фонетичних законів «сыпались как из рога изобилия» [17, с. 28]. Мовознавець вважає, що «героєм» історичної фонетики постає окремий звук, який змінюється завдяки зміні артикуляції. В.К.Журавльов зауважує, що вчені Московської школи (П.Ф.Фортунатов, О.О.Шахматов, М.М.Дурново) послідовно дотримувалися твердження про безвинятковість фонетичних законів, твердження про те, що змінюються, еволюціонують не окремі звуки тієї або іншої мови, а її фонетична система в цілому. Відзначаючи, що положення про продуктивність системно-функціонального підходу до мовних явищ, принципи цього підходу було розроблено представниками «формальної» Московської лінгвістичної школи [17, с. 10], В.К.Журавльов пов'язує реалізацію принципу системності в підході до вивчення історії фонетичної системи переважно з фонологією, а не з фонетикою. Концепцію О.О.Шахматова про взаємодію вокалізму і консонантизму було оцінено ним вже з фонологічних позицій. Так, наприклад, В.К.Журавльов вважає положення Ф.Ф.Фортунатова, О.О.Шахматова, Г.В.Ягича про послідовне зближення тембру суміжних звуків у праслав'янській мові фундаментальним положенням [19, с. 243]. На думку В.К.Журавльова (яка перегукується з вищезгаданою концепцією О.О.Шахматова), послідовна монофтонгізація дифтонгів стає початком формування автономних систем вокалізму і консонантизму, початком «повернення» до типу мов «фонемної будови». Занепад редукованих відбиває кінець епохи силабем, кінець праслав'янської епохи та початок історії окремих слов'янських мов. «Епоха силабем» з характерною системою відкритих складів завершується процесом утворення закритих складів у зв'язку з занепадом редукованих. «Падає», тобто втрачає складовість (ознаку вокаль-

ності), редукованій наприкінці слова. Відтворюється структура звукових комплексів різної тональності, тобто сполучення, що суперечать принципу сингармонізму [19, с. 243].

На думку В.В.Колесова, після О.Х.Востокова не можна вже було обмежуватися констатацією буквених переходів, підрахунком випадків «правильного» або «неправильного» вживання літер у даному пам'ятникові писемності, необхідно за буквеними переходами побачити зміни звуків [25, с. 83]. У статтях, присвячених висвітленню лінгвістичних поглядів О.О.Шахматова [23, 24], В.В.Колесов зауважує, що системний підхід О.О.Шахматова до історико-фонетичних явищ відбився, зокрема, на вивченні таких фрагментів системи, як *ф* у зв'язку з *к*, друге повноголосся в загальних межах змін, інтерпретованих як перше та третє повноголосся, редуковані у зв'язку з просодичними змінами в спільноруській мові, різні типи акання. Дослідник вважає, що обґрунтування всім фактам дається О.О.Шахматовим на рівні, який тепер більш відомий як фонологічний, а не фонетичний. «Прагнення до усвідомлення системності» [23, с. 55], яке представлено у студіях О.О.Шахматова, на думку В.В.Колесова, характерно не тільки для О.О.Шахматова. Поняття системності він пов'язує з іменами Т. Лер-Сплавинського та П.М.Селіщева.

Слідом за В.А.Глуценком ми вважаємо, що шахматовське твердження про взаємодію вокалізму і консонантизму в історії слов'янських мов стало подальшим розвитком тези П.Г.Житецького про зв'язок вокалізму і консонантизму [9, с. 49]. Положення П.Г.Житецького про наявність компенсаційних відношень між вокалізмом і консонантизмом («бідний» вокалізм поєднується з «багатим» консонантизмом і навпаки) в історії слов'янських мов, стало основою поділу слов'янських мов на два відповідних типа – вокалічний та консонантний [там же, с. 50]. Це положення відбито в роботі В.В.Колесова «Историческая фонетика русского языка» [26, с. 139, 206-207]. У лінгвістиці ХХ ст. розробка даної проблеми міститься також у ряді праць інших дослідників [21, с. 106-121; 12, с. 40-53; 20, с. 225-228; 4, с. 8-31; 22, с. 34-39].

В.Ю.Франчук висловлює думку, що у працях з історичної фонетики П.О.Лавровського «О русском полногласии» (1859), «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями» (1859) та О.О.Потебні «Два исследования о звуках русского языка» (1866), «Заметки о малорусском наречии» (1871), «К истории звуков русского языка», ч.1(1876), ч.2 (1880), ч.3 (1881), ч.4 (1883), «Разбор сочинения П.Житецкого: «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (К., 1876), (СПБ, 1878) було поглиблено методику порівняльно-історичного дослідження. Особливе місце в них займала проблема походження східнослов'янських мов, зокрема української. За визначенням В.Ю.Франчук, О.О.Потебня дав розгорнуту кар-

тину розвитку східнослов'янської фонетичної системи від найдавнішого періоду до середини XIX ст., сформулював принципи етимологічних законів розвитку мови, зробив відкриття так званого нового А, другого повноголосся у зв'язку з занепадом зредукованих, обґрунтував явище другої палаталізації [29, с. 569-570]. В.Ю.Франчук наголошує на прагненні вченого до поступового й систематичного вивчення розвитку фонетичної системи за допомогою порівняльно-історичного методу. Так, на прикладі «юсів», відкритих О.Х.Востоковим, за допомогою цього методу О.О.Потебня довів, що порівняння фонетичних явищ повинно служити історії [30, с. 68]. У статті В.Ю.Франчук «О.О.Шахматов і наукова спадщина О.О.Потебні» відзначено, що думка О.О.Потебні про різночасність занепаду редукованих у говорах була засвоєна О.О.Шахматовим ще на шкільній лаві і пізніше знайшла підтвердження у всіх його працях з історичної фонетики. У працях О.О.Шахматова, як відзначає автор статті, було розвинуто і ряд інших ідей О.О.Потебні, зокрема ідею про дифтонгичний перехід етимологічних *о, е* в *і* [28, с. 36].

У працях з лінгвістичної історіографії В.А. Глуценка відзначено, що системне розуміння мовних явищ з достатньою повнотою відбулося насамперед у студіях з історичної фонетики східнослов'янських мов О.О.Потебні, П.Г.Житецького та О.О.Шахматова. Проведений В.А.Глуценком аналіз праць з історичної фонетики східнослов'янських мов показує, що це твердження можна поширити й на історіко-фонетичні студії М.О. Колосова [8, с. 86].

На широкому матеріалі східнослов'янських мов О.О.Потебня реалізує ідею взаємозв'язку архетипів і фонетичних законів. Він реконструює не окремі фонетичні закони, а систему законів із спільним механізмом зміни. Беручи за відправну точку для спостереження окремий конкретний факт мови, він не обмежується ним, а включає його в широке коло подібних фактів, що дозволяє вченому відтворювати історію того або іншого явища як прояв загальномовної тенденції у частковому бачити загальне. Це стосується, зокрема, концепції «кількісних змін приголосних». Ця концепція встановлювала взаємозв'язок між ознаками сили-слабкості, глухості-дзвінкості, проривності-фрикативності, м'якості-твердості. Концепція «кількісних змін приголосних» охопила практично всі фонетичні закони в історії консонантних систем східнослов'янських мов. Проте, як зауважує В.А.Глуценко, вона не привернула до себе увагу сучасників О.О.Потебні і їй не було оцінено належним чином. Він також відзначає, що концепція О.О.Потебні в цілому залишилася непоміченою в історичній фонетичній східнослов'янських мов і в лінгвістичній історіографії [8, с. 90].

Як вже було зазначено вище, у сучасних працях з української лінгвістичної історіографії відзначено, що «Очерк звуковой истории малорусского наречия» П.Г.Житецького є першою спробою цілісного

огляду історичної фонетики української мови. На думку В.А.Глуценка, системний підхід до мовних явищ у їх історії П.Г.Житецький реалізує насамперед шляхом поєднання в цілісній концепції розвитку вокалізму і консонантизму. В.А.Глуценко підкреслює, що П.Г.Житецький розглядає не лише зв'язок окремих голосних і приголосних у мовленнєвому потоці. Він досліджує зв'язок самих підсистем вокалізму і консонантизму. При цьому кожне фонетичне явище органічно включене в загальну концепцію і з неї впливає [8, с. 91]. П.Г.Житецький, за визначенням В.А.Глуценка, пише про однобічний зв'язок вокалізму і консонантизму, а не про їх взаємодію: в історії української мови зміни в підсистемі голосних (занепад редукованих) викликали зміни в підсистемі приголосних. Твердження про зворотний вплив консонантизму на вокалізм в історії слов'янських мов уперше представлене в працях О.О.Шахматова, який розглядав зв'язок вокалізму і консонантизму як взаємодію [8, с. 157-165].

Дуже важливим у праці П.Г.Житецького В.А. Глуценко вважає встановлення стійких тенденцій до рівноваги голосних і приголосних в історії української мови. З погляду П.Г.Житецького, між вокалізмом і консонантизмом існують компенсаційні відношення. «Ослаблення» вокалізму спричиняється до «підсилення» консонантизму, а «підсилення» вокалізму – до «ослаблення» консонантизму. Сама думка про те, що в тих чи інших сучасних слов'янських мовах та в їх історії «бідний» вокалізм поєднується з «багатим» консонантизмом і навпаки, виявилася дуже продуктивною в мовознавстві ХХ ст. Вона стала основою поділу слов'янських мов на два типи – вокалічний і консонантний, які інтерпретовано як у синхронічному, так і в діахронічному аспекті [9, с. 50].

Актуальним, за В.А.Глуценком, є також твердження П.Г.Житецького про те, що типологічні відмінності між слов'янськими мовами полягають не тільки у вокалізмі, а й у консонантизмі.

Дістала великого поширення та подальшого поглиблення й ідея П.Г.Житецького про провідну роль вокалізму в процесі перетворення систем вокалізму і консонантизму слов'янських мов : саме зміни в підсистемі голосних (занепад редукованих) викликають наступні зміни як у підсистемі голосних, так і в підсистемі приголосних. Для спільно-руської епохи характерне «процвітання глухих голосних». Цей час і був періодом відносної рівноваги вокалізму і консонантизму у фонетичних системах слов'янських мов. Прямо на це П.Г.Житецький не вказує, проте дане твердження представлене в ученого імпліцитно: воно органічне для системи ідей П.Г.Житецького. Про це свідчить, зокрема, і те, як зображує вчений еволюцію фонетичної системи української мови після занепаду редукованих голосних.

Усе вищезгадане вказує на те, що концепція зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови П.Г.Житецького зберегла

актуальність у порівняльно-історичному мовознавстві ХХ ст. Проте факт пріоритету П.Г.Житецького у постановці проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму залишився непоміченим у студіях з історичної фонетики та в дослідженнях з історії мовознавства. Винятком є праці В.А.Глуценка, в яких висвітлено вищезгаданий аспект наукової творчості цього українського лінгвіста.

В.А.Глуценко характеризує проблему взаємодії вокалізму і консонантизму, реалізовану в концепції О.О.Шахматова, як одну з «центральных проблем» історичної фонетики слов'янських (насамперед східнослов'янських) мов. У рамках зазначеної концепції О.О.Шахматов реконструював, з одного боку, паралельні процеси палаталізації і лабіалізації (лабіовеляризації) приголосних, з іншого боку, паралельні процеси V-депалаталізації та V-делабіалізації.

Сама ідея палаталізації приголосних будь-якого місця творення в спільнослов'янській мові в П.Ф.Фортунатова (а слідом за ним і в О.О.Шахматова) виникла з системних міркувань: палаталізація задньоязыкових у спільнослов'янській – очевидний факт, але вибірність задньоязыкових не знаходить пояснення, тому необхідно припустити, що палаталізації зазнавали й приголосні іншого місця творення – передньоязыкові та губні. Висновок про палаталізацію всіх приголосних спільнослов'янської мови в зазначеній позиції став твердженням глобальної важливості. Проте О.О.Шахматов не зупинився на цій тезі. Системний підхід до мовних явищ дозволив йому зробити подібний висновок щодо впливу на приголосні голосних заднього ряду. Імовірно, що саме системні міркування примусили О.О.Шахматова реконструювати поряд з V-депалаталізацією паралельний процес V-делабіалізації. Сутність розглянутих процесів О.О.Шахматов убачав у перерозподілі тембру, у передачі високого й низького тембру приголосних голосним у межах складу. Надалі в історії східнослов'янських мов низький тембр приголосних міг повертатися до наступних голосних: відбувалися процеси лабіалізації голосних і делабіалізації приголосних, тобто втрали останніми самостійної, позиційно не зумовленої ознаки лабіалізованості. У складах з високим тембром подібний процес не відбувся [8, с. 164].

Отже, у працях О.О.Шахматова імпліцитно показано, що в ряді східнослов'янських діалектів ознака палаталізованості закріпилася за приголосними, а ознака лабіалізованості – за голосними. Тим самим була імпліцитно висловлена популярна в подальшому ідея про консонантний характер російської мови, який виник у результаті еволюції вихідної системи з пануванням вокалізму [8, с. 164].

В.А.Глуценко підкреслює, що завдяки науковій діяльності О.О.Шахматова стала можливою та розробка проблеми взаємодії вокалізму і консонантизму в історії слов'янських мов, яка представлена в сучасних дослідженнях. Однак спеціальних робіт, присвячених вивченню поглядів

О.О.Шахматова на дану проблему в мовознавстві, немає, що призводить до певної недооцінки наукової спадщини О.О.Шахматова.

Таким чином, за визначенням В.А.Глушенка, системний підхід учених Харківської і Московської лінгвістичних шкіл (О.О.Потебня, П.Г.Житецький, О.О.Шахматов) до історико-фонетичного матеріалу виявився в реконструкції систем архетипів і систем однорідних фонетичних законів, які об'єднані спільною причиною та діють у певний період розвитку мови, завдяки чому історію фонетичної системи можна представити як ланцюг причиново пов'язаних фонетичних процесів на рівні підсистем (вокалізм і консонантизм) і ознак (сила і слабкість, глухість і дзвінкість, проривність і фрикативність, палаталізованість і лабіовеляризovanість приголосних).

Аналіз сучасних праць вчених-славістів підтверджує справедливність твердження про важливість внеску в історичну фонетику та в розробку проблеми становлення фонетичних систем таких видатних діалектологів, як В.М.Ганцов, О.Б.Курило, І.О.Зілінський, К.П.Михальчук, О.І.Соболевський. Слідом за В.Ю.Шевельовим, С.П.Бевзенком, М.А.Жовтобрюхом та Л.А.Булаховським ми вважаємо, що аналіз діалектних даних, зроблений цими вченими, допомагає дослідити походження української мови та головні стадії її фонетичного розвитку.

Отже, виходячи з безсумнівно правомірного положення про вивчення еволюції самої фонетичної системи (а не тільки історії окремих її явищ), нам видається актуальним детальне вивчення питання інтерпретації та систематизації історико-фонетичних явищ східнослов'янських мов у мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Наведений матеріал показує, що вищезгадані лінгвістичні концепції свідчать про наявність системного підходу до історико-фонетичних явищ східнослов'янських мов у мовознавстві зазначеного періоду.

Концепції "кількісних змін приголосних" О.О.Потебні, зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови П.Г.Житецького та взаємодії вокалізму і консонантизму в історії слов'янських (насамперед східнослов'янських) мов О.О.Шахматова зберегли актуальність у мовознавстві XX ст. Однак сучасні лінгвісти розглядають тільки деякі окремі положення цих концепцій у їх відокремленні, а не як такі, що об'єднані спільною причиною та діють у певний період розвитку мови. Переважна більшість сучасних мовознавців пов'язують значущість лінгвістичної спадщини О.О.Потебні в основному з його дослідженнями з історичного синтаксису та акцентології. Окрім публікацій В.А.Глушенка, на які ми тут посилалися, вищезгадані концепції О.О.Потебні, П.Г.Житецького та О.О.Шахматова, узяті в цілому та з урахуванням еволюції поглядів вчених, не стали предметом дослідження в сучасних студіях історіографів-мовознавців.

Проблему становлення фонетичних систем східнослов'янських мов в інтерпретації мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. дослід-

жено недостатньо. Хоча сучасні лінгвісти пов'язують ідею реалізації цілісного системного підходу здебільшого з іменами О.О.Потебні, О.О.Шахматова та П.Г.Житецького, не можна не відзначити, що немає праць, пов'язаних безпосередньо з даною проблематикою в цілому. Бракує спеціальних праць, присвячених комплексному аналізу студій українських та російських компаративістів 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст., присвячених розробці цілісного системного підходу до історико-фонетичних явищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аванесов Р.И. Из истории русского вокализма: Звуки *і* и *у* // Вестник Моск. ун-та. – 1947. – № 1. – С. 41-57.
2. Аванесов Р.И. Русская литературная и диалектная фонетика. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.» – М.: Просвещение, 1974. – 287 с.
3. Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: Навч. посібник. – К.: Вища школа, – 1991. – 231 с.
4. Бромлей С.В. Различия в степени вокализованности сонорных и их роль в противопоставлении центральных и периферийных говоров // Диалектография русского языка / Отв. ред. Р.И. Аванесов, А.И. Горшков. – М.: Наука, 1985. – С. 8-31.
5. Булаховский Л.А. Александр Афанасьевич Потебня (К 60-летию со дня смерти). – К., 1952. – 46 с.
6. Булаховський Л.А. Загальне мовознавство // Булаховський Л.А. Вибрані праці: В 5-ти т. – К.: Наук. думка, 1975. – Т. 1. – 495 с.
7. Булаховський Л.А. Питання походження української мови // Булаховський Л.А. Вибрані праці: В 5-ти т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 2. – С. 9-216.
8. Глущенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві. (70-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.). – Донецьк, 1998. – 222 с.
9. Глущенко В.А. П.Г. Житецький і проблеми фонологічної типології слов'янських мов // Історія української лінгвістики: Зб. наук. праць / Від. ред. і упорядник С.В. Зінченко. – К.: – Ніжин: НДПУ, 2001. – С. 49-52.
10. Глущенко В.А. А.А.Шахматов о палатализации и депалатализации согласных в истории восточнославянских языков // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методич. сб. / Отв. ред. В.А. Глущенко. – Славянск: СГПУ, 2003. – Вып. XI. Ч. 1. – С. 3-25.
11. Глущенко В.А. А.А.Шахматов о переогласовке гласных переднего ряда в истории восточнославянских языков // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методич. сб. /

- Отв. ред. В.А. Глушченко. – Славянск: СГПУ, 2004. – Вып. XII. – С. 3-32.
12. Горшкова К.В. Соотношение вокализма и консонантизма в истории древнерусского языка // Славянская филология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1963. – Вып. 5. – С. 40-53.
 13. Жовтобрюх М.А. Значення праць О.О. Потебні для розвитку вітчизняного мовознавства // Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 5-24.
 14. Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови: Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – 367 с.
 15. Жовтобрюх М.А. Наукова спадщина К. П. Михальчука // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 56-63.
 16. Жовтобрюх М.А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918-1941) / Відп. ред. В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1991. – 260 с.
 17. Журавлев В.К. Диахроническая фонология. – М.: Наука, 1986. – 232 с.
 18. Журавлев В.К. Московская фортунатовская школа // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 317-318.
 19. Журавлев В.К. От фонемы к силлабеме // Аванесовский сборник: К 100-летию со дня рождения Р.И. Аванесова / РАН. Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова; Отв. ред. Пшеничнова Н.Н. – М., 2003. – С. 239-246.
 20. Иванов В.В. Историческая грамматика русского языка. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1990. – 400с.
 21. Исаченко А.В. Опыт типологического анализа славянских языков // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1963. – Вып. 3. – С. 106-121.
 22. Историческая типология славянских языков: фонетика, словообразование, лексика и фразеология / Под ред. А.С.Мельничука. – К.: Наук. думка, 1986. – 287 с.
 23. Колесов В.В. Значение лингвистических трудов А.А. Шахматова для современного славянского языкознания // Вопр. языкознания. – 1971. – №2. – С. 53-61.
 24. Колесов В.В. Неопубликованная работа А.А.Шахматова по русской исторической фонетике и акцентологии // Вопр. языкознания. – 1964. – № 5. – С. 107-110.
 25. Колесов В.В. Поиски метода: Александр Христофорович Востоков // Русские языковеды / Под ред. В.Г.Руделева. – Тамбов, 1975. – с. 82-113.
 26. Колесов В.В. Историческая фонетика русского языка: Учеб. пособие для вузов. – М.: Высш. школа, 1980. – 215 с.
 27. Русанівський В.М. Історія української літературної мови.

- Підручник. – К.: АртЕк, 2002. – 424с.
28. Франчук В.Ю. О.О.Шахматов і наукова спадщина О.О.Потебні // Мовознавство. – 1974. – № 3. – С. 36-44.
29. Франчук В.Ю., Рождественский Ю.В. Харьковская лингвистическая школа // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 569-570.
30. Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня/ Відп. ред. В.М.Русанівський. – К.: Наук. думка, 1985. – 168 с.
31. Чемоданов Н.С. Сравнительное языкознание в России: Очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкознании. – М.: Учпедгиз, 1956. – 95с.
32. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Класика Української Науки. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с.

АННОТАЦИЯ

Сделан обзор работ по лингвистической историографии, посвящённых исследованию проблем фонетических систем восточнославянских языков в языкознании 70-х гг. XIX в. – 30-х гг. XX в., определена степень изученности данной проблематики, обоснована целесообразность и актуальность ее решения.

SUMMARY

There has been made a brief review of the works on the historiography of linguistics, which are devoted to the research of the problems of the phonetic systems of east-slav languages in the linguistics in the period of 70s 19th century – 30s 20th century. There has been determined how much the problem given is investigated. There has been substantiated the expediency and the topicality of the problem.

УДК 801.318

**КОНЦЕПТ ДОЛІ/СУДЬБИ У КОНЦЕПТУАЛЬНІЙ
ТА МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ)**

Серед великих культурних ідей буття, які неможливо повністю виразити у логіко – поняттєвій формі, є доля людини. Проблема долі та суміжних з нею концептів буття, волі, свободи вибору тощо є однією з ключових для цілого ряду наук: філософії, релігієзнавства, етнології, педагогіки, психології та ін.

Значна частина наукових досліджень присвячені інтерпретації семантики долі в архаїчній культурі на обрядовому матеріалі. Реконструкція архаїчних сем концепту долі здійснена у праці О.О. Потєбні [12]. Серед праць останніх років, які розкривають зміст концепту долі та його символічного вираження, є доробок Ю.П. Сакуна, присвячений іконічному втіленню уявлень про долю в античній європейській культурі [13], С.О. Єрмакова, який розглядає розуміння долі та сенсу життя в духовній літературі [9], С.Б. Кримського, присвячений аналізу української символіки буття і долі [11], Л.Копаниці, яка визначає семантичні еквіваленти та окреслює систему денотатів долі на матеріалі українського фольклору [10] та ін.

Для східнослов'янського мовознавства найбільший інтерес становить формування мовних символів долі у мовній картині світу у зіставному та діахронічному аспекті.

Метою даного доробку є аналіз відображення концепту долі в українській та російській картині світу з погляду взаємодії образно-поняттєвих та мовних семантичних компонентів, які утворюють семантичну структуру та визначають функціональні особливості концепту.

Структурування систем відображення реальності та виявлення місця і функцій мовної картини світу привертало увагу вчених від часів В.Гумбольдта. Своєрідний синтез класичних та сучасних підходів до системаізації картин світу здійснений у доробку Л.А.Лисиченка [12], у якому мовну картину інтерпретовано як «характер відображення в мові концептуальної картини світу і мовні вираження знань про неї. Домовна картина є джерелом і матеріалом для двох зазначених» [12, с.37]. Під «домовною картиною» автор розуміє сукупність первинних психологічних реакцій, уявлень та нерозчленованих образів явищ та реалій, що пізнаються. Класична дихотомія «мовна / логічна моделі світу» представлена більш складним трихотомічним утворенням: до-

мовна / концептуальна / мовна картини світу, з яких кожна становить складне ієрархічне утворення. Так, концептуальна картина складається з філософської, наукової, естетичної, релігійної, фізичної картин, які безпосередньо пов'язані з відповідними дискурсами. Мовна картина об'єднує типологічні, структурні властивості мови, особливості внутрішньої форми слів, парадигматичні, синтагматичні та асоціативні зв'язки, останні з яких, у свою чергу, обумовлюють національну мовну символіку. Зміни знань про світ відбуваються у такій послідовності: «зміни в домовній картині світу відбиваються в концептуальній картині... і неминуче приводять до змін у мовній картині світу» [12, с.38]. Когнітивні зміни при цьому не мають «одновекторного» характеру: «знання, здобуті, здавалося б, суто логічним шляхом, через книгу, пробуджуючи уяву, асоціюються з певними образами на домовному рівні» [12, с.39], що у цілому віддзеркалює цілісний та взмообумовлений характер функціонування усіх пізнавальних структур.

Архаїчні семантичні компоненти концепту долі у східнослов'янській картині світу є похідними від розуміння того, що, за твердженням Л.Копаниці, «концепт долі в слов'янському фольклорі складається з поняття долі як вищої сили над людьми, як приреченості життя, а також поняття долі як придленої, призначеної Богом...» [10, с.26]. Семантична структура концепту представлена в семантичних опозиційних моделях «доля / недоля», «щастя / нещастя», «життя / смерть». Виходячи з цього, символи долі, як цілком справедливо зазначає Ю.Сакун, в контексті культури функціонують у взаємозв'язку з іншими символами буття, і можуть бути зрозумілими та витлумаченими виключно в їх зв'язках з іншими найважливішими символами [14, с.116]. У цілому міфологема «доля» у слов'янському світі дохристиянського періоду позначає силу, яка вносить хаос у життя людини, спрямоване на реалізацію своїх сил, – «отже, людина має подолати свою долю, змінити її так само, як ритуально-магічне руйнування в архаїчному міфологічному світогляді має відновити гармонію, рівновагу в соціально-культурному й психологічному космосі людини» [10, с.27]. Уявлення про долю як неосяжну силу, що стоїть над світом, зберіглося у свідомості язичників аж до виникнення християнства, де воно асимілювало в Божу волю. Проте, за влучним твердженням Ю.Сакуна, «вся человеческая культура, по сути, как раз и была направлена на снятие обезличивания концепта судьбы, к его иконическому оформлению» [14, с.118]. Персоніфікація долі у древніх культурах ніби долає її таємничість та принципову нездоланність. Найбільш яскраво ідея іконічного оформлення долі набула у греко-римській античній культурі: це і могутні сиви Мойри, гнівні Ерінії, суворо-справедлива Немесіда, сліпа Тюхе, чарівна Фортуна – уся ця різнохарактерна черга уособлень віддзеркалює надзвичайно різні уявлення античного світу про ціль життя людини та її місця у Всесвіті [14, с. 119-120].

120]. У слов'янському світі не було подібної визначеності: «У Києві тільки починалася така робота, яка в Афінах та Римі була завершена» [5, с.58]. Антропоморфні образи долі греко-римської культури корелюють з образами Богині-Матері, Лади, або Оранти-Берегині, та одухотвореними, сповненими сил природними слов'янськими богами: Білобогом, Чорнобогом, Стрибогом, Дажбогом та ін. Корінь «Бог», що його знаходимо у всіх наведених іменах, свідчить, на думку В.Войтовича, що «за міфорелігійними, космогонічними знаннями наші батьки-сонцепоклонники своїм, незапозиченим шляхом йшли до розуміння єдиного Бога, творця Всесвіту, землі, неба і духів, які населяють довкілля. ... Бог – назва божества і долі, і щастя, яке воно може дати людині» [5, с. 63]. Попри те, що боротьба між древньою та християнською вірою слов'ян тривала упродовж століть, вже на цьому етапі у світоглядній основі слов'янських етносів стверджується ідея: «усе твориться від верховного Бога, в кожному явищі – його життєтворючий дух» [5, с. 63].

У новітні часи концепт долі є найбільш «пропрацьованим» у релігійно-етичному, художньому та філософському дискурсах.

Поява людини на світ Божий розглядається у релігійному дискурсі як подія першочергової важливості. Слова Іоана – «народилася людина у світ», – визначають ставлення отців церкви не тільки до людського буття, але й напрямок розгортання їх роздумів [9, с.102]. За твердженням Григорія Нисського, «Бог есть творец естества человеческого» [6, с. 155]. Відповідно до цього, у людини є творець, а сама людина є результатом замислу та творіння Бога, – «так у патристиці була поставлена проблема тварності людини» [10, с. 102]. Розуміння тварності людини у поєднанні з тлумаченням життя людини, висловленим Григорієм Нисським, – «дана нам жизнь, дана от Отца и Сына, и Духа» [16, с.147], виводить на сприйняття життя як предзаданість, як дар. Слово «дар» у слов'янських мовах вживається в двох основних значеннях – «дарунок» та «особлива здатність». Життя як дарунок містить такі семантичні компоненти, як «власність», «цінність», та, безумовно, «право» розпоряджатися, «свобода вибору» тощо. Життя як особлива здатність націлене на розкриття талантів, залучення людини до інших божих дарів: слову, мудрості, доброчинності. Усі події, що трапляються на життєвому шляху людини, є доленосними в силу не причин, а наслідків. Аналізуючи біблійні тексти, Михайло Епштейн зазначає: «В Евангелии от Луки мы находим поразительное откровение о беспричинности но небеспоследственности так называемых несчастных случаев и роковых происшествий. «В то время пришли некоторые и рассказали ему о Галилеянах, которых кровь Пилат смешал с жертвами их. Иисус сказал им на это: думаете ли Вы, что эти Галилеяне были грешнее всех Галилеян, что так пострадали? Нет, говорю Вам; но если не покаетесь, то так же погибнете. Или думаете ли, что те осьмнадцать человек, на которых упала баш-

ня Силоамская и побила их, виновнее были всех, живущих в Иерусалиме? Нет, говорю вам; но, если не покаетесь, то так же погибнете» (Лука; 13:1-5)» [19, с. 70]. У цьому твердженні є глибоке порушення нашої, – «земної», «тварної» – логіки: теперішнє непохідне від минулого, проте майбутнє визначається теперішнім. На відміну від східних учень про карму та астрологічного детермінізму, концепція долі у християнстві характеризується певною асиметрією, оскільки ґрунтується не на рівновазі причин та наслідків, а на безперервному зростанні доленосного начала у житті людини. М. Епштейн робить висновок: «Такая религиозная концепция, как это ни странно звучит, более реалистична, чем эстетическая, поскольку она устанавливает свободу человеческих поступков и необъяснимость, но сверхзначимость роковых происшествий» [там само]. Свобода вибору є у людини завжди, і це підтверджує, що останнє слово у діалозі з долею завжди – за людиною.

На противагу цьому, естетичний концепт долі, сформований у мистецтві і особливо в літературі, базується на визнанні симетрії людського життя: «Именно искусство тяготеет к постижению человеческой жизни как цепи свершений, в которой все звенья связаны и каждое начало приводит к определенному концу» [19, с. 67]. Мистецтво, і зокрема література, розкриває повноту долі у такій завершеності та закономірності, яких немає у реальному житті. Кожен вчинок, що є реалізацією свободи вибору героїв, підтверджує беззаперечний детермінізм долі. «Претворение жизни в судьбу и составляет алхимию искусства» [19, с. 68]. Доля та життя в мистецькому дискурсі не збігаються. Автор може залишити героя у найбільш доленосний момент (Євгеній Онегін), а може вийти і у потойбічний світ, якщо доля «не здійснилася» до кінця життєвого шляху (Акакій Акакієвич). Симетрія концепту долі у мистецтві полягає у жорсткій закономірності вчинок – наслідок, подія – результат, початок – кінець, що у цілому певною мірою спрощує реальне життя.

Феноменальність долі є об'єктом дослідження і в науково-філософському дискурсі, починаючи від античних часів. У філософських концепціях новітнього часу наголошується, що концепт долі ґрунтується на внутрішньому протиріччі: з одного боку, доля – це дещо визначене, немінуче; з іншого – у кожної людини своя доля і бажати іншого означає змінити себе самого: «Судьба часто безжалостна к человеку, но и обманутый ум, и разбитое сердце, и теснимая воля тоже даны ему судьбой. Именно эта раздвоенность и определяет судьбу как категорию человеческого, и только человеческого существования» [19, 72]. У рослин та тварин долі немає. Щоб відчувати долю, людина має діяти, чинити опір, отже, концепт долі у філософському дискурсі набуває семантичних компонентів «діяльність», «активність», «рух» носія долі – людини. В етико-філософському дискурсі суміжними з концептом долі є концепти волі та свободи вибору: «Человек-судья и бытие-судьба возникают вместе и

наперекор друг другу, як достойные соперники « [19, с. 74]. Філософи стверджують, що про долю можна говорити лише тому, що вона і перемагає людину, і не може перемогти: повна перемога долі усунула б з життя людину. Таким чином, у філософському розумінні людина визначає для себе долю, щоб зростати у боротьбі з тим, що більше та сильніше за неї.

Змістова структура концепту долі своєрідно трансформується у мовній картині світу. Внутрішня форма слова *доля*, яке збереглося у всіх східнослов'янських і польській мовах, є й на сьогодні досить прозорою: *частина*, *шматок чогось*. Етимологічно укр. лексема *доля* співвідносна з рос. *удел* і *счастье*. У сучасній українській мові лексема *доля* вступає у синонімічні відношення з *талан* та позначає «стихийний, не залежний від волі людини хід подій» [3, с. 110]. Синонім *талан* (*talán*), запозичений у XIX ст. з тюркських мов, де позначав «здобич у полюванні», дав похідні *таланти* та *талановитий*, які увійшли в нормативний лексикон літературної мови [19, с. 418].

Синтагматичні зв'язки лексеми *доля* ілюструють перевагу негативних конотацій у функціонування цього слова. Так, автори «Словника епітетів української мови (Бибик С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О.)» для позначення щасливої долі наводять 27 епітетів, серед яких два є характеристиками матеріального стану: *грошовита*, *багата*; чотири – персоналізують долю: *горда*, *доброзичлива*, *прихильна*, *милосердна*; частина передають різну позитивну оцінність: *висока*, *горда*, *завидна*, *яскрава*, *світла*, *свята* та ін.

Для передавання неспокійного, непостійного та неминучого характеру долі у «Словнику...» наведено 33 епітети, більшість з яких характеризуються яскраво вираженим негативним емоційно-експресивним забарвленням: *заплутана*, *мінлива*, *насмішувата*, *невблаганна*, *невідворотна*, *неспокійна*, *нещасна*, *примхлива*, *прихована*, *свавільна*, *сліпа*, *таємнича*, *фатальна*, *химерна* [3, с. 110].

Найбільша кількість – 46 епітетів сучасної української мови – це характеристики нещасливої, тяжкої долі. Семантика цих слів утворює своєрідну градуальну шкалу негативної оцінності, на нижніх щаблях якої перебувають епітети *невесела*, *сумна*, *незавидна*, *безглузда*, *гнітюча*, *драматична* та ін.; на верхніх – *жахлива*, *згубна*, *клята*, *люта*, *сирітська*, *скалічена*, *собача* (розм.), *страхотлива*, *хижа* та ін. [3, с. 111].

Семантика більшої частини фразеологічних одиниць української мови з фразотворчим компонентом *доля* пов'язана із архаїчним значенням відповідної міфологеми як сили, яка вносить хаос у життя людини: *доля обділила* (*скривдила*) – хто-небудь не має чогось, позбавлений чогось; *доля обернулася іншим боком* – змінилися обставини на гірше; *доля підставила ногу* – хто-небудь зазнав у своєму житті великої невдачі, краху; *доля увірвала нитку* (*заст.*) – хто-небудь помер; [*лиха*] *доля*

занесла (заст.) – хто-небудь опинився десь всупереч власному бажанню, через несприятливі життєві обставини; *чорна доля* – тяжке, трагічне життя у кого-небудь [2, с. 260-261]. Фразеологізм *доля відливається (заст. – хтось терпить за свої погані чи необачні вчинки – більше пов'язаний з естетичним концептом долі: «кожен вчинок веде до певних наслідків»*). Фразеологічні одиниці з позитивним забарвленням позначають зазвичай не весь життєвий шлях людини, а окремі щасливі епізоди або події: *доля зглянеться, доля маслом губи змастить, доля усміхнулась* [2, с. 260-261].

Такий відчутний конотативний зсув у бік негативного забарвлення репрезентує особливості психологічних архетипів, культури та темпераменту українського народу, підтверджуючи певною мірою думку В. Дем'яненка, що для української ментальності у цілому характерна «перевага емоційного, чуттєвого над волею та інтелектом. Уявлення про успіх, благо, про можливості людської особистості в українській думці не розвинуті, примітивні, якоюсь мірою інфантильні» [8, с. 95].

Рос. *судьба* утворене від праслов'янського *sOдъ – «суд», що означало «совместное разбирательство, суждение, примирение» [19, с. 412], та процесуального непродуктивного суфікса -б-а (пор: ходьба, косьба, стрельба та ін.). Внутрішня форма лексеми *судьба* – це *те, що призначено, сказано, названо*. Семантичний компонент *сказане, назване* обумовлює і синонімічні відношення *судьба – рок* (від праслав *rok – «обумовлене, сказане»). У цілому синтагматичні та парадигматичні зв'язки рос. *судьба* подібні до відповідних відношень в українській мові. Так, традиційними епітетами для рос. *судьба* є переважно негативні: *лиха, злая, жестокая, неумолимая, жалкая, сиротская, плачевная, злодейка та ін.* Синонімічні зв'язки із словами *доля, жребий, удел, участь талан* – виявляють етимон «частина, шматок». Тому найбільш суттєвим, на наш погляд, є семантичний компонент «сказане», що представлений у внутрішній формі лексем *судьба* і *рок*. Людина є істота, здатна «рекети», – і тому належить рокові, тобто вироку та слову Бога-Логоса, що підтверджено прикладами великоруських паремій у словнику В. Даля: *наша доля – Божья воля; всяку долю Бог посылает; слава Богу, не без доли: хлеба нету, так дети есть; душа не без доли, мужик не без тягла; своя воля доводит до горькой долишки* і т.д. [7, с. 464]. Логос укорінився в житті людини, а сама людина – це і об'єкт, і суб'єкт слова. У такому розумінні концепт долі у російській мовній картині більш наближений до філософського розуміння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка.–М., 1975.–600 с.

2. Білоноженко В.М., Вінник В., Гнатюк І.С. Фразеологічний словник української мови.—В 2-х т. — Кн. 1.— К., 1993.— 528 с.
3. Бирик С.П., Ермоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови.— В 2-х т.— Т.1.—К., 1998.— 431 с.
4. Болотіна О.О. Доля людини та час // Мультиверсум: філософський альманах.— К., 2001.— Вип. 19.— С. 215-222.
5. Войтович В. Первовічне коріння світового Древа Життя // Берегиня.—1999.— №1. — С. 57-67.
6. Восточные Отцы и Учители Церкви IУ века. — В 3-х т.— Т.2.— М., 1999. — 649 с.
7. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.— В 4 т.т. — Т.1.— М., 1978. — 700 с.
8. Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців // Людина і політика. — 2001.—№1. — С. 93- 99.
9. Ермаков С.А. Проблемы человеческого бытия в святоотеческой мысли. // философские науки.— 2004.—№8.— С. 101-116.
10. Копаниця Л. Денотати долі // Проблеми славістики.—1999.—№ 3-4.—С. 25-33.
11. Кримський С. Дім — Поле—Храм // Сучасність. — 2005.— № 3.— С. 139-145.
12. Лисиченко Л.А. Структура мовної картини світу // Мовознавство, 2004.— С. 36-41.
13. Потебня А.А. О доле и сродных с нею существах // Потебня А.А. Слово и миф. — М., 1989. — С. 472-530.
14. Сакун Ю.П. Иконическое оформление представления о судьбе в контекст древних культур // Философия и общество. — 2003. — № 1. — С.115-133.
15. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. — М. 1980. — 576 с.
16. Флоровский Г. Восточные Отцы IУ—УIII веков. Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1999. — 349 с.
17. Фразеологический словарь русского языка /Под ред. Л.И. Молотова. — М., 1978. — 543 с.
18. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка — М., 1989. — 511 с.
19. Эпштейн М. Поступок и происшествие. К теории судьбы // Вопр. философии. — 2004. — № 8. — С.65-77.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу структурно-функціональних особливостей концепту «доля» у концептуальній та мовній картині світу східних слов'ян. Виявлено семантичні компоненти концепту «доля» у міфологічно-релігійному, мистецько-літературному та філософсько-

му дискурсах та розглянуто семантичні характеристики лексеми «доля» / «судьба» з урахуванням парадигматичних та синтагматичних зв'язків в українській та російській мовах.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of structural and functional properties of the concept *destiny* in the conceptual and language picture of the world of the Eastern Slavic people. The semantic components of the concept *destiny* are discovered in the mythological and religion, art and literary as well as philosophical discourses. The semantic characteristics of the lexeme *destiny* are analysed with consideration of syntagmatic and paradigmatic relations in the Ukrainian and Russian languages.

*С.В. Лазаренко
(Одеса)*

УДК: 808.3+417.3

СЕМАНТИЧНІ РІЗНОВИДИ МІЖТЕКСТОВОЇ ЗВ'ЯЗНОСТІ ГАЗЕТНОГО ТЕКСТУ

Категорія зв'язності як одна з провідних текстових категорій вже тривалий час перебуває в центрі уваги мовознавців [1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 15]. При цьому аналіз наукових робіт засвідчує, що здебільшого дослідники приділяють увагу вивченню зв'язності між окремими текстовими одиницями всередині тексту, натомість недостатньо висвітленою, а отже, актуальною для дослідження є репрезентація зв'язності між самими текстами (міжтекстова зв'язність). Особливо актуальним є це питання тоді, коли маємо справу з газетним текстом. Адже одним з основних критеріїв оформлення газети є підпорядкованість усіх компонентів, що входять до її складу, загальному змісту газети, її провідній настанові. Цей критерій обумовлює взаємозв'язок усіх газетних компонентів як на семантико-змістовому, так і на формально-структурному рівнях. При цьому відзначимо, що змістовий рівень домінує над формальним, зумовлює та підпорядковує його. З цього приводу слушно зауважує В.Ф.Іванов: «Звісно, головне у газеті – це зміст матеріалів. Саме він визначає форму публікацій, характер і стиль верстки, способи й засоби технічного оформлення. Зміст матеріалів номера обумовлює як окремі елементи їх оформлення, так і взаємозв'язок, організацію в єдине ціле» [2, с.13].

Аналіз газетних текстів засвідчує, що міжтекстова зв'язність може

функціонувати як в межах автотекстуальності [термін Н.Фатеевої] (тобто об'єднувати тексти одного автора), так і в межах інтертекстуальності (об'єднувати тексти різних авторів). При цьому можливі різні види реалізації міжтекстової зв'язності. У статті ми поставили за метою дослідити семантико-змістові різновиди міжтекстової зв'язності газетного тексту. Об'єктом дослідження стали газетні тексти, предметом вивчення – семантико-змістові різновиди міжтекстової зв'язності газетного тексту.

Одним з найпоширеніших видів міжтекстової зв'язності в газетному тексті на змістовому рівні є **концептуальна зв'язність**, сутність якої вбачаємо в єдності ідейного спрямування змісту газетного матеріалу. Наприклад, тексти В.Портникова *Атака на міражі* (ДТ. – 2004. – № 35), *Порожній храм* (ДТ. – 2004. – № 36), *Умовно-дострокове поздоровлення* (ДТ. – 2004. – № 48) об'єднано спільною ідеєю, яку можна сформулювати так: “спотворення реального життя в Росії телебаченням”. Експлікацію цієї ідеї вміщено в таких контекстах: “Владі явно подобалася вибудована нею на місці чеченської проблеми декорація мирного життя й політичного врегулювання, яку ретельно демонструвало телебачення” (Атака на міражі); “Ось тепер – зі свічками, матрешками, біговими доріжками, урочисто освітленою вечорами Москвою, монументальним Путіним у Кремлі, бізнесменом, який купує яйця Фаберже, міністром, що рапартує про економічне зростання, губернатором, який уже років 15 разом зі своїми підлеглими розвиває доручений йому регіон, сміливим міліціонером на посту, серіалом на екрані та модно одягненим письменником у кутику сцени – декорація готова” (Порожній храм); “Бо в цьому разі [автор має на увазі прихід до влади в Україні В.Ющенка] Україна перетворюється на прекрасний полігон, прекрасну картину для російського телебачення. Вже зараз, дивлячись на демонстрації в Києві, багато хто в Росії вражається, яке стабільне спокійне життя забезпечив тут Володимир Володимирович” (Умовно-дострокове поздоровлення). Крім вищезазначеної ідеї, тексти *Атака на міражі* (ДТ. – 2004. – № 35) та *Порожній храм* (ДТ. – 2004. – № 36) об'єднує ще одна ідея – “необхідність поінформованості населення”. Це ідею вміщено в таких контекстах: “А якщо президент і його силові міністри не здатні убезпечити суспільство, тоді, можливо, їм варто поділитися з цим суспільством хоча б інформацією” (Атака на міражі); “Чи зрозуміють виконавці головних ролей, що глядачів час запрошувати на сцену, щоб сама сцена рано чи пізно не завалилася на очах у здивованої публіки?” (Порожній храм).

Одночасно з концептуальною зв'язністю як один із видів семантичної міжтекстової зв'язності в газетному тексті широко функціонує **тематична зв'язність**, що реалізовано такими підвидами.

І. Тематичний зв'язок з наскрізною темою – забезпечено повторенням теми в текстах. Наприклад: тексти П.Ямбурга *ВІНК: пряма із зигзагами* (ДТ. – 2004. – № 37) та *Нафтогазова ВІНК: відрядження на війну* (ДТ. –

2004. – № 38) об'єднані однією темою “вертикальний інтегрований нафтовий контроль” (при цьому єдність теми експліковано вже у заголовку). Тема “автомобілі” є наскрізною для текстів П.Ходового *Напродавали... а хто обслуговувати буде?* (ДТ. – 2004. – № 38): “Бум продажу **автомобілів** за останні рік-два, безумовно, радує автомобільних трейдерів” та *Переоцінка цінностей* (ДТ. – 2004. – № 46): “Несподівані стрибки цін на різні товари стають у нашій країні звичним явищем. **Автомобілі** теж дорожчають”. Тема “авіабудівний концерн «Антонов»” є наскрізною для текстів В.Коваленко *Небесне обличчя країни* (ДТ. – 2004. – № 47): “**АНТК ім. Антонова** – одне з небагатьох підприємств, що формує обличчя нашої країни у світ” та Л.Ярової *Концерн “Антонов”*: “Кулак авіабудування” чи *стратегічна помилка?* (ДТ. – 2004. – № 42).

2. Тематичний зв'язок з наскрізною темою – забезпечено повторенням реми в текстах. Наприклад: тексти Г.Рибченкова *Важко бути бомжем* (ДТ. – 2001. – № 23) та В.Білоусова *Важко бути “богом”* (ДТ. – 2001. – № 41). Принагідно зазначимо, що заголовки зазначених статей експлікують міжтекстовий зв'язок на формальному рівні – цей зв'язок полягає в єдності синтаксичної структури заголовків, а також в єдності прецедентного феномена покладеного в їхню основу (заголовки обох текстів містять один і той самий прецедентний феномен – назву роману А. Та Б. Стругацьких “Важко бути богом”). Семантичний же зв'язок між текстами встановлюється після сприйняття, усвідомлення та співвіднесення їхніх змістів. Так, у тексті Г.Рибченкова *Важко бути бомжем* (ДТ. – 2001. – № 23) автор розповідає про труднощі, з якими він зіткнувся через відсутність прописки. При цьому в останньому автор звинувачує недосконалу організацію інституту прописки в Україні: “Знаючи 33-ю статтю нашої Конституції – «кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується... вільний вибір місця проживання...» – і повіривши статті 24-й того самого документа про те, що «не може бути привілеїв або обмежень за ознаками... місця проживання...», я навесні 2000 року переїхав до Харкова з невеликого обласного центру. Природно, виписавшись за місцем попереднього проживання. І ось уже півтора року живу в статусі декласованого асоціального елемента”. В.Білоусов у тексті *Важко бути “богом”* (ДТ. – 2001. – № 41) розповідає про Султанова Фаїка, який дев'ять років постійно проживає в Україні, має постійну прописку, роботу, законну дружину та двох дітей, проте не є громадянином України. Більше того, Фаїк не є громадянином жодної країни світу, не має статусу біженця, не підпадає під таку поширену в нашій країні категорію бомжів. Відтак, зазначає автор, Султанов Фаїк – “не бомж, а бог – «без певного громадянства»”. (Цей контекст дозволяє встановити не лише формальний зв'язок між заголовками текстів, що полягає в єдності синтаксичної організації, а й семантичний, що полягає в змістовій єдності заголовків: Г.Рибченков *Важко бути бомжем* – **Важко бути без певного місця проживання**; В.Білоусов *Важ-*

ко бути “богом” – Важко бути без певного громадянства). При цьому В.Білоусов, як і Г.Рибченков засуджує діяльність відділів паспортної роботи: “У березні 92-го повернувся до Кривого Рогу, де отримав постійну прописку й навіть прямокутний штампик у паспорті з написом «Україна». А в липні з нагоди 25-річчя йому туди навіть вклеїли фотографію. Проте кругу печатку, яка мала завірити, як виявилось згодом, його українське громадянство, в паспортному столі Центральноміського району Кривого Рогу поставити забули”. Отже, аналізовані тексти, маючи різні об’єкти (теми) оповіді (сам автор – у тексті Г.Рибченкова, та Султанов Файк – у тексті В.Білоусова), мають спільне ядро повідомлення, основний зміст, рему, яку можна сформулювати так “труднощі, з якими зіткнувся людина через недобросовісну діяльність відділів паспортної роботи”. Зазначена рема, виступаючи наскрізною в текстах, бере участь у встановленні взаємозв’язків між ними.

3. Гіпертематичний зв’язок – забезпечено підпорядкуванням теми кожного окремо взятого тексту єдиній загальній темі (гіпертемі). Наприклад, тексти В.Чопенка *Хто “надкушує” київський хліб?* (ДТ. – 2005. – № 21), *Зернова лихоманка* (ДТ. – 2005. – № 27), *Цукрові голови* (ДТ. – 2005. – № 31), *Зернові пазли* (ДТ. – 2005. – № 40), *Поневіряння бідного хліба* (ДТ. – 2005. – № 37), *Карамельна кара* (ДТ. – 2005. – № 42) об’єднано гіпертемою “продукти”, при цьому в самих текстах зазначену гіпертему не експліковано, встановити її можна лише після сприйняття, усвідомлення та співвіднесення змісту заголовків. Гіпертему може бути експліковано і в самому тексті. Так, наприклад, В.Дружбинський у тексті *Україна: окрайці* (ДТ. – 2004. – № 37) експлікує гіпертему, навколо якої розгортаються тексти його подальших статей *Де наша країна північ?* (ДТ. – 2004. – № 37), *На південь від мису Сарич української землі немає* (ДТ. – 2004. – № 38), *Сонце сходить у Міловому* (ДТ. – 2004. – № 40-41). Експлікацію гіпертеми вміщено в такому контексті: “ДТ” планує регулярно розповідати про життя райцентрів, селищ і сіл країни, про так звану глибинку, без котрої дійсно не можна цілісно уявити Україну. Поїздки по містах і селах країни почнемо з розповідей про крайні точки України – північну, південну, західну та східну. Крім того, надалі в текстах вищезгаданих статей гіпертему експліковано за допомогою метатекстів.

4. Антетематична зв’язність

Досліджуючи темо-рематичне членування речення, Н.О.Слюсарева вводить поняття “антетема”: “Вихідний пункт повідомлення, якщо він не збігається з темою, доречно визначити як антетеми (предтему), що виступає психологічним підметом в чистому вигляді” [10, с.111]. При цьому дослідниця до антетеми відносить обставини місця та часу в початковій позиції [10, с.111]. Звернення різних текстів (як одного автора, так і різних авторів) до одного й того ж географічного або часового об’єкта, зумовлює акцентуацію, виділення локальності або темпо-

ральності та винесення їх у препозицію, а відтак, надає їм статусу анте-теми та забезпечує зв'язок між текстами, що в своєму змісті звертаються до об'єкта з тією ж самою географічною чи темпоральною характеристикою. Отже, антетематичну зв'язність можемо визначити як один із різновидів міжтекстової зв'язності, що реалізується співвіднесенням текстів за часовою та географічною характеристикою об'єктів. При цьому до антеми ми відносимо не лише обставини місця або часу, а й будь-які інші показники локальності або темпоральності.

Антетематичний зв'язок як різновид міжтекстової зв'язності простежуємо в текстах В.Овдіна *Сало вприглядку* (ДТ. – 2004. – № 47): “Як на **дніпропетровщині** борються з «ціновими перекосами»”; *Один день із життя судмедексперта* (ДТ. – 2004. – № 35): “Нещодавно кореспондент «ДТ» тимчасово став членом чергової бригади **Дніпропетровського** обласного бюро судово-медичної експертизи”; “*Лица*” *різали ножем* (ДТ. – 2004. – № 37): “Тим часом **дніпропетровська** незалежна газета «Лица» з тиражем 33—35 тисяч примірників вже не один рік поспіль перебуває під «ковпаком» у обласного начальства”; *Пірати ХХІ століття* (ДТ. – 2004. – № 36): “**Дніпропетровський** підрозділ за вісім місяців нинішнього року розкрив 40 злочинів у сфері високих технологій і 30 – у сфері інтелектуальної власності”; *Підвищення цін на проїзд: ні, ні і ще раз ні!* (ДТ. – 2004. – № 36): “Ще навесні нинішнього року на міських маршрутах **Дніпропетровська** офіційно працювали 1800 мікроавтобусів і близько 350 автобусів малої, середньої та великої місткості” – тексти об'єднані локальною характеристикою об'єкта (антетема “Дніпропетровськ”). Те саме простежуємо в текстах Н.Вареник *Українські ВНЗ готують...бебісіттерів!* (ДТ. – 2004. – № 37): “Особливою статтею в переліку «дефіцитних» учителів, як і всюди в Україні, в **Черкаській** області значаться викладачі іноземних мов”; *Жителі української Атлантиди* (ДТ. – 2004. – № 37); *Після цінової “епідемії” виживуть лише...тролейбуси?* (ДТ. – 2004. – № 43): “Аналогічна картина простежується по всій **Черкащині**”; *Комунальні тарифи: донна Філумена проти дона Доменіко* (ДТ. – 2004. – № 38): “У місцевій пресі міста **Черкаси** нещодавно вибухнула бомба великого радіусу дії: засоби масової інформації міста під помітними заголовками повідомили про підвищення тарифів на комунальні послуги!” – в основі міжтекстової зв'язності локальна характеристика об'єкта (антетема “Черкаси”).

У реалізації семантичної міжтекстової зв'язності в газетному тексті може брати участь **аксіологічна зв'язність**. Сутність цього різновиду міжтекстової зв'язності вбачаємо в єдності суб'єктивної модальності текстів (тобто в єдності авторської оцінки зображуваного). Функціонування аксіологічної зв'язності як одного з різновидів семантичної міжтекстової зв'язності спостерігаємо в текстах В.Коваленко

Архітектурне безкультур'я (День. – 2002. – № 144): “...біля Софійського собору і його дзвіниці з'явився сучасний **монстр-готель** зі скла і бетону, який **знівечив** старовинні квартали Верхнього міста”, “У Нижньому місті (на Подолі) теж побудували [...] **сучасного монстра** [...]”, “Цим будівництвом підтверджується **злочинна тактика** советських комуністів [...]”, “Тут теж будують **башиу-монстра** на багато поверхів. Запитання: для чого? На мою думку, щоб показати своє **безкультур'я**”, “Про це нехай подумає мер Києва на чолі із Київською містобудівною радою, яка відмежувалася від громадської думки і творить **свавілля**” та Л.Кривенко П'ять рецептів від архітектурного свавілля (День. – 2002. – № 141): “...на якого **монстра** перетворилась площа Незалежності, як **не поважається історична архітектура** України”, “«Тепер я кожний день вимушений дивитись на цю **потвору**», “Справді, на **жахливе багатометрове скло**, яке **непристоїно блищить** під готелем «Україна», **неприємно дивитись**. За словами знайомого художника, споруда **нагадує колумбарій**, не вистачає тільки урн з прахом”, “...потрібно терміново міняти тих, хто створює і підписує **бездарні проекти**”, “Міські архітектори на дискусіях демонструють **фаховий снобізм**, для якого немає ніяких підстав. Існує ланцюг **бездарних споруд**”.

Підсумовуючи проведені дослідження, зробимо висновки.

Зв'язність усіх газетних компонентів зумовлена їхньою підпорядкованістю загальному змісту газети та належить до концептуальної газетної зв'язності, оскільки забезпечує існування газети як цілісного та зв'язного тексту. Цю зв'язність реалізовано як на семантико-змістовому, так і на формально-структурному рівнях газети. При цьому змістовий рівень є провідним, зумовлюючи та підпорядковуючи формальний.

Одним із різновидів концептуальної газетної зв'язності є міжтекстова зв'язність, що функціонує як в межах автотекстуальності, так і в межах інтертекстуальності. На семантико-змістовому рівні газетного тексту міжтекстову зв'язність представлено такими різновидами:

- 1) концептуальна зв'язність;
- 2) тематична зв'язність:
 - тематична зв'язність з наскрізною темою;
 - тематична зв'язність з наскрізною ремою;
 - гіпертематична зв'язність;
 - антетемаічна зв'язність
- 3) аксіологічна зв'язність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дымарская-Бабалян И.Н. О связности текста. – Ереван, 1987.
2. Иванов В.Ф. Техніка оформлення газети. – К, 2000.

3. Лабунько О.И. Синтаксис текста. – Измаил, 1997.
4. Леонтьев А.А. Признаки связности и цельности текста // Лингвистика текста. Мат-лы научн. конференции, ч.1. – М., 1974. – С. 168-172.
5. Лосева Л.М. Межфразовая связь в текстах монологической речи: Дис. ...докт. филол. наук: В 2-х ч. – Одесса, 1968.
6. Лосева Л.М. Как строится текст. – М., 1980.
7. Москальская О.И. Грамматика текста. – М., 1981.
8. Ринберг В.Л. Конструкции связного текста в современном русском языке. – Львов, 1987.
9. Сильман Т.И. Синтаксические связи между предложениями, их значение для структуры отдельного предложения и структуры абзаца //ФН. – 1965. – №2. – С. 86-93.
10. Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М., 1981.
11. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. – М., 1973.
12. Стриженко А.А., Кручинина Л.И. Об особенностях организации текстов, относящихся к разным функциональным стилям. – Иркутск, 1985.
13. Фатеева Н.А. Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов. – М., 2000.
14. Фигуровский И.А. Синтаксис целого текста и ученические письменные работы. – М., 1961.
15. Фридман Л.Г. Грамматические проблемы лингвистического текста. – Изд-во Ростовского ун-та, 1984.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто особливості репрезентації категорії зв'язності в газетному тексті. Проаналізовано вияви міжтекстової зв'язності на рівні матеріалів одного автора, одного номера газети, різних номерів. Здійснено класифікацію типів зв'язності за семантикою з огляду на репрезентацію цієї категорії в заголовковому комплексі.

SUMMARY

The article deals with the analysis of coherence and its realization in newspapers' texts. Employing the newspapers' texts it was ascertained different kinds of coherence between the texts of one writer, the texts of one newspapers' issue, the texts of different newspapers' issue etc.

УДК 801.001

**СПІВВІДНОСНІСТЬ СИНТЕТИЧНИХ
І АНАЛІТИЧНИХ ЕЛЕМЕНТІВ У СИСТЕМІ
ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ
ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ
(ТЕОРЕТИЧНИЙ І ЛІНГВОІСТОРІОГРАФІЧНИЙ
АСПЕКТИ)**

У світі сучасних даних в історії граматичної будови мови мають місце процеси двоякої природи: морфологічні процеси заміни форм, частіш за все флективних аналітичними, які відбивають зовнішні для граматичної будови процеси контактування мов і діалектів, пересування центрів формування наддіалектного мовлення і т.п. і процеси розвитку граматичної будови, які виражаються в становленні нових граматичних категорій і ускладненні граматичної будови.

У попередній статті (Східнослов'янська філологія вип. I 2005р.) у лінгвоісторіографічному аспекті були розглянуті погляди українських і російських мовознавців на співвідносність синтетичних і аналітичних елементів в українській і російській морфологічних системах у межах відмінювання іменників, становлення розряду аналітичних прикметників і описових форм ступенів порівняння прикметників.

Метою даної статті є завершення огляду синтетичних й аналітичних елементів в українській і російській морфологічних системах.

Досягнення поставленої мети передбачає розкриття поглядів українських і російських мовознавців 70х-рр. XIX–XX ст. на утворення синтетичних форм на основі аналітичних конструкцій давньоруського дієслова, описові форми майбутнього часу, аналітичні модальні конструкції й пасивні звороти.

Об'єктом статті є сукупність наукових текстів українських і російських мовознавців (праць з історичної та теоретичної граматики східнослов'янських мов), розглянутих у лінгвоісторіографічному аспекті.

Предмет статті становлять аналітичні й синтетичні елементи у системах граматичних форм українського і російського дієслова, історія їх становлення й особливості вживання.

Якщо в історії словозміни та формоутворення східнослов'янських іменників і прикметників синтетичні форми доповнюються, а інколи й поступаються аналітичним формам, то з іншого боку, на основі аналітичних конструкцій давньоруського дієслова утворюються нові синтетичні форми шляхом пропущення службового елементу.

Так, до аналітичних форм давньоруського дієслова належали складні форми минулого часу – перфект і плюсквамперфект і дві форми майбутнього часу. Форма перфекта являла собою сполучення допоміжного дієслова *быти* у теперішньому часі й дієприкметника минулого часу на *-л*, що змінювався за родами й числами, наприклад, *есмь принеслѣ, есмь принесла, есмь принесли*. Перфект означав теперішній стан, що є результатом минулої дії. Форма плюсквамперфекта утворювалась сполученням форм імперфекта або імперфективного аориста допоміжного дієслова *быти* й дієприкметника минулого часу на *-л*, що змінювався за родами й числами. Наприклад, *бѣхъ неслѣ, бѣхъ несла, бѣхъ несло, бѣхомъ несли* і т.п. Плюсквамперфект означав таку минулу дію, що закінчилася раніше іншої минулої дії, а також передминулий результат.

Руйнування старої системи минулого часу спричинилося до того, що замість чотирьох форм – синтетичних: аориста й імперфекта та аналітичних: перфекта і плюсквамперфекта – впродовж історії поступово постала одна синтетична, що походила від перфекта. Втрата аналітизму перфектом носила загальносхіднослов'янський характер. Допоміжне дієслово ще в давню епоху часто опускалося, якщо дієприкметник на *-л* вживався поряд із підметом, вираженим іменником або особовим займенником. Як результат, форми особи дієслів минулого часу сучасних української і російської мов виражається аналітично приєднанням особових займенників: *я, ти, він працював; ми, ви, вони працювали; я, ти, вона працювала; рос. я, ты, он ходил; они, вы, мы ходили*. Але, як бачимо, аналітичні форми минулого часу також не досить вільні від елементів синтетизму. Категорія особи в них виражена аналітично, але рід і число визначені закінченнями: *вона приїхала, вони працювали* разом.

Подальша історія плюсквамперфекта виявилася пов'язаною з змінами в його формі й значенні. Допоміжне дієслово *быти* перетворилося у незмінну частку *было*, а зміна значення виявилась у тому, що сполучення „*было*+дієслово” на *-л* стало означати дію, що готувалося в минулому, але не була виконана, або її перервала інша дія: *Я хотел было сказать, но не решился; Он пошел было дальше, да вернулся* [3, с. 332].

Додавання *было* до форми минулого часу доконаного виду утворює, за О.О.Шахматовим, форму „недійсного способу”. Але по відношенню до сучасної мови, на думку В.В.Виноградова, правильніше вбачати в цій складній формі особливий модальний відтінок дійсного способу, перехідний до ірреального: *Я пообещал было; Я чуть было не пообещал*, що виражає перерваність здійснення дії [2, с. 478].

Усе це свідчить про певний паралелізм між описовими формами з часткою *было* й описовими формами умовно-бажального способу: *я хотел было* й *я хотел бы*. К.С.Аксаков відмічав, що „*Я было пошел, я было сделал*; це зовсім не те, що незавершена дія; навпаки: дія, про

яку говорять, завершена, але має відбутися знову або зупинена (наприклад, *Я було стал читать..., да печать мелка*), або знищена (наприклад, *Я було заснул, да меня разбудили*). *Было* стоїть на рівні з *бы*, і додамо, що, якщо *бы* утворює саме умовний спосіб, то й *было* так само утворює спосіб і також, можна сказати, умовний, але зовсім з особливим відтінком, якого немає, здається, в інших мовах” [1, с. 532].

В українській мові сліди давньоруського плюсквамперфекта збереглися в формах давноминулого часу, що складаються з двох компонентів: форми минулого часу на *-л* від основного дієслова і допоміжного дієслова *бути* у минулому часі: *пішов був, сказала була, зійшло було, сіли були*.

Форми давноминулого часу переважно вживаються у складному реченні з часовим підрядним і передають нетривалу, тимчасову дію, що виконувалась перед основною дією, вираженою дієсловом минулого часу доконаного виду: „*Коли в Києві організувалась була Академія художеств, мрія мого життя, я вступив і до Академії*” (О.Довженко)

Форми давноминулого часу, вжиті у складносурядному реченні з протиставними сполучниками, виражають дії, що тривали певний час, але були перервані іншими діями, вираженими дієсловами у формі минулого доконаного часу або предикативними прислівниками: „*Трохи була не втопилася, та жаль було кинуть близяточок*” (Т.Шевченко); „*Ще позаторік заходився я був ліпити із воску і нічого не вдієв*” (Т.Шевченко). Якщо ця форма вживається в простих реченнях, тоді дієслова минулого часу доконаного виду мають обов’язково виступати в наступних реченнях. Форми давноминулого часу вживаються переважно у мові художньо-белетристичного стилю [8, с. 377-378].

Іншим прикладом аналітичної форми є минулий умовний час, що складається з форм минулого часу на *-л* від основного дієслова, граматичного показника умовного способу – частки *би(б)* і допоміжного дієслова *бути* у минулому часі: *пішов би був, сказала б була, зійшло б було, сіли б були*.

Вживання форм минулого умовного часу відповідає такій часовій ситуації, коли минула аористична дія могла бути виконана тільки за умови попереднього звершення іншої дії, наприклад: „*Якби знала, що покине – Була б не любила; Якби знала, що загине – Була б не пустила*” (Т.Шевченко). Треба визнати, що ця форма не є продуктивною, вживається рідко, і тільки в художньо-белетристичному стилі, щоб відтворити реалії далекого минулого або створити особливий ефект [8, с. 378-379].

Сполучення модальних слів і часток з різними формами дійсного способу виражає багато модальних відтінків висловлювання. Виникає ряд модальних конструкцій аналітичного типу, в яких дійсний спосіб за відтінками своїх значень наближається до інших способів дієслова.

За допомогою частки *бывало* в російській мові експресивно відтворюються події далекого минулого, що повторювалися неодноразово. Цей план минулого часу настільки відсунуто від теперішнього, що в його межах можливо відображати дію, що повторювалася, не тільки як таку, що просто колись відбувалася, але й таку, що розгортається в уяві людини, що говорить про неї. Для цієї аналітичної конструкції особливо часто вживаються форми недоконаного виду, що означають дію безвідносно до її результату.

Треба визначити відтінки модальності на межі значень часу і способу, що утворюються додаванням частки *бывало* до всіх форм дійсного способу, крім описової форми майбутнього часу, форми минулого часу доконаного виду, а також дієприкметника активного стану минулого часу доконаного виду.

Для плану теперішнього часу – *читаю, бывало; встречаю, бывало*; для плану минулого часу – *он говорил, бывало*; для плану майбутнього – починального часу – *бывало, стану спрашивать* і результативного – *бывало, спрошу*.

Описова, аналітична форма майбутнього часу в давньоруській мові утворювалися з допоміжних дієслів *имамь, стану, начну, хочу* та інфінітива відмінюваного дієслова. Допоміжне дієслово *быти* вживалося дуже рідко, проте з виразною тенденцією до поширення. З часом це дієслово витісняє всі інші допоміжні дієслова, і в сучасних українській і російській мовах описова майбутня форма недоконаного виду складається з допоміжного дієслова *бути* (рос. *быть*), що змінюється за першою особовою парадигмою і є показником часу й особи, та основного дієслова у формі інфінітива недоконаного виду: *буде робити, будуть чекати, будеш вести себя хорошо* і т.п.

Однак у системі російського дієслова намічається інший тип безафіксного, чисто аналітичного відтінку.

Йдеться про форми дієслова, які омонімічні формам наказового способу (*візьми, вчись і т.п.*) й про так звану „вигукову” форму дієслова (*прыг, бух, хватъ* і т.п.), яка вживається з особовими займенниками або назвами суб'єкта дії: *«Вам хорошо, а я сына в университете содержу, малых в гимназии воспитывай»* (Л.Толстой).

Форми дієслова цього роду зовні нагадують наказові й зазвичай вживаються з особовими займенниками і назвами живих істот і предметів, але вони можуть вживатись і безособово. Наприклад:

Случись кому назвать его,

Град колкостей и шуток ваших грянет.

(А.С.Грибоедов, «Горе от ума»).

Случись тут мухе быть.

(И.А.Крылов, «Муха и дорожные»).

Вигукові форми дієслова в літературній мові майже не вживаються безособово. Наприклад: „*Вдруг старушка мать – шасть в комнату*” (І.С.Тургенев, «Уездный лекарь»); «*Тут рыцарь прыг в седло*» (І.А.Крылов, «Рыцарь»).

М.П.Некрасов у своїй праці „Про значения форм російського дієслова” дав своєрідне пояснення такому вживанню „наказової форми”, або, як він сам назвав її, „абсолютно-особової форми” дієслова: „Ми бачимо, що до неї можна додавати всі особові займенники: *читай я, ты, он* і т.д., тобто вона вживається для осіб, отже, є *особова* форма. Нарешті, вона залишається незмінною для всіх трьох осіб, а отже, й родів й чисел... Якщо ця форма загальна для всіх трьох осіб, то, зрозуміло, вона не виражає безпосереднього відношення або безпосереднього зв'язку дії з тією або іншою певною особою... Якщо ж ця форма не означає ні числа, ні роду ні предметності то, зрозуміло, вона може означати тільки особу, але особу без роду, без числа, без предметності, тобто вона означає *особистість дії* як її власну загальну, неозначену особистість, без усякого відношення до будь-якої особи як до діючого предмета. Цим пояснюється, з одного боку, можливість вживання форми дієслова, що ми аналізуємо в *загальних* виразах, або які відомі граматичі під назвою *безособових* ... з іншого – причина, чому ця форма будучи особовою, не розрізняє осіб: ні першої, ні другої (третя особа в строгому розумінні не особа, а предмет взагалі)” [4, с. 105-108].

В особовому вживанні цих „наказових форм” намічається новий тип аналітичних конструкцій у російській мові. У відмінюванні: *я пойди, он пойди, ты пойди* і т.д. – змінюються лише займенники.

Інша форма минулого часу, яка ще жива в розмовній мові, відноситься до доконаного виду. Граматисти зазвичай не відокремлюють цю форму (крім О.О.Шахматова). Вона не має ні родових, ані числових відмінностей. Особа виражена аналітично – особовими займенниками або у 3-й особі – іменниками. Ця форма минулого часу дуже експресивна і зовні збігається з формою наказового способу однини дієслів доконаного виду, але відрізняється від наказової форми особливою інтонацією, що вказує на раптовість.

Наприклад: „*Тот – то на старости лет да польстись на его богатства*” (Н.Н.Островский, „Бедность не порок”); „*Только тут она как подскользнься, да навзничь, да и переломи себе ногу*” (І.С.Тургенев, „Холостяк”); „*А тут к беде еще беда: случись тогда ненастье*” (І.А.Крылов, „Охотник”).

О.О.Шахматов неодноразово вказував на зв'язок цих форм із старим аористом. „У російській мові, можливо, в зв'язку з втратою нею форм аориста, у звуковому відношенні близькі до аориста форми наказового способу, а також дієслівні вигуки утримали значення минулого часу...” [9, с. 166]. О.О.Шахматов відносив сюди ж і форми

так званого дієслівного вигуку (тобто форми типу *прыг, скок, бух, бац, хватъ, верть* і т.п.), вбачаючи в них релікти сильного аористу [10, с. 57]. В обох цих формах російської мови – в формах на *-и(ь)* і формах без будь-якого афікса, що збігаються з чистою основою дієслова, О.О.Шахматов бачив особливий минулий час з експресивним видовим значенням миттєвості, швидкості, різкості дії, яке відрізняється від минулого часу на *-л* відсутністю результативного відношення до плану теперішнього, тобто повною відсутністю відтінків перфективності.

Історія цієї форми ще недостатньо досліджена. К.С.Аксаков виводив значення таких форм з давніх функцій бажального способу, яке лежить в основі російського наказового способу. На думку К.С.Аксакова, наказова форма на *-и, -ь* вживається як наказова (*иди сюда*), як умовно гіпотетична (*как месяц ни свети, но все не солнца свет*), і як бажальна (*а он возьми и скажи*) [1, с. 566-567].

О.О.Потебня також пов'язував форми типу „*а я и догадайся*” з наказовим способом. „Вживання цієї форми, як вже відмічено проф. Ф.І.Буслаєвим, сприяє більшій живості розповіді, зображенню більшій швидкості дії. Слід думати, що цей ефект пояснюється припущенням, що за наказом негайно настає виконання”. Але, на думку О.О.Потебні „вживану таким чином наказову форму не можна змішувати з такими усіченими формами дієслова, як: *хватъ, глядь...* останні зовсім не є й ніколи не були наказовими, хоча зрідка дійсно вживаються в наказовому значенні; перші за своїм походженням є наказові, але наказовість у них є тільки матеріалізацією засобом для зображення дійсного” [7, с. 184].

На тлі відносної бідності, або навіть відсутності, на думку М.П.Некрасова, особливих синтетичних форм дієслова для вираження модальності дії, поширюється вживання описових, аналітичних форм способів, що вимагали ретельного вивчення. Більшість граматистів ХІХ ст. визнавало, що в емоційній живій мові існує надзвичайно багато відтінків модальностей (мовця до висловлювання), виражених аналітично. Але ці відтінки модальностей не були досліджені належним чином. Тільки О.О.Потебня і О.О.Шахматов намагались глибоко проникнути в аналітико-синтетичну будову способів російського дієслова.

Так, О.О. Шахматов виділив у сучасній російській мові шість (по суті, сім) способів, що виражають складні й різноманітні значення: дійсний спосіб, наказовий спосіб, умовний, що поділявся на бажальний і суто умовний, недійсний (з часткою *было*), припустимий (додаванням модальних слів: *кажется, вероятно, может быть, едва ли* і т.п.) і потенційний (з заперечною часткою *не*). Таким чином, О.О.Шахматов, визнаючи, що категорія способу в російській мові переживає складний період переходу від синтетичних форм вираження до аналі-

ітичних, зруйнував традиційне вчення про три способи російського дієслова. І хоча способи, встановлені О.О.Шахматовим, нерівноцінні, нерівноправні, а аналітичні форми слова змішані з напіввільними словосполученнями, висунута ним проблема різних засобів вираження категорії модальності залишається однією з центральних проблем російського синтаксису [2, с. 475].

О.П.Потебня підійшов до питання про способи з історичної точки зору. Він вважав, що „ідеальні” (тобто ті, що існують тільки в думці мовця) способи виникли як результат руйнації старих минулих часів дієслова. Так аорист дієслова *быхъ* перейшов у частку *бы* умовно-бажального способу [6, с. 267]. У зв'язку з цим виникають інші аналітичні форми способів. *Бы* зливається з іншими частками, утворюючи граматичні ідіоми: *кабы, чтобы* і т.п.

Крім того, у значенні умовного способу можуть вживатися форми наказові, що виражають підрядний зв'язок переважно в умовних та уступових конструкціях, додаючи особливий модальний відтінок висловлюванню. Наприклад: „*А попроси у нее взаймы, она станет плакать*”. (Чехов А.П. „Чайка”) „*Знай я об этом тогда, я б не стал ничего спрашивать*”. „*Знай он об этом тогда...*”. „*Знай они об этом тогда*”. Особа в таких конструкціях виражена за допомогою особового займенника. Для цих конструкцій характерне вживання присудка, вираженого формою дієслова, омонімічною наказовій (перед підметом, а також інтонаційне виділення його).

О.О.Потебня вказував на можливість виведення всіх непрямих значень наказових форм із значень наказовості: „Інші модальні значення форм, що розглядаються, виражені їх наказовим значенням...- подібність між способами умовним та наказовим у тому, що обидва вони, на противагу дійсному, виражають не дійсну подію, а ідеальну,- тобто ту, що існує в уяві того, хто говорить” [7, с. 179].

До аналітичних конструкцій відносять і сполучення форми дієслова, омонімічної наказовій, з особовим займенником або іменником, що виражає суб'єктивну оцінку минулої події її виконавцем. Наприклад: „*А он пойдѣ да скажи...*”; „*Тут я и спроси...*”; „*Вдруг она как подскользнулась да и урони ведро*”. Ця волюнтативна форма означає минулу стрімку дію, що уявляється раптовим, немотивованим проявом волі діючої особи. О.О.Шахматов вважав, що до волюнтатива також можна віднести так звані „вигуківі форми дієслова”, а також аналітичні конструкції з формальним дієсловом „*взять*”, наприклад: „*Тут он возьми и пришел...*”.

О.О.Потебня і О.О.Шахматов дуже переконливо показали, що в одній і тій самій аналітичній формі, що складається з дієслова на *-и* (укр.-в.) і частки *бы (би)* об'єднані значення [трьох] способів: умовного, бажального, гіпотетичного [10, с. 71-73].

Серед аналітичних конструкцій виділяються пасивні звороти. Пасивні конструкції поділяються на синтетичні, що виражаються формами на *-ся*, та аналітичні, що виражаються пасивними дієприкметниками із зв'язкою *бути*. Між обома типами пасивних конструкцій існує видова співвідносність і взаємозалежність. Синтетичним формам, що виступають у недоконаному виді, відповідають аналітичні форми з пасивним дієприкметником доконаного виду:

Текст перекладався студентами. Текст перекладений студентами. Текст буде перекладатися. Текст був перекладений студентами. (перекладатиметься студентами). Текст буде перекладений студентами.

Дієслова доконаного виду у синтетичній пасивній формі сприймаються як граматичні синоніми відповідних аналітичних пасивних форм, що мають у своєму складі пасивні дієприкметники. Пор. наприклад: *ділянка орендується разом з гаражем і ділянка буде орендована разом з гаражем*.

Своєрідно виявляється видова взаємозалежність синтетичних і аналітичних пасивних форм, утворених від дієслів, видове значення яких виражається контекстуально; синтетичним пасивним формам, що виступають у недоконаному і доконаному виді і відповідно означають теперішній і майбутній час, відповідають аналітичні конструкції в минулому перфектному і в майбутньому часі з дієприкметниками тільки доконаного виду. Пор. *„Проект обговорюється”*, *„Проект обговорений”*, *„Проект буде обговорений”*.

Інший тип пасивних зворотів співвідноситься з активною конструкцією, у якій присудок виражається двома формами: особовою формою дієслова або неособовою формою предикативного дієприкметника на *-но*, *-то*: *„Текст відредагували”*, *„Текст відредаговано”* і *„Текст було відредаговано”*.

Як бачимо, більшість аналітичних конструкцій дієслова належить до сфери синтаксису. Структура дієслова, зберігаючи елементи синтетичної будови, ускладнена прийомами аглютинативної будови й складними формами аналітичних конструкцій, що не завжди граматизовані повною мірою. Під впливом дієслова окремі слова переходять у частки. Майже половина формальних слів-часток обслуговують конструктивні потреби дієслова.

Історія граматичної будови, за О.О.Потебнею, є відбиттям процесу своєрідної „технізації” мови й процесу мислення. Втрата флексивних закінчень, на його думку, свідчить про змужнілість думки, яка, спираючись на звук, достатньо зміцніла, що більше не потребує його підтримки. Для „об’єктивування думки” звукова форма більше не потрібна. [6, с. 57] Він порівнює зміну періодів у розвитку граматичної будови з розвитком руського письма, яке замінило устав і півустав

скорописом, який, у свою чергу, може бути витиснетим стенографією. [6, с. 57-58] „Якщо, – пише Потебня, – при збереженні граматичної категорії звук, який її підтримував, втрачається, це свідчить не про те, що в мові ослабнула творчість, а про те, що думка більше не потребує цієї зовнішньої опори, що вона досить міцна й без неї, що вона користується для розпізнання форми іншим, більш тонким засобом, а саме, знанням місця, яке слово займає в цілому, чи буде це цілим мовленням, чи схемою форм” [6, с. 58].

М.В.Панов і І.П.Мучник пояснюють коливання граматичної будови (в різних мовах) між синтетизмом – аналітизмом відбиттям антиномії „код-текст”. При переході від синтетичних до аналітичних конструкцій зменшується набір різних граматичних одиниць і збільшується об’єм того тексту, в якому виражені значення, які раніше передавалися усередині слова. Перехід до більшого аналітизму пов’язаний з розв’язанням антиномії „код-текст” для багатьох ділянок граматичної системи на користь тексту [5, с. 14].

В епоху різкої демократизації мови спір між „кодом і текстом” часто розв’язується на користь тексту. Не можна категорично стверджувати, що посилення аналітизму в сучасних українській та російських мовах пояснюється саме цією причиною, але необхідно враховувати й це припущення, щоб перевірити його у подальших дослідженнях. У всякому випадку, прагнення до аналітизму – найбільш яскрава морфологічна тенденція в сучасних східнослов’янських мовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксаков К.С. Критический разбор „Опыта исторической грамматики русского языка” Ф.И.Буслаева. Полн. собр. соч., 1875, т.2, ч.1. – С. 566-567.
2. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.: ВШ. 1986. – 626 с.
3. Иванов В.В. Историческая грамматика русского языка. М.: Просвещение, 1990. – С. 332.
4. Некрасов Н.П. О значении форм русского глагола. Спб., 1865. – С. 105-108.
5. Панов М.В. Русский язык и советское общество.– М.: Наука, 1968.– С. 105-111.
6. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике.-3-е изд. – М.: Учпедгиз, 1958.-Т. 1-2.– С. 267.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике.– М.: Просвещение, 1985.-Т.4.Вып.1. – 319 с.
8. Русанівський В.М. Сучасна українська літературна мова.-К.: Наукова думка, 1969.– С. 155, 164.

9. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка.-Л.: 1925.-Вып.1.- С. 166.
10. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка.- Л.: 1927.- Вып.2.- С. 57, 71-73.

АННОТАЦИЯ

Предметом статьи являются аналитические элементы в грамматической системе глаголов восточнославянских языков, включая модальные конструкции и пассивные обороты; история их становления и особенности употребления.

SUMMARY

The article deals with analytical elements in the verb system of Eastern-Slavonic languages, including modal and passive constructions; the history of their development and peculiarities of their usage.

ЗМІСТ

МОВОЗНАВСТВО

Н.А. Туранина

**АКЦИОСФЕРА СЛАВЯНСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРЫ
КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ
ЛИЧНОСТИ 3**

В.К. Харченко

**О МЕТОДИКЕ ИСЧИСЛЕНИЯ ТЕКСТОВОГО
КОЭФФИЦИЕНТА И КОЭФФИЦИЕНТА ЛЕКСИЧЕСКОГО
РАЗНООБРАЗИЯ ТЕКСТА 9**

Н. В. Барбара

**ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТОМ ДУША
НА ПОЗНАЧЕННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ, СУСПІЛЬНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ В РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ
МОВАХ 18**

Є. С. Ємельянова

**ФОНОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГАЛІЦИЗМІВ
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ
ТЕРМІНОЛОГІЇ 22**

Е. Ю. Коренева

**ДИАЛОГОВЫЕ АСПЕКТЫ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ
(НА ПРИМЕРЕ РОМАНА О.УАЙЛЬДА «ПОРТРЕТ
ДОРИАНА ГРЕЯ») 30**

О.В. Масло

**НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СВОЄРІДНІСТЬ ЗООНІМІВ
УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗОК 42**

С.І. Терехова

**ТЕМАТИЧНІ ГРУПИ “ПОПЕРЕДУ – ПОЗАДУ”
В УКРАЇНСЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ
МОВАХ 50**

С.А. Тихомиров

**РОЛЬ ГИПЕРБОЛЫ В ВЫРАЖЕНИИ ГРАДУАЛЬНОЙ
СЕМАНТИКИ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ 61**

*Д. В. Ужченко***ФРАЗЕОЛОГІЯ І ПАРЕМІОЛОГІЯ СЕЛА МИКІЛЬСЬКОГО 71***Л. І. Орехова,**Т. С. Форманова***ГУМОРИСТИЧНА РОЛЬ АНЕКДОТУ 81***К. Л. Бондаренко***ОСОБЛИВОСТІ МІКРОПОЛЯ “НАЗВИ ОСОБИ****ЗА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМ, ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-****ЕМОЦІЙНИМ СТАНОМ, ВЛАСТИВІСТЮ****ТА ЇХ ВИЯВОМ” В УКРАЇНСЬКОМУ****І БРИТАНСЬКОМУ СЛЕНГАХ 87***Н. В. Кондратенко***СЕМАНТИКА ТЕКСТУ: СЕМІОТИЧНИЙ,****ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ І КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТИ 96***О. В. Холодов***ДО ВИВЧЕННЯ СУБСТРАТНИХ ЕЛЕМЕНТІВ****У СТРУКТУРІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ 106***Е. И. Гусева***ТЕРМИНЫ-ДУБЛЕТЫ: ПОИСК АЛЬТЕРНАТИВ 112***О. О. Новікова***СТАТУС ДЕТЕРМІНАНТА У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО****РЕЧЕННЯ 120***Л. І. Дубовик***ФУНКЦІОНАЛЬНІ РІЗНОВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ****РЕЧЕНЬ З ПІДРЯДНИМИ ПРИЧИНИ: КОНСТРУКЦІЇ****ВЛАСНЕ-ПРИЧИНОВОГО ЗНАЧЕННЯ 127***Ю. Н. Кузина***ДЕТЕРМИНАЦИЯ СЕМАНТИЧЕСКИХ СДВИГОВ****(НА МАТЕРИАЛЕ СЕМАНТИЧЕСКОГО****ПОЛЯ ‘ЧЕЛОВЕК’) 139***А. М. Григораш***ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ****ИННОВАЦИЙ В РЕТРО-ПОВЕСТВОВАНИИ****(НА МАТЕРИАЛЕ «НОСТАЛЬГИЧЕСКИХ ЗАМЕТОК»**

В.СЛАВКИНА «РАССКАЖИ, О ЧЕМ ТОСКУЕТ САКСОФОН...»)	152
--	-----

<i>Л.С. Козловська</i> КУРС „УКРАЇНЬКА СЛОВЕСНІСТЬ” У СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ	162
--	-----

<i>В.М. Ліпич</i> СКЛАДНО-СУФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКИ З АБСТРАКТНИМ ЗНАЧЕННЯМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ХІ-ХVІІІ СТ. (СТРУКТУРИ З ПЕРШИМ НУМЕРАЛЬНИМ КОМПОНЕНТОМ)	170
---	-----

<i>О.А. Сєнічева</i> ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТАФОРИ В АСПЕКТІ КОГНІТИВНОГО АНАЛІЗУ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕЗІЙ АННИ АХМАТОВОЇ)	176
--	-----

<i>Л.М. Близнюк</i> ОСОБЛИВІСТЬ ЄДНОСТІ ДВОХ ДІЙ ОДНОГО СУБ'ЄКТА В СТРУКТУРІ ПРОСТИХ ДВОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ (НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ Л. КОСТЕНКО)	185
--	-----

<i>О.В. Красовская</i> К ПРОБЛЕМЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ СУДЕБНОЙ КОММУНИКАЦИИ	190
---	-----

<i>О.В. Піскунов</i> ПЛОЩИННИЙ / ДИНАМІЧНИЙ ХАРАКТЕР РЕКОНСТРУКЦІЇ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКОМУ ТА РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 70-Х РР. ХІХ СТ. – 30-Х РР. ХХ СТ.	195
--	-----

<i>Е.В. Ситникова</i> СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ГНЕЗДО С ВЕРШИНОЙ ЕСТЬ В ПРАСЛАВЯНСКУЮ ЭПОХУ	203
---	-----

<i>Т.О. Мачай</i> ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ТЕКСТУ	213
--	-----

*Г.Г. Кайшева***ІСТОРІЯ ФОНЕТИЧНИХ СИСТЕМ****СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ У МОВОЗНАВСТВІ****70 – Х РР. ХІХ СТ. – 30 – Х РР. ХХ СТ.****(ЛІНГВОІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД) 222***І.А. Колтуцька***КОНЦЕПТ ДОЛІ/СУДЬБИ У КОНЦЕПТУАЛЬНІЙ ТА****МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН****(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ) ... 239***С.В. Лазаренко***СЕМАНТИЧНІ РІЗНОВИДИ МІЖТЕКСТОВОЇ ЗВ'ЯЗНОСТІ****ГАЗЕТНОГО ТЕКСТУ 246***Т.І. Приступа***СПІВВІДНОСНІСТЬ СИНТЕТИЧНИХ І АНАЛІТИЧНИХ****ЕЛЕМЕНТІВ У СИСТЕМІ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ****ДІЄСЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ****(ТЕОРЕТИЧНИЙ І ЛІНГВОІСТОРІОГРАФІЧНИЙ****АСПЕКТИ) 253**

Наукове видання

Східнослов'янська філологія

Збірник наукових праць

Випуск дев'ятий
мовознавство

Відповідальний редактор С.О. Кочетова
Технічний редактор К.О. Дирява
Коректори: Є.М. Беліцька
О.С. Хвостова
О.Ю. Спотар

Підписано до друку 31.03.2006
Формат 60х84/16. Папір Maestro
Гарнітура Times. Друк - різнографія
Умов.-друк. арк. 14,45. Обл.-вид. арк. 16,75.
Умов.-вид. арк. 15,58.
Тираж 500 прим. Зам. № 140

Видавництво ГДПІМ
Свідоцтво ДК № 1342 від 29.04.2003 р.
84626, м. Горлівка, вул. Рудакова, 25

Надруковано в типографії ПП «Колегія», 84626,
м. Горлівка, вул. Чорного-Діденка, 11